Books printed in
BIBLIOTHECA SEPTEMCASTRENSIS

I. Ioan Marian ŢIPLIC, *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj. Secolele XIV-XVI*, Sibiu, 2001
II. Dumitru POPA, *Villae, vici, pagi. Aşezări rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002
III. Sabin Adrian LUCA, Zeno Karl PINTER, Adrian GEORGESCU, *Repertoriul arheologic al judeţului Sibiu (situri, monumente arheologice şi istorice)*, Sibiu, 2003
IV. Sabin Adrian LUCA, Cristian ROMAN, Dragoş DIACONESCU, *Cercetări arheologice în peştera Cauce*, I, Sibiu, 2004
V. Sabin Adrian LUCA, Horia CIUGUDEAN, Cristian ROMAN, Dragoş DIACONESCU, Corneliu BELDIMAN, Georgeta El SUSI, *Cercetări arheologice în peştera Cauce*, II, Sibiu, 2005
VI. Sabin Adrian LUCA, *Repertoriul arheologic al judeţului Caraş-Severin*, Bucureşti, 2004
VII. Sabin Adrian LUCA, *Arheologie şi istorie (I). Descoperiri din judeţul Caraş-Severin*, Bucureşti, 2004
VIII. Dumitru PROTASE, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX)*, Bucureşti, 2004
IX. Silviu Istrate PURECE, *Tezaurul de la Stăneşti*, Bucureşti, 2005
X. Sabin Adrian LUCA, *Arheologie şi istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bucureşti, 2005
XI. Sabin Adrian LUCA, *Arheologie şi istorie (III). Descoperiri din judeţul Hunedoara*, Bucureşti, 2005
XII. ***, *Relaţii interetnice în Transilvania. Secolele VI-XIII*, Bucureşti, 2005
XIII. Mihai VIŞAN, Mirel Patriciu PASCU, Daniel CRECAN, *Puterea - Administraţia şi Dreapta românească interbelică*, Alba Iulia, 2005
XIV. Sabin Adrian LUCA, *Repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara*, Alba Iulia, 2005
XV. Valeriu SÎRBU, Nicolae CERIŞER, Vasile Romulus IOAN, *Depozitul de obiecte de fier dacice de la piatra Roşie*, Sibiu, 2005
XVI. Sabin Adrian LUCA, *A short prehistory of Transylvania*, Heidelberg-Sibiu, 2006
XVII. ***, *The Society of the Living the Community of the dead (from Neolithic to the Christian Era). Proceedings of the 7th International Colloquium of FuneraryArchaeology Sibiu*, Alba Iulia, 2006
XVIII.
XIX. Zeno Karl PINTER, Ioan Marian ŢIPLIC, *Europa şi Orientul Apropiat în Evul Mediu (secolele V-XIII)*, Alba Iulia, 2006
XX. Ioan Marian ŢIPLIC, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th - 13th C.)*, Heidelberg-Alba Iulia, 2006

VOLUM GRATUIT

BS XXI

SPAŢIUL ROMÂNESC

RELAŢII INTERETNICE ÎN

GUVERNUL ROMÂNIEI
DEPARTAMENTUL PENTRU RELAŢII INTERETNICE

UNIVERSITATEA "LUCIAN BLAGA" DIN SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ŞI VALORIFICAREA PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN ÎN CONTEXT EUROPEAN

RELAŢII INTERETNICE ÎN SPAŢIUL ROMÂNESC

* *

POPULAŢII ŞI GRUPURI ETNICE
(SEC. II a. Ch. - V p. Ch.)

EDITURA ALTIP ALBA IULIA

GUVERNUL ROMÂNIEI
Departamentul pentru Relații Interetnice
UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA" DIN SIBIU
Institutul pentru Cercetarea şi Valorificarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European

---

BIBLIOTHECA SEPTEMCASTRENSIS

XXI

RELAȚII INTERETNICE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

******

POPULAȚII ŞI GRUPURI ETNICE
(II î.Hr.-Vd.Hr.)

coordonatori:

Ioan Marian ȚIPLIC
Silviu Istrate PURECE

Volum finanțat de Departamentul de Relații Interetnice din cadrul Guvernului României

Alba Iulia
2006

Tehnoredactare: Silviu Istrate PURECE
Coperta: Ioan Marian ȚIPLIC

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISBN (10)973-7724-96-8 , ISBN (13) 978-973-7724-96-0

Copyright © 2006 Departamentul pentru Relații Interetnice
Copyright © 2006 Editura Altip Alba Iulia
All rights reserved

Responsabilitatea ştiinţifică a conținutului textelor revine autorilor.

Volum finanțat de Departamentul pentru Relații Interetnice din cadrul Guvernului României

SE DISTRIBUIE GRATUIT

CUPRINS

Cuvânt înainte……..... 5

Gabriel Talmaţchi, Elemente ale simbolisticii autohtone reflectate în iconografia monetăriilor vest-pontice dobrogene în epoca autonomă……... 7

Gabriel Talmaţchi, Magistraţi monetari şi legende pe monedele emise de oraşele greceşti vest-pontice dobrogene în epocă autonomă ……... 29

Iosif Vasile Ferencz**,** Relaţii etnice sau relaţii interculturale? Privire asupra unor realităţi istorice ale Transilvaniei în secolul al II-lea î. Chr……. 49

Alexandru Gh. Sonoc, O tradiţie funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase …… 73

Alexandru Gh. Sonoc, Câteva observaţii cu privire la stela funerară a unui augustal din Ulpia Traiana Sarmizegetusa ……... 115

Dumitru Popa, Aşezarea norico-pannonică de la Ocna Sibiului…….. 141

Oltea Dudău, Silviu I. Purece, Monede antice dintr-o colecţie particulară din Sibiu ……. 167

Sever Dumitraşcu, Florin Sfrengeu, Relaţiile interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI…… 195

Istvan Fabian, Relaţiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos, între necesitate politica şi aculturaţie …… 219

Marius Ciută**,** Contribuţii la cunoaşterea locuirilor din epoca migraţiilor şi epoca medieval timpurie de la Şeuşa-„La cărarea morii”..... 235

Cuvânt înainte

Importanța cercetării relațiilor interetnice în diferitele perioade ale istoriei spațiului balcanic nu reprezintă un interes de dată recentă în istoriografie, dar poate, în ultimii 15 ani, acest domeniu a devenit unul extrem de dezbătut în contextul conflictelor regionale care au îmbrăcat o formă etnică. Datorită acestor conflicte şi pe fondul mai vechi al impulsurilor date de Şcoala Analelor interesul pentru analiza din punct de vedere al componenței etnice în teritoriile balcanice a crescut simțitor, lucru vizibil în publicațiile ce au ieşit de sub tipar în ultimii ani.

Cu toate acestea întâlniri între specialişti, care să fie dedicate în mod special analizării fenomenelor generate de relații interetnice, au fost şi sunt încă foarte puține, pe de o parte pentru că pe măsură ce coborâm pe scara istoriei este tot mai dificil să atribuim unui grup etnic artefacte furnizate de cercetările arheologice, iar pe de altă parte datorită „încărcăturii" politice a subiectului. Cu toate acestea considerăm că studierea trecutului spațiului nord-dunărean şi din perspectiva unor raporturi interetnice, aşa cum pot fi ele desprinse din lacunarele informații documentare şi din analiza artefactelor arheologice, este mai mult decât necesară pentru a înțelege harta etnică actuală a acestei regiuni.

Dacă ar fi să căutăm ceva emblematic pentru regiunea balcanică în general, atunci ar trebui să ne oprim asupra mozaicului etnic ce a compus populația acestui spațiu şi în acest context este prioritară o direcție de cercetare aprofundată asupra mecanismelor care au generat stabilirea unor populații diverse în zonele marginale ale Imperiului roman, precum şi schimbările pe care le-au produs aceste populații. Totodată este suficient să amintim că procesele de etnogeneză ale popoarelor balcanice sunt încă subiect de discuție între specialişti, foarte multe detalii fiind încă în fază de cercetare şi căutare a unor răspunsuri.

Pornind de la aceste considerente, lucrarea de față îşi doreşte să ofere un posibil mod de integrare a rezultatelor obținute de arheologia şi istoria românească în cadrul mai larg al istoriografiei central şi sud-est europene dedicată problematicii relațiilor interetnice.

Prezentul volum cumulează comunicările Simpozionului național *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații şi grupuri etnice (sec. II î. Hr. – V d. Hr.)*, Sibiu, mai 2006, acesta fiind al doilea simpozion cu tema *Relații interetnice* organizat de Institutul pentru Cercetarea şi Valorificarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European cu finanțare din partea Departamentului pentru Relații Interetnice din cadrul Secretariatului General al Guvernului României.

dr. Ioan Marian ȚIPLIC

ELEMENTE ALE SIMBOLISTICII AUTOHTONE REFLECTATE ÎN ICONOGRAFIA MONETĂRIILOR VEST-PONTICE DOBROGENE ÎN EPOCA AUTONOMĂ

Gabriel TALMAȚCHI

Contactele economice şi comerciale dintre populaţia locală şi comunităţile greceşti au cunoscut etape timpurii, pe parcursul cărora prima a preluat treptat multe aspecte novatoare şi superioare de cultură materială, socială etc., de la ultimele, aflate într-un stadiu de dezvoltare mai avansat, între cele două tabere creându-se o adevărată reţea de relaţii ce privea marea majoritate a aspectelor vieţii de zi cu zi. Odată cu transformările economice şi accelerarea pe bază de etalon a schimbului, societatea autohtonă traco-getică atinge şi ea un anumit nivel de înţelegere şi cunoaştere a mecanismelor economice specifice epocii[1], de altfel bine organizate şi definite în lumea greacă. Pe această scară evolutivă a sistemelor economice, apariţia, mai întâi, a semnelor monetare şi apoi a monedei propriu-zise, nu a făcut decât să puncteze şi să definitiveze procesul economic şi comercial ca atare.

Histria, întemeiată pe la jumătatea secolului VII sau în ultimul sfert al aceluiaşi secol[2] de către milesieni, a dus o politică economică şi comercială ce a presupus atragerea populaţiei locale. Sigur, societatea indigenă a trebuit să ajungă la un anumit nivel de dezvoltare, lucru amplificat de intensa circulaţie umană şi materială ce au accelerat mutaţiile, grecii fiind adevăraţi instigatori prin tehnica dovedită şi produsele rezultate. Aceste mutaţii, deşi la început mai mult imperceptibile, vor deveni cu timpul extrem de relevante pentru a da naştere la schimbări importante în structura socială, politică, economică şi comercială a populaţiei autohtone. Pe această cale grecii şi-au asigurat produsele alimentare necesare traiului, dar şi comerţului, şi-au creat noi puncte de desfacere a mărfurilor aduse din afară, existând interes dinspre zona indigenă, atrasă de influenţele economice, oraşele devenind antrepozite ale mărfurilor care intrau şi ieşeau din zonă[3]. Astfel, erau preluate cereale, produse animaliere, miere, peşte şi sclavi şi erau date la schimb, ceramică de foarte bună calitate, vinuri, uleiuri şi alte produse specifice tehnicii

[1] P. Léveque, *Aventura greacă*, II, Bucureşti, 1987, p. 338.
[2] S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 255.
[3] A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998, p. 49.

meşteşugăreşti greceşti (arme, obiecte de podoabă)[4]. Acestea erau aduse prin intermediul relațiilor existente cu Miletul, cu alte centre din Grecia asiatică sau insulară, apoi cu Corintul şi nu în ultimul rând cu Atena[5]. Apelând la o formă paşnică de colaborare, milesienii au pus în practică experiența lor colonizatoare creată pe coasta anatoliană, mergând aşa cum s-a şi propus pe eventuale relații contractuale, stabilite între parteneri[6] şi nu între învingători şi învinşi.

Începuturile producției meşteşugăreşti par a fi atestate la Histria încă din secolul VI a. Chr.[7], jumătatea acestui veac trădând o spectaculoasă creştere demografică[8], datorată fie situației prospere economice, fie venirii unui eventual alt val colonizator, totuşi de mai mică amploare decât cel din secolul VII a. Chr. O altă cauză o poate reprezenta îngrămădirea şi îndesirea populației locale în teritoriul rural al cetății – *chora* -, creat, după informațiile pe care le avem din punct de vedere epigrafic, deja în a doua jumătate a secolului IV a. Chr.[9], deşi existența unui teritoriu amenajat poate fi considerată ca îndeplinită nu mai târziu de mijlocul secolului VI a. Chr.[10] Din interiorul teritoriului de influență cunoaştem o serie de aşezări ce au devenit centre comerciale aflate sub directa influență a cetății, dar care ar aparține de fapt unui spațiu de interferențe culturale[11], cu mai multe componente, diferite din punct de vedere etnic, dar apropiate prin interese comune. Tariverde[12],

---

[4] D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din Istoria Dobrogei*, *Geți şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană,* I, Bucureşti, 1965, p. 164-165; C. M. Danov, *Characteristics of greek colonization in Thrace*, în *Proceedings of the first Australian Congress of clasiscal Archaeology held in honour of Emeritus Professor A.D.Trendall*, Sydney 9-14 July, 1985, edited by J. P. Descoeud, Canberra-Oxford, 1990, p. 152.

[5] D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit*., p. 186.

[6] L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.),* Constanța, 2001, p. 299.

[7] M. Coja, *Activitatea meşteşugărească la Histria în sec. VI-I î. e. n*., în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 39.

[8] A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți şi greci*, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, Tulcea, p. 72; despre cauzele generale ale creşterii demografice, vezi V. Trebici, *Demografia*, Bucureşti, 1979, p. 18.

[9] D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p.167-168; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 51.

[10] A. Avram, *Modes de contacts entre Grecs et Gètes à Histria à l` époque Archaique*, în *Sur les traces des Argonautes, Actes du 6e Symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, publiés sous la direction de O. Lordkipanidzé et P. Léveque, Paris, 1996, p. 244.

[11] L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 304.

[12] C. Preda, *Tariverde, aşezare băştinaşă sau „factorie histriană" ?*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 77-88; M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII-V î. e. n*., în *Pontica*, 8, 1975, p. 95; idem, *Unele considerații privind sfârşitul Latènului geto-dacic şi continuitatea civilizației autohtone în Dobrogea*, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 35.

Sarinasuf[13], Sinoie-Zmeica[14], Vişina[15] etc.[16], sunt doar câteva din nucleele greceşti stabilite în mediul indigen, considerate ca aşezări cu caracter cvasi-urban[17].

Din punct de vedere premonetar sau chiar monetar, data din jurul mijlocului secolului VI a. Chr. la Histria este foarte importantă, deoarece reprezintă momentul apariţiei pe piaţă a unui etalon care să poată măsura o marfă, să elimine trocul, să poată uşura în mod cert un schimb comercial, pe fondul transformării cetăţii în centru de producţie. Pentru Histria acest mijloc l-a reprezentat vârful de săgeată, fie adaptat din vârfuri de săgeată de luptă, fie turnat în mod special în tipare. El nu este produs doar de Histria, ci se pare că această activitate a aparţinut unui număr mai mare de colonii milesiene de pe coasta de vest a Pontului Euxin[18]. Purtând mai multe titulaturi, de monede-lingouri[19], semne premonetare[20], obiecte-semn monetar[21], premonede[22] şi monede-vârfuri de săgeţi[23], piesele în discuţie au apărut răspunzând

[13] C. Preda, *Unele consideraţii privind geţii din Dobrogea în secolele VI-IV î .e. n*., în *Thraco-Dacica*, 3, 1982, p. 21; G. Simion, *Les gètes du Bas-Danube à l`Âge du Fer. Leurs stations et leurs fortificationes*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie şi protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 124.

[14] E. Condurachi şi colab., *Şantierul Histria*, în *SCIV*, 4, 1953, 1-2, p. 138-139.

[15] M. Mănucu-Adameşteanu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Aşezarea de la Vişina, jud. Tulcea*, în *MCA*. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte, partea a II-a, Ploieşti, 1983, Bucureşti, 1993, p. 206.

[16] G. Simion, *Geţii de la Dunărea de Jos şi civilizaţia lor*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie şi protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 162-163.

[17] A. Avram, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p. 73; G. Simion, *Eléments de civilisation grecque classique dans le monede gètique de la zone Istro-pontique*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie şi protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 321.

[18] A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, în *SCN*, 6, 1975, p. 23; E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulaţiei monedei greceşti în Dobrogea de nord (sec. VI î. e. n.-I e .n.)*, în *Pontica*, 11, 1978, p. 147; M. Mănucu-Adameşteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, în *SCN*, 8, 1984, p. 23; Gh. Poenaru-Bordea, *Viaţa economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice şi numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1978, p. 3.

[19] G. Severeanu, *Sur les monnaies primitives des scythes-lingots monnaies en forme de pointe de fléche*, în *BSNR*, 21, 57-58, 1926, p. 2.

[20] A. Aricescu, *loc. cit.*, p. 7; C. Scorpan, *Vârfuri de săgeţi - semne premonetare şi monede cu „roata" descoperite la Tomis*, în *SCN*, 7, 1980, p. 25; M. Mănucu-Adameşteanu, *loc. cit.*, p. 17.

[21] B. Mitrea, *Etape cronologice în relaţiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, 1-2, p. 112.

[22] A. Wasowicz, *Olbia Pontique et sont territoire*, Paris, 1975.

[23] Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contributions à l`étude des monnaies – pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 141.

necesităţilor imediate reclamate de piaţa locală, de dezvoltarea producţiilor locale rurale şi urbane şi ca urmare, de dezvoltarea relaţiilor comerciale în arii de influenţă şi control direct.

O atenţie specială a fost acordată şi prezenţei pe unele vârfuri de săgeţi-monede a unor serii de simboluri ce ar putea fi legate, după cum se bănuieşte, de anumite ateliere monetare ale coloniilor vest-pontice. Astfel ar putea fi amintită securea pe două piese descoperite în mod izolat la Tomis[24]. Această secure aminteşte, prin detalii, de cea folosită la începutul epocii fierului, în aria sudică. Un alt simbol, roata, îl găsim pe şase emisiuni descoperite în zona Histriei, una în cartierul economic (platoul X)[25], iar celelalte în punctul "Movilele Dese", lângă lacul Sinoie, la nord-est de cetate[26]. Semnul este imprimată pe nervura centrală, având cele patru spiţe şi circumferinţa redate în relief (planşa I, 1-4). Din punct de vedere simbolic roata a fost privită ca o materializare plastică a simbolului solar, foarte bine cunoscut de către populaţia autohtonă.[27] Ne raliem părerilor, conform cărora, astfel de vârfuri de săgeţi, cu roata imprimată, ar putea fi veriga de legătură între vârfurile de săgeţi fără decoruri speciale (normale) şi monedele cu roata emise de cetatea histriană începând de la jumătatea secolului V a. Chr. (poate chiar din prima parte a aceluiaşi veac) şi până la mijlocul secolului IV a. Chr[28], ce au circulat concomitent, după unele păreri, pe parcursul unui deceniu[29]. Din punct de vedere al paternităţii, atât timp cât Histria a utilizat pentru prima sa emisiune de bronz simbolul roţii cu patru spiţe, tindem, cu suficient temei, să le considerăm de producţie histriană, până la proba contrarie. În general, aceste semne sau simboluri ar putea indica, probabil, în acest context, semne ale unor ateliere ceea ce ar fi compatibil cu tradiţia monetară greacă[30].

---

[24] C. Scorpan, *loc. cit.*, p. 27-28.

[25] G. Talmaţchi, *Contribuţii privind circulaţia monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.,* în *AUDC*, 4, 2001, p. 121, nr. 10.

[26] M. Cârlan, *Două monede bătute de tip "cu roata" şi două obiecte premonetare inedite găsite în vecinătatea Histriei*, Comunicare susţinută la Simpozionul Naţional de Numismatică, Bârlad, mai 1999; C. Preda, *Noutăţi numismatice histriene*, în *BSNR*, 92-97, 1998-2003, 146-151, 2003, p. 20-21; G. Talmaţchi, I. Matei, *Some pre-curency issues discovered in Dobrudja*, în *Strabon*, I, 2003, 2, p. 35-38; se mai adaugă alte două piese aflate în colecţiile particulare.

[27] B. Mitrea, *Roata, simbolul solar pe monedele histriene*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92.

[28] C. Preda*, Istoria monedei în Dacia preromană,* Bucureşti, 1998*,* p. 63.

[29] R. Ocheşeanu, P. I. Dicu, *Monede antice şi bizantine din Dobrogea*, în *BSNR*, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 450.

[30] P. Balabanov, *Nouvelle étude des monnaies-pointes de fleche de la Peninsule d`Atia*, în *Thracia Pontica*, 1, 1979, p. 52 unde autorul ridica problema lipsei pe vârfurile de săgeţi-monede a semnelor de atelier specifice tradiţiei monetare greceşti şi de aici o posibilă ipoteză de producere non-greacă a lor.

Unul din aspectele peste care de obicei se trece destul de uşor în studiul monedelor autonome dobrogene este cel iconografic. Dacă ne raportăm la întreaga lume grecească din a doua jumătate a mileniului I a. Chr, ştim că moneda era o adevărată operă de artă. Decorată mai mult din simţ artistic, decât din punct de vedere al utilităţii practice, aceasta trebuia să corespundă unor realităţi estetice specifice epocii, gravarea sa la un nivel superior fiind o foarte bună probă de ordin tehnic pentru artiştii ce se înhămau în această activitate.

Gradul de virtuozitate, modul de reflectare a imaginii artistice a cetăţii emitente, reprezentarea unor divinităţi protectoare şi a atributelor lor specifice, se deosebeau de la o zonă la alta, în funcţie de interese politice, religioase şi de capacităţile artistice locale. De aceea, faptul că realizările de pe monede autonome ale artei coloniale greceşti din bazinul pontic, cu precădere a celor de pe ţărmul vestic, nu se pot ridica, pe ansamblu, la nivelul celor din Grecia continentală poate fi înţeles şi tratat ca atare, în funcţie de realităţile existente şi de resursele folosite.

Tipurile de bronz de la Histria debutează, din punct de vedere cronologic, cu moneda „cu roata", fiind unul din cele mai răspândite, după cum reiese în urma săpăturilor arheologice şi al descoperirilor fortuite. Pe avers are reprezentată o „roată cu patru spiţe", reliefată faţă de câmpul monedei, spiţele acesteia reunindu-se în zona centrală într-un buton proeminent[31] (planşa I, 5-9, planşa II, 1-6, 8-9). Din punct de vedere simbolistic, această „roată" a fost considerată o materializare plastică a simbolului solar, de natură primară[32], privită ca o roată a naşterii, a morţilor succesive, eterna reîntoarcere[33]. Ea simboliza ciclurile, reînceputurile şi reînoirile[34], simboliza dinamica neîntreruptă a vieţii[35]. Şi aceasta, întrucât, simbolul solar a fost foarte bine cunoscut în cadrul artei traco-getice, moneda devenind un bun instrument de schimb între cetate şi autohtoni[36]. Acest simbol solar a fost foarte bine apreciat de către populaţia autohtonă şi regăsit în realizări artistice ca discuri

---

[31] C. Preda, *Monedele histriene cu roata şi legenda IΣT*, în *SCN*, 3, 1960, p. 21; C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973, p. 32; V. M. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia Răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990, p. 44; C. Preda, *op. cit*., p. 61.

[32] W. Wolski, *Moşteniri preistorice în arta populară românească*, în *Apulum*, VII/2, 1968, p. 467-468; B. Mitrea, *Roata, simbol solar pe monedele histriene*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92; idem, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, 1-2, p. 114.

[33] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri, volumul 3, P-Z*, Bucureşti, 1995, p. 168; H. Biedermann, *Dicţionar de simboluri*, Bucureşti, 2002, p. 366-367.

[34] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 163; C. Pont-Humbert, *Dicţionar universal de rituri, credinţe şi simboluri*, Bucureşti, 1998, p. 74;

[35] I. Evseev, *Enciclopedia semnelor şi simbolurilor culturale*, Timişoara, 1999, p. 407.

[36] B. Mitrea, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92-93.

radiate, rozete, vârtejuri, etc., pe fibule, pe aplice, pe coifuri, etc.[37] Prezența sa iconografică pe o emisiune monetară de bronz de la Histria este o ilustrare a intereselor greceşti în ceea ce priveşte posibilitățile economice manifestate de autohtoni, crearea unui mijloc de schimb şi comunicație, aflat la îndemâna tuturor celor interesați. În cadrul tip monetar analizat a fost descoperită, în urma săpăturilor arheologice din aşezarea comercială grecească de la Roxolani, o serie de monede ce sunt la prima vedere „cu roata", dar care au fost considerate ca fiind imitații locale, în bronz, de tip „roxolani"[38]. Ele se caracterizau printr-un disc gros, iar fiecare piesă era făcută într-o matriță grosolană, reversul lor fiind de cele mai multe ori liber de orice reprezentare sau legendă, respectiv uneori cu goluri produse de răcirea metalului[39]. Este de remarcat şi prezența alături de acest tip obținut prin turnare şi a câtorva monede bătute[40] (planşa II, 7), care au uşor schimbate detaliile monedei în general. Ele au o roată sub forma unei cruci înscrise într-un cerc, imaginea sa fiind mereu dispusă mai mult sau mai puțin lateral în câmpul monedei. Remarcăm uneori, pe de o parte, lipsa butonului de legătură dintre cele două axe, pe de altă parte, dispunerea inegală a acestora din urmă şi, în sfârşit, chiar posibila existență a unei a treia linii, mai mică şi care formează un unghi ascuțit cu unul din brațe.

Continuăm tratarea temei iconografice la Histria prin studiul monedelor de argint emise de cetatea milesiană, bătute în cantități şi varietăți majore[41]. Aversul acestor monede a stârnit, încă din secolul al XVII-lea, mult interes, iar încercările de explicare au fost variate. Astfel, cele două capete (planşa III, 1-3), din care unul este inversat față de celălalt (unul „vesel", altul „supărat") au fost considerate ba o personificare a bifurcației Dunării[42] (prin care unul din brațele fluviului ajungea la Marea Adriatică, iar cel de al doilea se vărsa în Marea Neagră), apoi reprezentarea celor doi Dioscuri[43], a lui Apollon-Helios[44], a lui Apollon[45], a zeilor vânturilor de la Histria[46], a celor doi zei

[37] S. Sanie, *Din Istoria Culturii şi Religiei Geto-Dacice*, Iaşi, 1999, p. 168.
[38] P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, în *StCl*, 12, 1970, p. 151.
[39] *Ibidem*.
[40] I. Donoiu, *O monedă histriană „cu roata" obținută prin batere*, în *SCN*, 7, 1980, p. 133-134; G. Talmațchi, *Monede cu roata descoperite la Histria (com. Istria, jud. Constanța)*, în *CN*, 8, 2002, p. 24, nr. 176; C. Preda, în *BSNR*, 92-97, 1998-2003, (2003), p. 23.
[41] V. Canarache, *Un important tezaur de drahme şi oboli din Histria*, în *CNA*, 15, 1940, 117-118, p. 231.
[42] I. Vossius, *Observationes ad pomponum Mela de situ orbis*, 1658, p. 38; H. Hommel, *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros,* în *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, în *Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*, Berlin 1, 1969, p. 261-272.
[43] J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, II, Vindobona, 1792, p. 14-15; M. Golescu, *Tot monetele de la Histria*, în *BSNR*, 27-28, 1933-1934, 81-82, p. 94-96.
[44] B. Head, *Historia Nummorum*, *A manual of greek Numismatics*, II, London, 1963, p. 274.

contrari (Marea Neagră şi Dunărea)[47], a curentelor contrare de la vărsarea Dunării[48] sau a unor sclavi geți[49] (chestiune ce ne interesează mai ales prin natura temei analizate în prezentul articol), respectiv histrieni[50]. Nu în ultimul rând, au fost considerate o personificare a fluviului Istru, în variantă juvenilă[51], apoi atribuite Cabirilor[52] şi, în sfârşit, reprezentarea personificărilor lui Helios[53]. Revenim acum cu câteva date privitoare la identificarea celor două chipuri cu sclavi geți. Astfel, cercetătorul John Hind, cu mai multe prilejuri, a identificat mai întâi faptul că, uneori, tipul monetar are un aspect barbar de realizare (la unele exemplare), sugerându-se reprezentarea în fapt a unor sclavi geți de la Dunăre. Pe această cale, cetatea, având în vedere şi comerțul pe care îl practica în interiorul teritoriului dobrogean, dar şi de la nord de Dunăre, cu alte cuvinte în spații geto-dacice, îşi crea o „reclamă" privitoare la una din componentele importante ale comerțului practicat. De asemenea, se mai sugerează chiar că acest tip de comerț cu sclavi autohtoni reprezenta una din sursele pozitive ale cetății, ce aducea în mod clar prosperitate[54].

Din punctul nostru de vedere, credem, în limita supoziției, că avem de a face, la fel ca în cazul celorlalte emisiuni monetare de la Histria, cu reprezentarea unei zeități, probabil Apollon dacă corelăm imaginea de pe piese cu reprezentarea statuii lui Apollon de la Rhodos[55], fiind cunoscută tendința inspirării artiştilor după monumentele aflate „în picioare". Sigur că avem de a face, de fapt, cu un model statuar care s-a putut coborî, din punct de vedere artistic, până pe monedă, prin gravură, totul corespunzând unui stil

---

[45] G. Severeanu, *Despre drahma istriană*, în *BSNR*, 15, 1920, p. 22.
[46] B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898, p. 181.
[47] R. Netzhammer, *Ceva nou despre Istros*, în *Revista Catolică*, 1, 1912, 3, p. 355-356; C. Moisil, *Cele mai vechi monete din Istros*, în *BSNR*, 16, 1921, 40, p. 108-112.
[48] L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, în *NZ*, Wien, 1917, p. 103; idem, *Despre cele mai vechi monede din Istros*, în *CNA*, 4, 1923, 1, p. 2-4.
[49] T. V. Blavatskaya, *Zapadnopontiskye goroda v VII-I vekakh ery.,* Moscow, 1952, p. 202, 213.
[50] J. Hind, *The trade in getic slaves and the silver coins of Istria,* în *Actes du Symposium International, 7-12 octobre 1991, Sozopol*, p. 154.
[51] Idem, *Istrian faces and the river Danube*, în *NC*, 7, 1970, 10, p. 7-17.
[52] V. P. Alexeev, *Semantika aversnogo tipa serebrjanyh istrijskih monet V-IV vv. do n. e.*, în Numizmatika Antičnogo Pričernomorija, Kiev, 1982, p. 106.
[53] V. Bude, *O ipoteză nouă relativ la drahmele din Histria*, în *BSNR*, 20, 1925, 55-56, p. 40-42; A. G. Zaginajlo, *Izobraženie junošeskih golov na monetah Istrii*, în *Pamiatniki drevnyh kultur Severo-Zapadnogo Pričernomorija*, Kiev, 1981, 1986, p. 95.
[54] J. Hind, *The Trade in getic slaves and the silver coins of Istria*, în *Thracia Pontica*, 5, 1994, Varna, p. 155.
[55] M. Golescu, *loc. cit.*, p. 96.

de redare specific epocii sau şcolilor artistice din perioadă. De asemenea, redarea „inversă" a celor două capete de pe aversul monedelor emise de Histria, pe lângă ineditul lor în afara oricărei discuţii, ar corespunde unei compoziţii artistice greceşti, bazată pe un principiu dinamic, adică pe o mişcare şi un ritm conectate la un echilibru mecanic[56]. Astfel, s-ar da un sens simbolic unei aranjări deja considerată bizară, explicaţia concentrându-se în simetria mecanică, oferindu-se o impresie de vârtej, bulboană, învolburare, ceea ce, în mod logic, ne-ar conduce spre o personificare a Istrului, a Pontului, a amândurora sau a curenţilor marini.

Unul din simbolurile ce vine să ne vorbească despre o latură a relaţiilor greco –autohtone este spicul, respectiv cununa de spice. Spicul apare în emisiuni bătute în toate cele trei centre coloniale dobrogene de pe coasta de vest a Pontului Euxin. El sau ea reprezintă o expresie a comerţului practicat de către greci cu populaţia autohtonă, obţinând în urma acestuia cereale, atât de necesare şi apreciate în Grecia continentală. Cu alte cuvinte, spicul nu reprezintă un simbol autohton prezent în monetăriile greceşti, ci reprezintă un simbol al unor relaţii greco-autohtone, având semnificaţii profunde în practicarea anumitor ocupaţii agricole aducătoare de beneficii materiale pentru toată lumea implicată. În general, el este privit ca o emblemă a divinităţilor recoltei, simbol al fertilităţii şi belşugului[57], cu o prezenţă magică şi sacră[58]. La Histria, B. Pick menţiona, la un moment dat, existenţa unor monede de bronz de mici dimensiuni, ce prezentau pe avers imaginea unui delfin, iar pe revers pe cea a unui spic de grâu, al căror stil artistic de realizare s-ar apropia de cel al emisiunilor din tipurile Istros, Helios şi Dionysos[59]. Recent, publicarea a două noi exemplare din tipul monetar menţionat ne-au oferit posibilitatea de a vedea ilustrarea acestora[60]. La prima vedere, stilul pare apropiat, credem noi, suficient de mult de cel al monedelor „cu roata", ceea ce primează fiind naturalismul, specific esteticii artiştilor greci[61]. Aşa cum am mai menţionat, în al doilea rând, se pare că delfinul era animalul sacru al cetăţii, o emblemă, o marcă oficială a autorităţii, un simbol coborât pe

---

[56] G. F. Hill, *L`Art dans les Monnaies Grecques. Pièces choisies reproduites en agrandissement et décrétes*, Paris-Bruxelles, 1927, p. 17.
[57] I. Evseev, *op. cit.*, p. 432.
[58] *Ibidem*, p. 188.
[59] B. Pick, *op. cit*., nr. 471, pl. III, 6; W. Knechtel, *Oraşul Istros şi importanţa lui monetară. Traducere după B. Pick*, în *BSNR*, 15, 1918, p. 64.
[60] *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 66, nr. 289-290.
[61] C. H. V. Sutherland, *Arte nella moneta. Estetica nelle monete dalla Grecia Antica ai giorni nostri*, Circulo Numismatico Ligure "Corrado Astengo", sezione della Socità Ligure di Storia Patria, Genova, 1992, p. 36-37.

monedă, în funcție de locul şi imaginea pe care o ocupa acesta în concretul natural şi simbolistica imaginativă a histrienilor. Apoi, monedele din tipul Demetra au cunoscut o emitere semnificativă, având o serie principală, cea cu reprezentarea capului zeiței cu văl, orientat spre dreapta, pe avers, respectiv acvila pe delfin, îndreptați spre stânga, pe revers[62]. Sunt piese de modul mic şi mijlociu, care, uneori, pe revers, prezintă modelul clasic (cu capul acvilei îndreptat spre stânga sau întors spre dreapta) însoțit de un spic (atribut clasic pentru zeitate)[63], dispus în partea stângă a câmpului monetar. De asemenea, sunt şi exemplare ce prezintă pe revers o cunună de spice.

Cum s-a putut deja observa deja la Histria, vom constată că la rândul lui nici Callatisul nu suferă de o monotonie în alegerea tipurilor monetare, în reprezentarea celor mai importante divinități şi simboluri specifice cetății doriene. Splendida calitate a unora dintre reprezentările figurate pe monede dovedeşte finețea mâinii artiştilor gravori, buna lor calificare, ceea ce până la urmă este o trăsătură specifică lumii greceşti.[64] După cum se cunoaşte, decorarea monedei nu avea neapărat un aspect practic, dar posibilitatea Ca şi în cazul altor monetării de epocă greacă[65], artiştii monetari callatieni au preferat dispunerea pe reversul pieselor a personajelor din profil, adaptate formei circulare a monedei, tratându-se, mai ales în prima sa parte, cu foarte mare atenție detaliul.

Cetatea Callatisul, colonie dorianăa Heracleii Pontice[66], a fost întemeiată în a doua parte sau la sfârşitul secolului VI a. Chr.[67], deşi din punct de vedere arheologic, primele atestări le cunoaştem din veacul IV a. Chr. Ca şi Histria, a fost beneficiara unui teritoriu rural, dar creat nu prin bună înțelegere ci prin constrângere, o dovadă în acest sens fiind şi aspectul său fortificat, defensiv, cu ziduri de incintă. În cadrul economiei callatiene un rol central l-a jucat cultura cerealelor, ceea ce a asigurat, probabil, desfăşurarea unui comerț amplu bazat pe acest produs foarte căutat încă din secolul IV a. Chr[68]. Situația s-a datorat surplusului de produse cerealiere obținut de la populația autohtonă sau celui apărut prin cultivarea terenurilor existente în interiorul chorei, prezentă şi la aproximativ 20 de ani după moartea lui Lysimach, când se

[62] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 41; C. Preda, *op. cit.*, p. 68; M. Iacob, *Culte şi zeități în Moesia Inferior. Demetra-evidența numismatică*, în *Pontica*, 33-34, 2000-2001, p. 357.
[63] A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă şi romană*, Iaşi, 2003, p. 277.
[64] S. P. Noe, *The Coinage of Metapontum*, Parts 1 and 2, The American Numismatic Society, New York, 1984, p. 8.
[65] *Ibidem*, p. 12, 15.
[66] D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 150.
[67] *Ibidem*, p. 152.
[68] Ibidem, p. 190-191.

vorbeşte de un hotar comun între Callatis şi Tomis.[69] La cultivarea cerealelor se adaugă practicarea unei activităţi înfloritoare din punct de vedere meşteşugăresc[70]. Cândva spre sfârşitul secolului III, tot ca un semn al situaţiei înfloritoare financiare din polis, ştim dintr-o inscripţie că un cetăţean din Callatis îşi permitea să împrumute cu 300 de stateri oraşul Histria, iar urmaşul său acordă o păsuire de încă alţi doi ani şi renunţarea la plata unei dobânzi de 400 de stateri[71]. Totodată, această inscripţie ne vorbeşte şi de o dificultate evidentă de returnare a unui împrumut minor făcut de către cetatea milesiană, poate cu tezaurul secătuit, ceea ce, însă, nu implică şi o sărăcire accentuată a persoanelor cu stare din oraş[72]. După cum cunoaştem, din punct de vedere monetar, atelierul de la Callatis emite odată cu jumătatea sau a doua parte a secolului IV a. Chr.[73], monede de argint din tipul Herakles, pentru ca din secolul III până în secolul I a.Chr. să bată emisiuni de bronz din mai multe tipuri monetare.

Ne-am propus să atragem atenţia din nou asupra spicului sau a cununei de spice aşa cum apar pe emisiunile ce prezintă pe avers chipul celei mai importante zeităţi a oraşului, Herakles. Acesta, considerat ca zeu protector şi eponim, de origine heracleotă, apare în numeroase inscripţii sau alte materiale epigrafice legate de Callatis[74], sub titulatura de întemeietor[75]. Pe emisiunile de argint (planşa IV, 1-2), chipul său tânăr, orientat spre dreapta, este redat, pe avers, acoperit în partea superioară cu blana leului din Nemeea, ca o imagine desprinsă din mitologie. Pe revers apar serii de simboluri însoţitoare, cunoscute ca atribute ale acestei divinităţi, ca tolba cu arc şi măciuca, la care se adaugă spicul de grâu, simbolizându-se astfel unele din preocupările importante ale cetăţii, ce constau în practicarea cultivării cerealelor şi desfăşurarea unui comerţ intens cu această marfă căutată în lumea elenistică[76]. În cazul emisiunilor de bronz, zeitatea menţionată apare pe avers, tot din profil, tot cu un cap tânăr, dar de data aceasta cu o cunună de lauri, iar pe revers sunt „obiectele personale", tolba cu arc şi măciuca, la care se adaugă

[69] *Ibidem*, p. 197.
[70] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1998, p. 51.
[71] *Ibidem*, p. 56.
[72] *Ibidem*, p. 60-61.
[73] C. Preda, *Moneda antică în România*, Bucureşti, 1969, p. 14.
[74] Z. Covacef, *Contribuţii privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 401.
[75] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile greceşti din Dobrogea*, în *Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate,* Bucureşti, 2001, p. 581.
[76] O. Iliescu, *Le système monétaire et pondéral à Histria, Callatis et Tomis aux Ve –IIe siècles av. notre ère*, în *Actes du 8ème Congrès International de Numismatique, New York-Washington, septembre 1973*, Paris-Bâle, 1976, p. 93-94.

din nou spicul de grâu[77]. Aceste reprezentări au fost considerate ca influenţe venite din iconografia monetăriei lui Alexandru cel Mare, respectiv din partea coloniei fondatoare, Heracleea Pontica[78]. O altă zeitate prezentă pe monedele callatiene este Demetra (planşa IV, 5). Aceasta este redată, pe aversul pieselor, cu văl, orientată spre dreapta[79] şi însoţită de o cunună de spice. Pe revers se repetă prezenţa unei cunune de spice de grâu[80], sau uneori doar spice,[81] considerate ca atribute ale zeiţei[82]. Ea este, de altfel, una din divinităţile adorate în oraş[83].

Dionysos ocupă aversul unui tip monetar destul de bogat ca număr de emisiuni, fiind, pe de o parte, una din cele mai folosite imagini de avers din categoria divinităţilor în lumea greacă[84], iar pe de altă parte beneficiind de un cult bine reprezentat şi popular la Callatis[85]. Pe avers capul său, orientat spre dreapta, este însoţit de o cunună de iederă. Zeitatea apare pe două serii diferite din punct de vedere al modului de realizare al reversului. Pe una dintre ele apare o cunună de iederă, însoţită de un thyrsos în partea stângă a câmpului monetar[86], iar pe cea de a doua apare o panteră în săritură spre dreapta, la care se adaugă în câmpul monedei, în poziţie orizontală, un thyrsos şi un spic de grâu. Thyrsosul ne apare sub forma unui baston ce are prins în jurul său corzi de iederă şi viţă de vie, fiind un atribut specific zeităţii respective[87], iar prezenţa panterei, asociată cu Dionysos, poate fi înţeleasă prin tendinţa existentă de a utiliza simboluri animaliere, animalul ocupând, în general, în imaginaţia şi viaţa meşterilor un loc deosebit[88].

Pe aversul monedelor callatiene cu reprezentarea capului lui Apollon, văzut din profil spre dreapta, era aureolat cu o cunună de lauri, reversul prezentând un trepied dispus între două ramuri de lauri, iar în stânga un spic

---

[77] B. Pick*, op. cit.*, p. 98, nr. 205.
[78] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 73.
[79] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 225; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, nr. 225, a, b.
[80] *Ibidem*.
[81] B. Pick*, op. cit.*, p. 101, nr. 226.
[82] M. Iacob, în *Pontica*, 33-34, 2000-2001, p. 357.
[83] D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 261.
[84] M. B. Florenzano, *Notes of the imagery of Dionysus on greek coins*, în *RNS*, CXLV, 1999, p. 37-48.
[85] D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 253; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 111-149; A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate,* Bucureşti, 2001, p. 581-582.
[86] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 224.
[87] A. Ferrari, *op. cit*., p. 837.
[88] P. A. Besombes, *La place de l`animal dans l`iconographie monétaire grecque et romaine*, în *Les animaux dans la monnaie antique*, Perpignan, 1999, p. 15.

de grâu[89] (planşa IV, 3-4). Apollon este cunoscut ca una din cele mai importante zeităţi din lumea megariană[90]. Cea mai frecventă emisiune de la Callatis pare a fi cea din tipul Atena, cu două serii din punct de vedere a ceea ce ne rezervă reversul. Cultul zeiţei este bine atestat la Callatis, inscripţiile fiind o dovadă în acest sens, unul din epitetele sale locale fiind de „protectoare a cetăţii"[91]. Pe aversul monedelor (planşa IV, 6-7) capul zeiţei cu coif apare orientat spre dreapta, în timp ce reversul prezintă, ori o măciucă, un spic de grâu şi un scut, ori o cunună de lauri, însoţită uneori şi de un kerykeion[92].

Tomisul, ultima colonie pe care o luăm în discuţie, a fost întemeiată, probabil de către histrieni, pe la mijlocul secolului VI a. Chr.[93], în a doua sa parte sau în ultimul sfert al aceluiaşi veac[94]. În ciuda acestei întemeieri timpurii, Tomisul a rămas probabil până spre mijlocul secolului III a. Chr. la stadiul de emporium[95], în general, acest termen apărând în sursele epigrafice încă din secolul V a. Chr.[96] Evident că un rol foarte important în transformările benefice pe care le-a resimţit cetatea de la mijlocul secolului III a. Chr., din punct de vedere politic, economic şi comercial, l-a avut conflictul dintre Callatis şi Histria pe de o parte şi Byzanţul pe de altă parte, terminat cu victoria aliatului centrului tomitan. Tomisul devine un căutat antrepozit de mărfuri, un mijlocitor al transportului pe uscat, iar bizantinii încep să controleze întregul negoţ din Pontul Stâng[97]. În noile condiţii, negustorii

---

[89] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 233.

[90] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate, Bucureşti, 2001, p. 580.

[91] Th. Sauciuc Săveanu, *Dedicaţie pentru Atena Polias din Callatis*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 354-355.

[92] B. Pick, *op. cit.*, p. 104, nr. 247.

[93] I. Stoian, *La città pontica di Tomis. Saggio storico*, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p. 238-239; idem, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 17; M. Coja, *Greek colonists and native populations in Dobruja (Moesia Inferior):The Archaeological Evidence*, în *Greek colonists and native populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Sydney 9-14 july 1985*, edited by J. P. Descoeudres Canberra/Oxford, 1990, p. 160; C. Preda, *Cu privire la începuturile oraşului Tomis*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate 1955-2000*, Tulcea, 2001, p. 113.

[94] M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 61.

[95] I. Stoian, *op. cit.*, p. 18.

[96] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate, Bucureşti, 2001, p. 552.

[97] M. Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, în *SCIVA*, 49, 1998, 1, p. 39-60.

proveniți din Tomis erau prezenți la Histria şi bine primiți la Odessos, după cum ne relatează materialele epigrafice[98]. Acesta este şi momentul în care cetatea a început să bată monede[99], expresie clară a independenței sale economice şi financiare, ieşind din sfera de interes monetar a Histriei.[100] Această activitate, de mare importanță în viața cetății, a continuat-o pe toată perioada autonomă, până în secolul I a. Chr. inclusiv.

Iconografia oraşului milesian de pe coasta de vest a Pontului Euxin este deosebit de bogată având în vedere perioada scurtă de emitere a atelierului monetar autonom, mai ales în raport cu ceea ce se întâmplă la Histria şi Callatis. Urmărind pe mai departe prezența spicului de grâu în reprezentările realizate pe monedele din perioadă autonomă, cunoaştem aceeaşi prezență semnificativă după cum vom vedea.

Pornim cu tipul monetar ce redă pe avers capul Marelui Zeu, în profil spre dreapta, în timp ce pe revers apare o acvilă, în poziție statică spre dreapta, redată în interiorul unei cununi de stejar[101]. Monedele cu chipul lui Zeus din perioadă pseudo-autonomă vor păstra pe mai departe pe reversul lor imaginea spicului (planşa IV, 8). Tot în cadrul aceluiaşi tip monetar, se remarcă detaliile chipului de pe avers schimbate pe alocuri şi cu dimensiuni mult mai mici, dar şi diversificarea reversului care poate reda, pe de o parte, două protome de cai spre dreapta, pe de altă parte doar un spic de grâu[102]. Altă zeitate de interes pentru tema noastră prezentă pe aversul monedelor din perioadă autonomă de la Tomis este Demetra. Pe aversul monedelor capul zeiței Demetra este dispus spre dreapta, acoperit de un văl şi cu o cunună de spice, iar pe revers apare un spic, cu frunze la bază şi două stele cu 8 raze[103] (planşa IV, 9-10). La Tomis cultul său pare a fi foarte vechi, dar datele cunoscute sunt destul de sărăcăcioase, abia în secolul I a. Chr. ea deținând eponimia divină a cetății[104].

---

[98] E. Condurachi şi colab., *Histria I, Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 504, nr. 6; D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 237.

[99] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, loc. cit., în Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate, Bucureşti, 2001, p. 568.

[100] Gh. Poenaru Bordea, *Discuții pe marginea cîtorva monede străine din Dobrogea antică*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 133-144.

[101] K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien,* 2, Berlin, 1910, p. 637-640, nr. 2407-2489.

[102] *Ibidem*, p. 642-645, nr. 2440-2455.

[103] Ibidem, p. 653-654, nr. 2487-2492; M. C. Sutzu, *Ponduri şi monede inedite din oraşele noastre pontice*, în *BSNR*, 26, 1915, p. 163, nr. 16; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecțiunilor, 1933*, Bucureşti, 1936, nr. 543.

[104] A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate, Bucureşti, 2001, p. 578.

Privitor la relaţiile existente între comunităţile greco-autohtone, în epoca elenistică, situaţia coloniilor de pe litoralul occidental al Mării Negre, cu precădere în secolele II-I a. Chr., a fost adesea precară, desele evenimente politice şi militare menţionate sugerând doar o viaţă economică cât de cât normală într-o perioadă tulbure din punct de vedere politic şi militar. În această perioadă, populaţia autohtonă reuşeşte să atingă o treaptă de organizare socio-politică suficient de avansată pentru a ajunge să deţină o forţă militară ce a stors numeroase subsidii preluând rolul protectorului de la coloniile greceşti, fiind capabilă, şi din punct de vedere economic, să-şi susţină această putere zonală. Formarea şi desăvârşirea civilizaţiei celei de a doua epoci a fierului în sânul comunităţilor getice a adus la o stare de lucruri favorabilă acestora din punct de vedere a politicii interne şi externe, a structurii economice, sociale şi militare. Comerţul începe să fie practicat pe spaţii foarte mari, cu implicaţii directe asupra circulaţiei şi prezenţei a diferite produse (de uz casnic, podoabe, materiale de vestimentaţie militară etc.) greceşti, italice şi vest-balcanice[105]. Fenomenul amplu de cristalizare a aristocraţiei militare a dat naştere la posibilitatea creării de formaţiuni tribale unionale politice[106], aşa cum sunt cele cunoscute în Dobrogea, nordul Moldovei şi sudul Olteniei, începând odată cu secolul IV a. Chr.[107] Ele beneficiau de „capitale" administrative – cetăţi -, de suprafeţe variabile, ce se constituiau la nevoie în locuri de refugiu[108]. Au rămas în istorie, prin rolul lor de proteguitori pentru cetăţile vest-pontice, unii şefi geţi (basilei), probabil nord-dunăreni, ca Zalmodegikos (la Histria) şi Rhemaxos (Histria şi alte oraşe greceşti contra tracilor conduşi de căpetenia Zoltes)[109], raportul de forţe în noul context fiind favorabil triburilor locale, practicându-se în mod curent plata de către cetăţi pentru protecţie a unui *χύσοι*.[110] La aceştia ar mai putea fi adăugat basileul Moskon, cu o eventuală stăpânire în nordul Dobrogei, atestarea sa fiind doar pe cale monetară[111].

---

[105] V. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti, 1988, p. 98.

[106] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iaşi, 1978, p. 137-138.

[107] M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979, p. 32; M. Petrescu-Dîmboviţa şi colab., *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995, p. 130-131.

[108] V. Dumitrescu, A. Vulpe, *op. cit.*, p. 98.

[109] I. I. Rusu, *Zoltes şi Rhemaxos. Tracii, sciţii şi Istria în sec. III.-II î. e. n.*, în *Apulum*, 6, 1964, p. 123-138; D. M. Pippidi, D. Berciu**,** *op. cit.,* p. 229; M. Turcu, *op. cit.*, p. 24-25; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 58-59; M. Babeş, *Spaţiul carpato-dunărean în secolele III-II a. Chr.*, în *Istoria Românilor, vol. I, Moştenirea timpurilor îndepărtate,* Bucureşti, 2001, p. 504-505.

[110] A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 68.

[111] C. Preda, *Monede de un tip necunoscut provenind din Dobrogea*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 401-410; R. Ocheşeanu, *Monedele basileului Moskon aflate în colecţiile Muzeului de*

Deşi păreau din ce în ce mai slăbite şi mai abandonate în faţa localnicilor, totuşi, polisurile greceşti, pe fondul unor rivalităţi mai mult sau mai puţin zonale, au început să fie considerate de interes strategic, aşa cum s-a văzut, din partea lui Mithridates al VI-lea Eupator, rege al Pontului, şi de către Roma. Pentru viitoarele confruntări armate, ce apăreau la orizont ca inevitabile, stăpânirea cetăţilor presupunea controlul întregului teritoriu dintre Dunăre şi Mare, fiecare cetate fiind o bază pentru eventuale operaţiuni militare.

În final putem trage câteva concluzii referitoare la tema supusă studiului de faţă. Istoria politică şi militară a teritoriului istro-pontic desfăşurată de-a lungul a aproape şapte secole, este marcată de numeroase evenimente ce au influenţat în mod direct viaţa şi activitatea comunităţilor umane, fie pe cea a autohtonilor, fie pe cea a coloniştilor greci. Dacă la început, datorită diferitelor cauze, grecii au avut un puternic ascendent economic, politic şi militar asupra localnicilor (şi ca urmare au încercat şi prin simbolistica monetară sa-i atragă), în ultimele trei decenii ale secolului I a. Chr. situaţia, uneori în mod dramatic, s-a inversat. Dar, cu puţine excepţii divergente, cele două comunităţi au avut o evoluţie manifestată prin coabitare şi colaborare, din punct de vedere economic, comercial şi militar, obţinând în faţa unor primejdii ale vremii mici victorii parţiale, care însă nu au avut forţa de a schimba realităţi ale cadrului istorico-militar din diferite secvenţe cronologice. Oricum, regiunea danubiano-pontică a fost beneficiara unor variate influenţa culturale ce s-au manifestat constant, continuu, cu implicaţii directe asupra evoluţiei comunităţilor locale, asigurându-se contacte permanente cu beneficii reciproce[112].

De altfel, atelierele monetare ale cetăţilor Histria, Callatis şi Tomis încep să emită monedă atunci când au fost îndeplinite, fie din punct de vedere economic şi comercial, fie din punct de vedere politic şi militar, condiţii propice pentru desfăşurarea acestei activităţi de maximă importanţă pentru câştigarea, de către autorităţile respectivului centru, a libertăţii de exprimare din punct de vedere financiar. Apariţia monedei în oraşele greceşti din Dobrogea a fost un lucru de bun augur şi pentru populaţia autohtonă, aceasta, treptat, ajungând să cunoască probabil modul ei de folosire, valoarea sau nu, preferând doar tezaurizarea. Una din posibilităţile de apropiere a

---

arheologie Constanţa, în *Pontica*, 3, 1970, p. 125-129; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 180-182; idem, *op. cit.*, p. 176-177.

[112] A. Rădulescu, *Contribution à la connaissance des relations des autochtones géto-daces avec les Grecs (à la lumière des dernières fouilles archéologique de Tomis, Topraisar et Albeşti)*, în *Actes du premier Symposium International de Tharcologie (Rome, 14-16 novembre 1977)*, Milano, 1978, p. 131.

comunităților autohtone de monedă a fost şi împrumutarea de către greci a unor simboluri, fie de natură spirituală, fie de natură economico-comercială. Acestea, imprimate pe monede, au „liniştit" şi antrenat lumea locală într-un amplu proces de coabitare şi reciprocă influențare, fapt reliefat pentru întreaga perioadă a secolelor V-I a. Chr.

Explicația planşelor:

Planşa I: Simbolul roții prezent pe vârfurile de săgeți (1-4) şi monede emise de Histria (5-9)
Planşa II: Monede de bronz cu modelul roții emise de Histria
Planşa III: Monede de argint cu „cele două capete" emise de Histria
Planşa IV: Simbolul spicului pe emisiunile monetare ale oraşelor vest-pontice dobrogene

Plates explanation:
Plate I: Monetary symbols with the image of the wheel (1-4) and coins of the "wheel" type issued by Histria (5-9)
Plate II: Wheel type coins of Histria
Plate III: "Two heads" silver coins of Histria
Plate IV: The "grain-ear" symbol on issues of the Greek cities on the Western Black Sea coast.

ABSTRACT

INDIGEN SYMBOLS ON THE COINAGE OF THE AUTONOMOUS GREEK CITIES ON THE WESTERN BLACK SEA COAST

Along with the economic development and the spreading of the monetary economy, the local traco-getic society becomes more and more accustomed with the trade based on coin exchange specific to the Greek world. Consequently, out of political and economic reasons, the Greek cities on the western shore of the Black Sea portrayed symbols of the autochthonous population on their coinage, Histria being the best example. The author marks the presence of the wheel as a solar symbol as well as the grain-ear. Especially the last symbol is important, cereals bought from the indigenes

being traded on a large scale in the sea routes, bringing prosperity to the Greek cities. The political, economic and nevertheless spiritual relations between the Greek colonists and the local communities took many shapes, the coinage being a very important stage in the evolution of the society in Dobrudja in the second half of the 1st millennium BC.

1

2

3

4

5

6

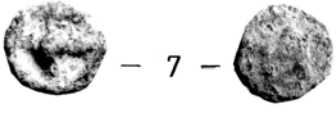

7

8

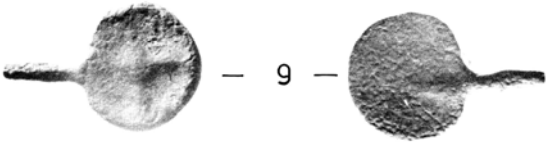

9

PLANȘA I

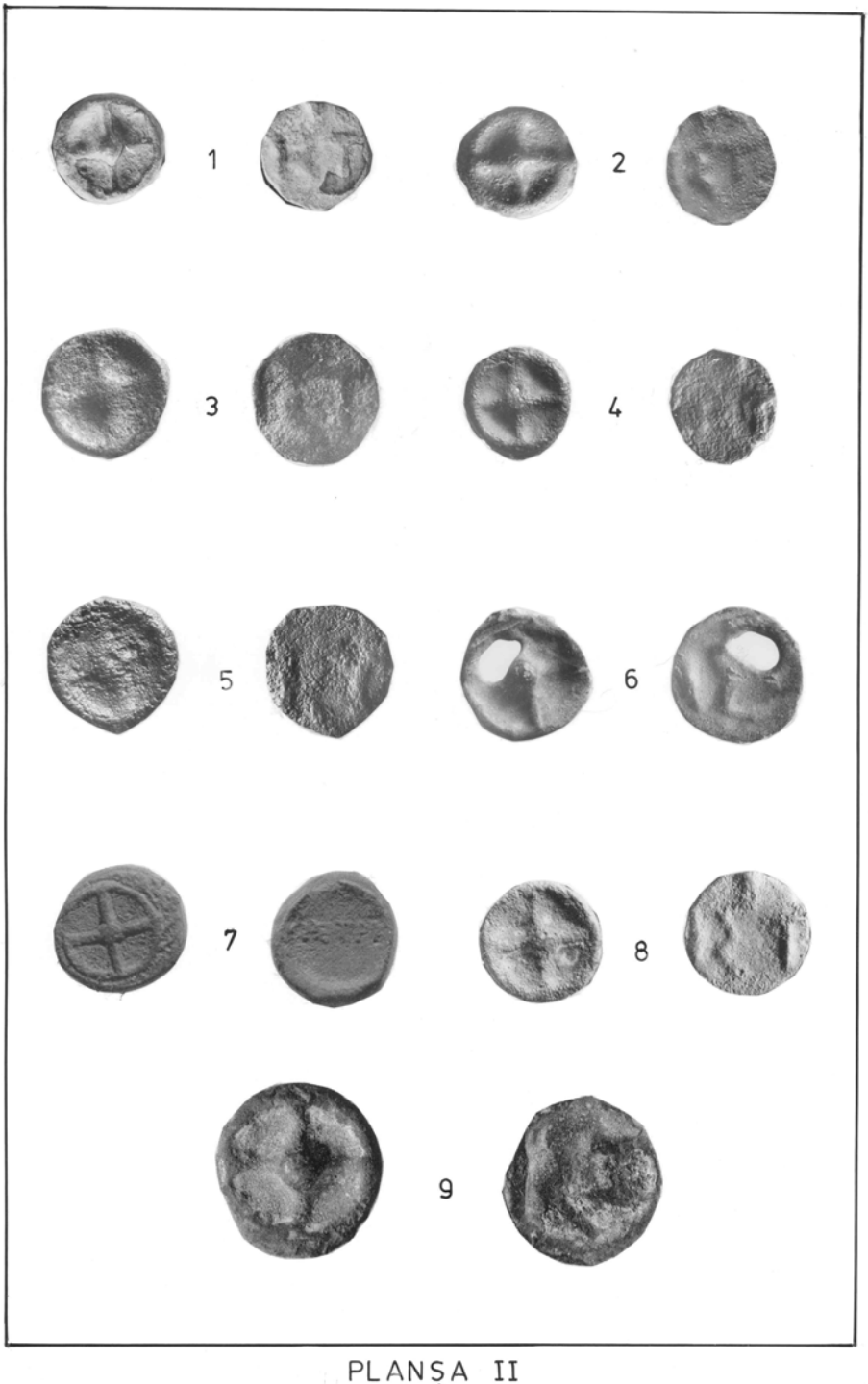

PLANȘA II

PLANȘA III

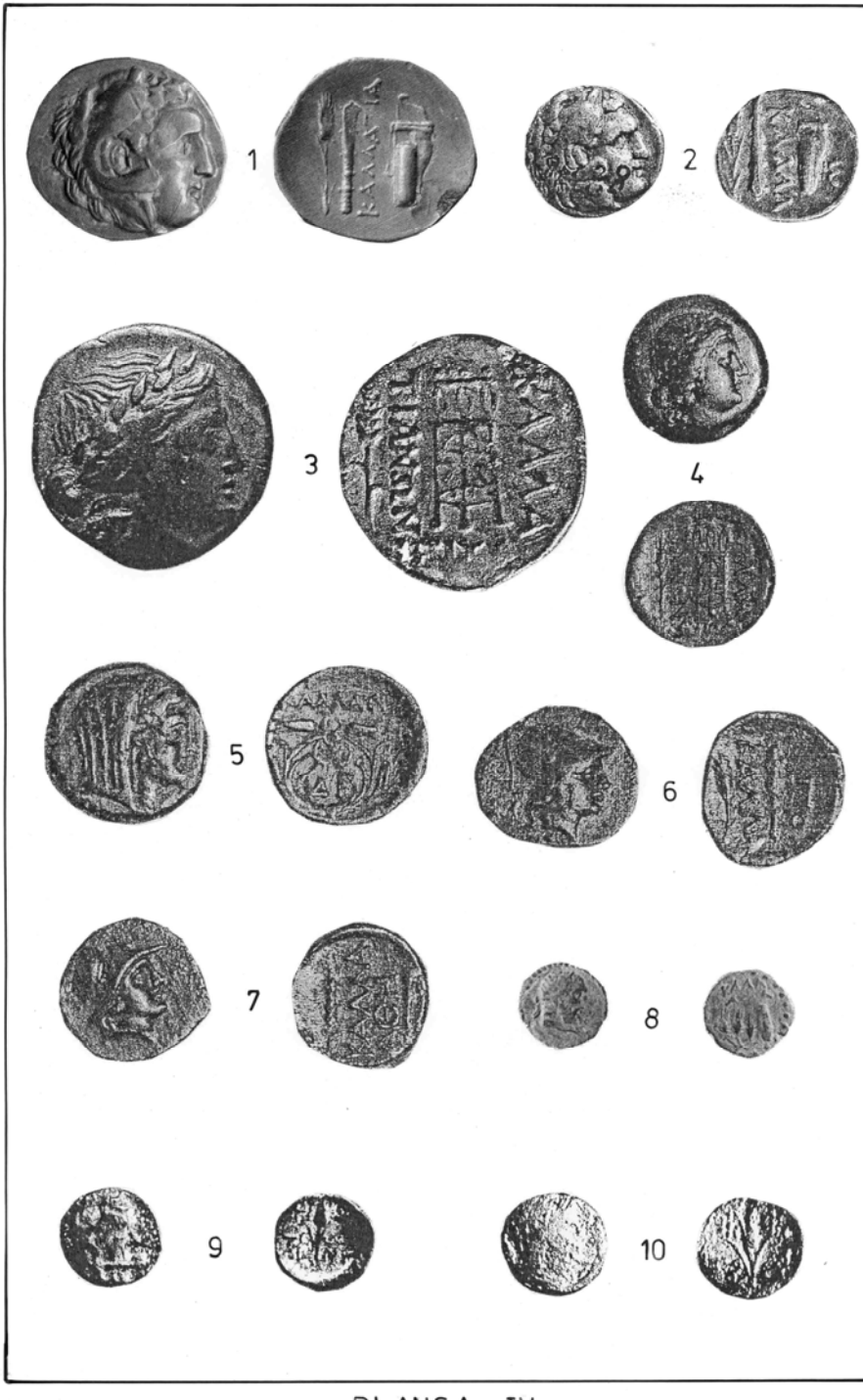

PLANSA IV

MAGISTRAȚI MONETARI ŞI LEGENDE PE MONEDELE EMISE DE ORAŞELE GRECEŞTI VEST-PONTICE DOBROGENE ÎN EPOCĂ AUTONOMĂ

Gabriel TALMAȚCHI

Din punct de vedere etimologic, prin legendă se înțelege tot ceea ce s-a scris pe o monedă, ceea ce permite cunoaşterea etnicului, a magistratului însărcinat cu apariția ei, a autorității suverane emitente şi în final recunoaşterea monedei ca atare[1]. Legenda avea rolul, în antichitate, de a identifica moneda (cu o funcție ce depindea de variați factori) şi de a o autentifica, ea contribuind la exprimarea valorii politice a piesei[2]. În continuare ne-am propus identificarea tuturor aspectelor ce țin de apariția literelor şi a legendelor pe aversurile şi reversurile monedelor emise de către cele trei colonii vest-pontice dobrogene în epocă autonomă.

Prezența monedei în viața cetăților a dat naştere apariției unor magistrați însărcinați cu contabilizarea şi folosirea banilor polisurilor, un fel de administratori ai casieriei obşteşti, care purtau şi numele de „economi". Acestora li se adăugau „distribuitorii" de fonduri publice, necesare pentru funcționarea instituțiilor interne sau pentru alte trebuințe ale cetății[3]. Cândva, pentru secolul III a. Chr., există şi o mențiune epigrafică (decret) privind existența unor magistrați financiari la Callatis[4].

Analizând legendele pe de monedele autonome de la Histria ne oprim, în primul rând, asupra numelui cetății. În perioada arhaică el era redat IΣT, după cum apare pe monedele de bronz din tipul „cu roata" şi cel, de puțin timp cunoscut, cu delfinul pe avers şi spicul pe revers. Condițiile de realizare trădează, pe piesele „cu roata", unele probleme de redare, diferențiate, de la exemplar la exemplar sau a dimensiunilor literelor, ele fiind mai mari sau mai

[1] F. Rebuffat, *La monnaie dans l`antiquité*, Paris, 1996, p. 189.

[2] Ph. Gauthier, *Légendes monétaires grecques,* în *Numismatique Antique. Problèmes et méthodes,* Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l`Université de Nancy II et l`Universté Catholique de Louvain édités par J.M.Dentyer, Ph. Gauthier et T. Hackens, Nancy/Louvain, 1975, p. 169.

[3] D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din Istoria Dobrogei*, *Geți şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană,* I, Bucureşti, 1965, p. 207.

[4] A. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța*, în Pontica, 25, 1992, p. 167-170.

mici în totalitate, sau pot fi diferite de celelalte[5] (mai ales Σ, „cu brațele foarte mult deschise şi unghiurile rotunjite”[6]).

Alte variante de transcriere a numelui cetății sunt IΣTP şi IΣTPI, şi apar, atât pe emisiunile de argint[7], cât şi pe cele de bronz (doar în a doua variantă), cum ar fi în cazul ultimului nominal pe tipurile „cu roata” (bătute)[8], zeul fluvial Istros[9], Apollon[10], Helios[11], Hermes[12] şi Demetra[13].

Varianta IΣTPIH este următoarea într-o succesiune cronologică din punct de vedere epigrafic, din secolul IV a. Chr., şi apare pe monedele mai târzii emise de atelierul histrian, în următoarele două serii de monede de argint[14], şi pe piesele de bronz din tipurile Istros[15], Apollon[16], Dionysos[17], Demetra[18], Hermes[19], Atena[20] şi Apollon pe omphalos[21]. Interesant este uneori modul de

---

[5] C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți-semne premonetare şi monede histriene cu roata descoperite la Tomis*, în *SCN*, 7, 1980, p. 32.

[6] C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973, p. 36.

[7] B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898, p. 159, nr. 405; C. Moisil, *Cele mai vechi monete din Istros*, în *BSNR*, 1921, p. 108-112, fig. 1 şi 2.

[8] I. Donoiu, *O monedă histriană cu „roata” obținută prin batere*, în *SCN*, 7, 1980, p. 133; G. Talmațchi, *Monede cu roata descoperite la Histria (com. Istria, jud. Constanța)*, în *CN*, 8, 2002, p. 24, nr. 176.

[9] B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 468.

[10] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 104, nr. 236, p. 105, nr. 250, p. 106, nr. 281, 285, p. 108, nr. 303-304; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 180-184; G. Talmațchi, *Descoperiri monetare autonome la Histria*, în *Peuce*, I (XIV), 2003, p. 272-275, nr. 36-97.

[11] B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 465.

[12] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122-123.

[13] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 68.

[14] Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Comunicări. Studii şi Note*, Chişinău, 28-30 mai 2000, Bucureşti, 2001, p. 16.

[15] M. C. Sutzu, *Ponduri şi monete inedite din oraşele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, 26, fig. 8.

[16] B. Pick, *op. cit.*, p. 166, nr. 458; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 103, nr. 232, p. 104, nr. 237-249, p. 105, nr. 252-265, p. 106, nr. 268-279, p. 107, nr. 288, p. 108, nr. 301; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 180-184.

[17] B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 469.

[18] *Ibidem*, p. 168, nr. 473.

[19] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122, nr. 525.

[20] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 263; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 211.

dispunere a legendei, nu întotdeauna rectiliniu pe suprafaţa aversului, întâlnindu-se şi forme atipice[22] etc.

Din categoria curiozităţilor, menţionăm apariţia numelui oraşului sub alte forme pe emisiunile din tipul capetelor imberbe, cele mai multe, considerăm noi, fiind barbarizate[23] sau pe cele din tipul Hermes şi kerykeion[24].

Din seriile cu nominal mic, cu Apollon, par a exista emisiuni monetare cu legenda CTPI şi ICT[25], ce ar desemna aceeaşi transcriere a numelui oraşului, în forme pe care, pentru acel moment, le-am putea considera accidente (sau rebuturi), respectiv eventuale emiteri destul de târzii, ceea ce ar părea mai dificil de probat în cazul acestui tip monetar.

În sfârşit, alte forme, rare în descoperiri, sunt IΣTPIHNΩN, ICTPI şi ICTPIHNΩN. Prima apare pe monedele din tipul Hermes[26], cea de a doua pe cele din tipurile Atena[27]şi Apollon pe omphalos[28], iar cea de a treia pe una din variantele existente[29] ale ultimului tip monetar amintit. Acum aproape 45 de ani a fost propusă o ordine cronologică a legendelor histriene astfel: IΣT, IΣTP, IΣTPI, IΣTPIH, ICTPIA şi ICTPIHNΩN[30]. Completând această listă, noi am propune: IΣT, IΣTP, IΣTPI, IΣTPIH, IΣTPIHNΩN, ICT, ICTPI, ICTPIA, ICTPIHNΩN.

O altă problemă este cea a numelor magistraţilor prezente în formă prescurtată pe monede. Acest procedeu începe să fie practicat odată cu secolul IV a. Chr., prin imprimarea unor simple iniţiale sau a formelor reduse ale numelor magistraţilor respectivi[31]. În acest sens, prezenţa acestui nume, a

---

[21] B. Pick, *op. cit.*, p. p. 169, nr. 478; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123-125.

[22] G. Buzdugan, I. Mititelu, *Contribuţii la clasificarea unor monede histriene*, în *SCN*, 3, 1960, p. 389- 392.

[23] R. Netzhammer, *O monetă histriană de origine barbară*, în *BSNR*, 22, 1927, 61-64, p. 16-19; W.. Knechtel, *Monete inedite din urbele antice Kallatia, Istros şi Dionysopolis*, în *BSNR*, 14, 1908, 5, p. 34, nr. 18.

[24] C. Preda, *Monede inedite şi puţin cunoscute de la Histria, Callatis şi Tomis*, în *SCN*, 2, 1958, p. 113, nr. 4.

[25] C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 2, nr. 21, 22; M. Sutzu, *Ponduri şi monede inedite din oraşele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, 26, p. 161, nr. 9; idem, *Monete inedite din oraşele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros),* în *AARMSI*, 35, 1913, p. 367, nr. 32-33.

[26] C. Preda, *op. cit.*, p. 69.

[27] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 44; G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea* , în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 139.

[28] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 264.

[29] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 43.

[30] G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit.,* p. 404.

[31] Ph. Gauthier, *loc. cit.,* p. 174.

reprezentantului statului sau a oraşului emitent, oferea, pe de o parte, garanție, iar pe de altă parte, i se acorda o onoare persoanei, ce-i revenea responsabilitatea care trebuia să răspundă în mod direct de emiterea monedelor, din punct de vedere calitativ şi cantitativ. Uneori nu se mai prefera apariția unei părți din nume, ci se apela doar la un simbol sau la o monogramă, ceea ce, dacă rangul magistratului era modest, părea a fi suficient.

Oprindu-ne asupra monedelor de argint, observăm că, pe reversul emisiunilor, apar monogramele şi siglele de care discutăm. Dacă uneori ele sunt dispuse în câmp dreapta, între acvilă şi delfin şi rar sub emblemă[32], alteori se regăsesc cu predilecție în exergă (monogramele, uneori şi siglele), în mod individual, sau sunt însoțite de altele, dispuse în câmp dreapta (siglele sunt corespunzătoare literelor din alfabetul grecesc), sub coada sau aripa acvilei sau şi sub coadă şi sub aripa acvilei[33]. Dintre sigle le enumerăm pe cele mai numeroase A[34], B[35], Γ[36], Δ[37], [38], E[39], H[40], Θ[41], I[42], K[43], M[44], Φ[45],

[32] Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 16.
[33] C. Preda, *op. cit.*, p. 50.
[34] B. Pick, *op. cit.*, p. 161, nr. 416; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 144-145.
[35] *Ibidem*, pl. VII, nr. 139-140.
[36] B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 427; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. VIII. The Hart Collection*, Blackburn Museum, Oxford, 1989, pl. XIII, nr. 313; *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig, 1.Band, Autonome Griechische Münzen*, München, 1993, tafel 27, nr. 559; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 241; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 140.
[37] B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 432; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 243; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 146.
[38] L. Gattorno, *Cu privire la drahmele istriene inedite din tezaurul de lângă Silistra (1930),* în *CNA*, 16, 1942, 121-122, p. 61.
[39] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 232.
[40] B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 431; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 245; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 141.
[41] L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, în *NZ.*, Wien, 1917, p. 105, nr. 445 a; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 233; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 142.

X[46], iar ca monograme putem nota A[47], AΠ[48], Δ[49], ΔI[50], ΔII[51], ΔIO[52], ΦY[53] X[54] şi altele.

La monedele de bronz, monogramele şi siglele apar în aceleaşi locuri ca şi la cele din argint. La tipul cu zeul fluvial Istros, pe revers, în exergă apare Θ sau O[55], Λ[56]respectiv monograma ΔIO[57].

La tipul Apollon, între coada vulturului şi delfin se află A[58], B[59], Γ[60], Δ[61], ΔI[62], I[63], E[64], H[65], Θ[66], K[67] sau P[68]. Alteori, sub emblema cetății, pe revers

---

[42] B. Pick, *op. cit.,* p. 163, nr. 429; *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig, 1.Band, Autonome Griechische Münzen*, München, 1993, tafel 27, nr. 560.

[43] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 234.

[44] W. Knechtel, *Monete inedite din urbele antice Kallatia, Istros şi Dionysopolis*, în *BSNR*, 5, 1908, 14, p. 34, nr. 15; L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 105, nr. 405 z.

[45] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 235.

[46] *Ibidem*, pl. VIII, nr. 236.

[47] B. Pick*, op. cit.*, p. 162, nr. 419; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 242.

[48] B. Pick*, op. cit.*, p. 162, nr. 418; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 257.

[49] B. Pick, *op. cit*., p. 162, nr. 421; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 253-255; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 149.

[50] *Ibidem*, pl. IX, nr. 251.

[51] V. Canarache, *Sistemul ponderal şi tipologia drahmelor istriene de argint*, în *Pontice*, 1, 1968, p. 135, nr. 430-431.

[52] *Ibidem*, p. 135, nr. 429.

[53] B. Pick, *op. cit.*, p. 162, nr. 425; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 256; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 148.

[54] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 243; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 146.

[55] G. Talmaţchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 202, nr. 142.

[56] Idem, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 122.

[57] *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 65, nr. 285.

[58] B. Mitrea, C. Buzdugan, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, în *SCN*, 8, 1984, p. 26, nr. 1.

[59] *Ibidem*, p. 26, nr. 2-5; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 151-152 ; C. M. Petolescu, *A propos de la datation des monnaies en bronze d`Istros*, în *Civilisation grecque et*

apare A[69], Δ[70], Θ[71] sau, pe singurul exemplar cu cunună de lauri, tot pe revers, în interiorul ei, apare Σ[72]. În sfârşit, cunoaştem şi câteva forme reduse ale numelor magistraţilor monetari ca API[73], AVΣ[74], AYT[75], AYXH[76], HPOΔO (cu sau fără literele H şi P în ligatură)[77], KAΛ[78] şi XAI[79].

La tipul Helios, tot pe revers, sub acvilă şi delfin, apare prescurtarea numelor de magistraţi ΔIO[80], ME (cu cele două litere în ligatură)[81], MIK[82], HPO[83] şi XAI[84].

---

cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, édité par A. Avram et M. Babeş, Bucarest, 2000, p. 302.

[60] B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit*., p. 26, nr. 6-10.

[61] *Ibidem*, p. 26, nr. 11.

[62] *Ibidem*, p. 26, nr. 12-13; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 169-173.

[63] *Ibidem,* pl. VIII, nr. 167-168.

[64] B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.,* p. 26, nr. 14.

[65] *Ibidem*, p. 26-27, nr. 15-26; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII nr. 153, pl. VIII, nr. 154-160.

[66] B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.,* p. 27, nr. 27-35; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 163-166.

[67] B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit*., p. 27, nr. 36.

[68] *Ibidem*, nr. 38, 41.

[69] L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior 1922*, în *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*, 15, 1928, Zagreb, p. 230, nr. 461 a; G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit*., p. 403, nr. 50; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 187-188; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 187, nr. 4, 9, 13.

[70] *Ibidem*, p. 188, nr. 53.

[71] *Ibidem*, p. 187, nr. 16.

[72] C.Preda, *loc. cit.,* p. 112, nr. 1.

[73] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 106, nr. 271; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 189.

[74] *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Ventes aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 298, nr. 299.

[75] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 210.

[76] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 108, nr. 304; C. Preda, *op. cit.*, p. 66.

[77] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.,* p. 105, nr. 252, 257, 264; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 192-193.

[78] *Ibidem*, pl. IX, nr. 191.

[79] *Ibidem*, pl. IX, nr. 190.

[80] *Lindgren III. Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection*, Berkeley, 1993, p. 90, nr. A 41 e; G. Talmaţchi, în *Peuce*, I (XIV), 2003, p. 276-277, nr. 134-138.

[81] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 110, nr. 332; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 276, nr. 130.

La tipul Dionysos, pentru seria iconografică pe revers cu ciorchine sau ciorchini de struguri, menționăm prezența monogramelor A[85], ΔIO[86], ME (cele două litere în ligatură)[87], MIK[88], HP (din nou în ligatură cele două litere)[89] şi XAI[90]. Pentru cea de a doua serie, cu cunună de iederă pe revers, amintim caduceul[91] (ca simbol) şi apoi o serie de monograme[92], respectiv AP [93]şi MΣ [94].

La tipul Demetra avem tot pe revers, sub imaginea acvilei pe delfin, monograme de magistrați monetari, ca de exemplu API[95], ION[96], ΛΥΣ H[97], MONI[98], ME[99], MOX[100], ΠAN[101], TOMI[102] şi XAI[103], respectiv siglele A[104], A[105], H[106] şi Y[107].

---

[82] *Ibidem*, p. 276, nr. 133; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 196.
[83] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 276, nr. 131-132.
[84] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 195.
[85] *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Ventes aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 303, nr. 305.
[86] G. Talmațchi, *loc. cit,* p. 277, nr. 147; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 214.
[87] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 277, nr. 146; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 212.
[88] *Lindgren III. Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection*, Berkeley, 1993, p. 90, nr. A 41 i ; G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 277, nr. 144.
[89] *Ibidem,* p. 277, nr. 145; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 213.
[90] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 277, nr. 148.
[91] *Ibidem*, p. 272, nr. 31; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 205.
[92] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 272, nr. 33-34; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 206-208.
[93] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 272, nr. 35; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 209.
[94] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 272, nr. 32.
[95] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 199-200.
[96] L. Ruzicka, *loc. cit*., p. 230, nr. 474b.
[97] idem, în *NZ*, Wien, 1917, p. 106, nr. 474b.
[98] G. Talmațchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 207, nr. 240.
[99] *C. Moisil, Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944*,* p. 24, nr. 216.
[100] G. Talmațchi, *loc. cit*., p. 207, nr. 242.
[101] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 198.
[102] *Ibidem,* pl. IX, nr. 201.

La tipul Hermes, evidențiem apariția magistratului ΔIO[108] (sau doar ΔI)[109], respectiv sub emblema cetății apar siglele A[110] şi A inclus într-un trepied[111].

Monedele din tipul Atena păstrează numele altor magistrați monetari, ΔIO[112] şi APIΣT[113].

Emisiunile monetare din tipul Apollon pe omphalos prezintă pe revers, sub emblema oraşului, numele magistratului APIΣTA[114].

Ce putem observa, la o simplă privire, ar fi prezența pe mai multe tipuri monetare a aceluiaşi magistrat monetar. Prescurtarea numelui acestuia sub forma de ΔIO, apare la tipurile monetare Istros, Helios, Dionysos, Hermes şi Atena. Sunt toate aceste monede contemporane? A existat o emisiune din tipul zeul fluvial Istros mai târzie decât am putea crede sau accepta? Sunt celelalte tipuri monetare sincrone?

În privința existenței acestui magistrat pe o monedă tip Istros, deşi pare curioasă o asemenea stare de lucruri, totuşi, s-ar putea să nu fie chiar aşa. Şi ne referim, îndeosebi, la detaliile de realizare a aversului piesei care, din punct de vedere stilistic, sunt destul de apropiate de ale celorlalte tipuri menționate. Oricum, detaliile aversului şi reversului şi stilul prezent sunt diferite de cel pe care îl are acest tip monetar pe marea majoritate a exemplarelor sale. Sau au existat în timp mai mulți magistrați monetari cu aceeaşi monogramă? Poate că da, deşi în acest caz nu credem că o asemenea ipoteză pare plauzibilă. Alte două tipuri par într-adevăr contemporane (Helios şi Dionysos), pentru că şi alți magistrați sunt prezenți pe aceste monede şi enumerăm : ME, MIK şi

---

[103] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 261.

[104] G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit.,* p. 404, nr. 52; G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 207, nr. 235-239; idem, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 137.

[105] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 202-203; G. Talmațchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 206-207, nr. 226-234.

[106] W. Knechtel, *loc. cit.,* p. 35, nr. 21.

[107] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.,* p. 122, nr. 514; C. Preda, *op. cit.*, p. 68.

[108] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123, nr. 532, 540.

[109] M. C. Sutzu, *Ponduri şi monede inedite din oraşele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, 26, p. 161, nr. 10.

[110] C.Preda, *loc. cit.,* p. 112, nr. 2; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.,* p. 123, nr. 533.

[111] *Münzen und Medaillen, Auktion 180 (am 24, 25 und 26. November 1993),* München, p. 15, nr. 110.

[112] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 211; G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 207, nr. 247.

[113] *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 69, nr. 307.

[114] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 215.

XAI. Magistratul monetar ΔIO, ce apare şi pe emisiunile din tipurile Hermes şi Atena, ar putea sugera existența unor serii ce puteau fi bătute în aceeaşi perioadă cu cele din tipurile Dionysos şi Helios. În acelaşi timp, în cazul tipului Atena, prezența aceluiaşi magistrat monetar ca şi pe cele din tipul Apollon pe omphalos (APIΣT, APIΣTA) ne-ar sugera ideea emiterii unei serii din acest tip într-o secvență cronologică ulterioară celor cu magistratul ΔIO.

În sfârşit, magistratul monetar APIΣTA a fost asociat cu demnitarul prezent în decretul lui Aristagoras, deşi această identitate de nume este discutabilă, cu argumente pro şi contra[115].

Continuăm discuția noastră cu cele de al doilea atelier ca moment de emitere, Callatis. Un prim aspect luat în discuție este numele oraşului, aşa cum ne apare pe monedele de argint şi bronz emise de atelierul callatian. Astfel, pentru perioada mai veche, notăm formulele KAΛΛ sau KAΛΛA prezente pe mai multe exemple ale tipurilor Herakles de argint şi de bronz, Dionysos[116], Atena[117], Artemis[118] şi Hermes[119].

Alte forme cunoscute sunt KAΛΛATI, ca în cazul tipului Demetra[120], KAΛΛAT (tipul Demetra[121]), KAΛΛATIA întâlnită pe exemplarele de tip Herakles (argint)[122], respectiv KAΛΛA/TIANΩN (pe tipul Apollon)[123].

Revenind la chestiunea prezenței numelui cetății pe monedele emise de atelierul callatian, precizăm că este greu să realizăm o anumită înseriere cronologică a formelor cunoscute, întrucât aceeaşi „emblemă", spre exemplu KAΛΛA, apare şi pe monede considerate timpurii, şi pe piese despre care se crede că au fost bătute mai târziu. Totuşi, am sugera, doar la stadiul de ipoteză, următoarea ordine cronologică: KAΛΛ, KAΛΛA, KAΛΛAT, KAΛΛATI, KAΛΛATIA şi KAΛΛATIANΩN.

Monogramele şi siglele sunt prezente pe toate tipurile monetare pe care le-a emis cetatea în epocă autonomă. În cazul monedelor de argint din tipul Herakles, aceste însemne sunt dispuse fie în partea superioară, fie în cea inferioară a câmpului monetar. Ca exemple, pot fi amintite ΠΩΓ[124], Σ[125] şi alte monograme aliterate[126].

---

[115] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 44.
[116] B. Pick, *op. cit.*, p. 100, nr. 217; C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 99.
[117] *Ibidem*, p. 12, nr. 107-108.
[118] L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis*, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 10, nr. 243 d, 249 b, 251, 251 a.
[119] C. Moisil, *op. cit*., p. 12, nr. 106.
[120] B. Pick, *op. cit.*, p. 103, nr. 225.
[121] C. Moisil, *op. cit*., p. 11, nr. 98.
[122] B. Pick, *op. cit.*, p. 97, nr. 196.
[123] C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 102.
[124] *Ibidem,* p. 11, nr. 93.

Pentru tipul Dionysos, în cazul celor două serii, putem enumera următoarele sigle sau monograme: AI[127], ΑΛΤ[128], APTI[129], [130]EI[131], ΕΠΙ[132], EY[133], E cu un X aşezat pe braţul de sus al literei[134], E[135] şi HP[136], Δ şi Ω[137], Δ şi O[138], Δ şi H[139], Δ şi Θ[140], ΔE T[141], HP[142], ΛE[143], ΛEI[144], ΔIO[145],

---

[125] G. Talmaţchi, în *ArhMold,* 23-24, 2000-2001, 2003, p. 191, nr. 142; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 203-204.

[126] R. Stuart Poole, *Catalogue of greek coins. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, & c.*, Bologna, 1963, p. 24, nr. 1-3; W. M. Stancomb, *Some coins minted at Callatis*, în *SCN*, 10, 1993, p. 155, nr. 3; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. III, nr. 62; *Münzen und Medaillen, Auktion 218, am 28, 29 und 30. November 2001*, München, p. 16, nr. 109.

[127] G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 191, nr. 157.

[128] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 213.

[129] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 219; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 111, nr. 7; L. Ruzicka, în *NZ*., Wien, 1917, p. 87, nr. 218; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 82; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 191, nr. 151, 157.

[130] *Ibidem*, p. 191, nr. 150.

[131] L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 8, nr. 222 a.

[132] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 220 ; C. Moisil, *op. cit.*, Bucureşti, 1912, p. 11, nr. 8; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX.The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 76-77; G.Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 191, nr. 158.

[133] B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 224; C. Moisil, *op. cit.*, Bucureşti, 1912, p. 11, nr .11; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor, 1933*, Bucureşti, 1936, p. 31, nr. 283; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 83, pl. V, nr. 85; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 191, nr. 162-165.

[134] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 78-80.

[135] *Ibidem*, pl. IV, nr. 81.

[136] Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, în *SCN*, 4, 1968, p. 108, nr. 37-41.

[137] *Ibidem*, p. 109, nr. 42-43.

[138] *Ibidem*, p. 109, nr. 44.

[139] *Ibidem*, p. 109, nr. 45-48 ; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 87.

[140] M. C. Sutzu, *Monete inedite din oraşele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros),* în *AARMSI,* 35, 1913, p. 362, nr. 2; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 88.

[141] C. Moisil, *op. cit.*, p. 31, nr. 284.

[142] M. C. Sutzu, *loc. cit.,* p. 362, nr. 3.

[143] L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, p. 87, nr. 222a.

[144] Idem, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 9, nr. 222 b.

ΠΥΡCΟΥ[146], ΠΟΛΥ[147], ΠΟΛΥΕ[148], ΠΟΛΥΙ[149], ΠΟΔΥΙ[150], Χ[151] şi un Χ cu o bară ce uneşte cele două linii divergente din jumătatea inferioară, suprapunând litera Π ce prezintă un punct în centru[152].

De asemenea, tipul Demetra prezintă pe reversul exemplarelor lui, în interiorul cununii de spice, siglele sau monogramele ΔΑ[153], ΔΙ[154], ΔΙΟ[155], ΕΙΤΩΝ[156] şi ΦΙΛ[157].

Emisiunile de bronz specifice tipului Herakles sunt bine reprezentate din punct de vedere al monogramelor sau al siglelor. Astfel amintim ca posibili magistraţi monetari ΦΙΛ, ΦΙΛΩ[158], ΦΙΛΩΝ[159], ΗΡΑ[160], respectiv siglele Η[161], Π[162], ΔΙ[163]şi Θ[164].

---

[145] W. Knechtel, *Câteva monede antice din Dacia şi Moesia*, în *BSNR*, 1, 1904, 3-4, p. 11, nr. 2.

[146] M. C. Sutzu, *Ponduri şi monede inedite din oraşele noastre pontice,* în *BSNR*, 12, 1915, p. 160, nr. 3.

[147] B. Pick*, op. cit.*, p. 101, nr. 221; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 212; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 74.

[148] *Ibidem*, pl. IV, nr. 75.

[149] B. Pick, *op. cit.,* p. 101, nr. 221; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 11, nr. 10.

[150] G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 191, nr. 160.

[151] L. Ruzicka, *loc. cit*., p. 9, nr. 224 b.

[152] Idem, în *NZ*, Wien, 1917, p. 87, nr. 222 b.

[153] C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944*,* p. 11, nr. 98.

[154] Idem*, Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 11, nr. 14; L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 9, nr. 225 a; M. C. Sutzu, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 362, nr. 4 ; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, p. 88, nr. 225 b ; Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit*., p. 105-107, nr. 1-29, 3 ; G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 171.

[155] W. Knechtel, în *BSNR*, 1, 1908, 5, p. 30, nr. 2; Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.,* p. 107, nr. 30.

[156] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl.V, nr. 102.

[157] L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 8, nr. 206 a.

[158] C. Moisil, op. cit., p. 10, nr. 5; M. C. Sutzu, *loc. cit.*, p. 362, nr. 1; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, nr. 205 a ; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 94 ; G. Talmaţchi, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, 2003, p. 191, nr. 143.

[159] R. Stuart Poole, *op. cit.,* p. 24, nr. 4.

[160] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 93.

[161] *Ibidem*, pl. V, nr. 95.

[162] L. Ruzicka, *loc. cit.,* p. 87, nr. 199.

[163] *Ibidem*, p. 87, nr. 206 b.

Tipul monetar Apollon reprezintă una dintre cele mai numeroase emisiuni callatiene prin monogramele eventualilor magistraţi monetari, ce sunt trecuţi sub trepied: A[165], ΔΗΛ[166], ΑΠΟΛΛΟ[167], ΑΠΟΛ[168], ΑΠ[169], ΑΠΟ[170], ΑΘΑ[171], E cu un X aşezat pe braţul de sus al literei[172], ΕΠ[173], ΕΠΙΧΑ[174], ΗΡΟ[175], ΗΡΟΔ[176], ΗΓΙΑ[177], ΔΗΛΟ[178], Π[179], ΠΟ[180], ΠΟΛ[181], ΗΥ, Θ[182], ΧΕ[183] şi un T întors[184].

---

[164] C. Moisil, *op. cit.*, p. 10, nr. 3.
[165] B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 227.
[166] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, judeţul Galaţi*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1-2, p. 137, nr. 24.
[167] M. C. Sutzu, *Monete din colecţiunea noastră inedite sau puţin cunoscute emise în urbele antice din Dobrogea*, în *BSNR*, 4, 1907, 13, p. 4, nr. 1; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 21; L. Ruzicka, *loc. cit.*, nr. 227; S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *loc. cit.,* p. 136, nr. 5; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 192, nr. 175.
[168] B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 229; W. M. Stancomb, *loc. cit.,* p. 155, nr. 10; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 69; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 192, nr.176.
[169] B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr.227.
[170] C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 16; G.Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 192, nr. 177.
[171] B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 229; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 71.
[172] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 214.
[173] B. Pick*, op. cit.*, p. 102, nr. 230.
[174] *Ibidem*; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 12, nr. 17; G.Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 178.
[175] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 232; W. M. Stancomb, *loc. cit.,* p. 155, nr. 9; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 70.
[176] M. C. Sutzu, *loc. cit.,* p. 4, nr. 2; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 19; L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 88, nr. 230 a.
[177] *Ibidem*, p. 89, nr. 243 a.
[178] *Ibidem*, p. 88, nr. 229 a; S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *loc. cit.,* p. 137, nr. 24.
[179] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *loc. cit*., p. 137, nr. 16.
[180] B. Pick*, op. cit.*, p. 102, nr. 233; C. Moisil, op. cit., p. 12, nr. 20; idem, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 11, nr. 102; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 72; G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 192, nr. 179.
[181] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *loc. cit*., p. 136, nr. 11.
[182] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *loc. cit.,* p. 137, nr. 25.
[183] B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 231.
[184] L. Ruzicka*, loc. cit.,* p. 88, nr. 238.

Pe monedele cu zeița Artemis pe avers, iar pe revers cu tolbă cu arc sau tolbă simplă, apar alte câteva nume de magistrați monetari (ΕΠΙΧΑ[185], ΕΥΚΛΕ[186], ΠΟΥΛΕ[187], ΠΥΡΣΟΥ[188], ΓΑΥ[189], ΤΑ[190]), care îmbogățesc, la rândul lor, lista celor cunoscuți la Callatis din alte izvoare.

Printre ultimele tipuri emise de către cetatea dorianã este şi cel cu capul zeului Hermes, pe reversul monedelor sale apărând, de asemenea, diferite sigle şi monograme, unele deja cunoscute şi pe alte tipuri (ΕΥΚΛΕ[191], ΙΑ[192], ΙΩ[193], ΠΟΥΛΕ[194], ΓΑ[195], Γ. ΡΓ[196], monogramă aliterată[197], ΞΩ[198] şi monogramă aliterată[199]).

Unul din tipurile deosebit de importante, prin numărul mare de exemplare ce pare a fi fost emis la Callatis, este cel cu Atena, pe reversul monedelor lui apărând numeroase monograme şi nume de magistrați monetari ca de exemplu A[200], A şi I în ligatură[201], ΑΘΗ[202], A şi P în ligatură în interiorul lui

---

[185] Idem, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 249 b; idem, în *NZ*., Wien, 1917, p. 89, nr. 249 c.

[186] *Ibidem*, p. 89, nr. 248 a; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 97.

[187] L. Ruzicka, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 251.

[188] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 96; G. Talmațchi, *loc. cit*., p. 193, nr. 204.

[189] L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 10, nr. 251 a.

[190] W. Knechtel, în *BSNR*, 12, 1915, p. 11, nr. 26.

[191] C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 13, nr. 30; W.Knechtel, *loc. cit*., p. 11, nr. 253 c; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 98.

[192] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 209.

[193] L. Ruzicka, în *NZ*., Wien, 1917, nr. 253 d; G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 193, nr. 209.

[194] L. Ruzicka, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 253 a.

[195] C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 12, nr. 106.

[196] L. Ruzicka, *loc. cit*., p. 10, nr. 253 a.

[197] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 210.

[198] M. C. Sutzu, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 363, nr. 6.

[199] B. Pick, *op. cit.*, p. 105, nr. 253; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 13, nr. 29.

[200] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 207.

[201] G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 192, nr. 180.

[202] B. Pick, *op. cit.*, p. 104, nr. 244.; W. Knechtel, *loc. cit.*, p. 11, nr. 24 ; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 12, nr. 108; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, nr. 208; W. M. Stancomb, *loc. cit*., p. 157, nr. 12; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams*

ΠΙ[203], ΔΙ.ΝΥ[204], ΔΙΟΝΥ[205], ΕΠ[206], ΕΥ[207], ΕΥΔΡΗ[208], ΕΥΚΛΕ[209], ΕΥΦΡΟ[210], Ε[211], ΗΡΑ[212], ΠΟ[213], ΠΡΟ[214], ΠΡΟΜΑ[215], ΜΟΣΧΙ[216] ΟΛΥΜ [217] şi Υ[218].

Nu de mult, Alexandru Avram, într-un volum ce tratează inscripţiile greceşti şi latine descoperite la Callatis şi în teritoriul său rural[219], a încercat realizarea unei corespondenţe dintre o listă a magistraţilor monetari şi magistraţii cunoscuţi prin intermediul inscripţiilor. Cercetătorul ajunge la concluzia că este destul de dificil să faci aceste concordanţe, reuşind totuşi, pe alocuri, să propună completarea respectivelor nume[220].

Ceea ce se poate observa după o asemenea înşiruire de sigle, monograme etc., este multitudinea unor astfel de marcaje existente pe reversul emisiunilor bătute în atelierul monetar callatian, de o mare varietate pentru epoca respectivă. O cauză a acestei stări de fapt este perioada de funcţionare a acestui atelier, adică cea elenistică, mai târzie, spre exemplu, decât a celui de la Histria. Faptul că, într-un interval cronologic limitat oarecum, de aproximativ 200 de ani, au fost emise majoritatea tipurilor autonome de la Callatis explică de ce întâlnim de mai multe ori aceeaşi prescurtare a magistratului monetar. Unele din cele mai uzitate forme prescurtate par a fi fost ΦΙΛ, ΗΡΑ, ΗΡΟ, ΕΠΙΧΑ, ΕΥΚΛΕ. Având în vedere prezenţa unor

---

Stancomb collection of coins of the Black Sea region, Oxford, 2000, pl. V, nr. 100; G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 188.

[203] *Ibidem*, p. 192, nr. 185.

[204] *Ibidem*, p. 193, nr. 203.

[205] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 101.

[206] L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 243 b.

[207] *Ibidem*, p. 10, nr. 247 a; M. C. Sutzu, *loc. cit.,* p. 363, nr. 7.

[208] L. Ruzicka, *loc. cit.,* p. 9, nr. 243.

[209] M. C. Sutzu, *loc. cit.,* p. 363, nr. 8 ; G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 191.

[210] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 206.

[211] G. Talmaţchi, *loc. cit.,* p. 192, nr. 184.

[212] C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 12, nr. 25.

[213] W. Knechtel, *loc. cit*., p. 11, nr. 25.

[214] L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 243 c.

[215] *Ibidem*, p. 10, nr. 243 d; G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 189.

[216] B. Pick, *op. cit.*, p. 103, nr. 240; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 23; W. M. Stancomb, *loc. cit*., p. 157, nr. 11; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 99; G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 192, nr. 186-187.

[217] C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 26.

[218] G. Talmaţchi, *loc. cit*., p. 193, nr. 205.

[219] Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, vol. III, Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

[220] *Ibidem*, p. 81.

anumiți magistrați monetari am putea, doar cu titlu de ipoteză, să presupunem perioade de batere comună a unor tipuri, în timpul acestor funcționari. Astfel, s-ar putea să avem o sincronizare, pe o perioadă mai mare sau mai mică, a tipurilor Hermes, Artemis şi Atena, sub magistratul ΕΥΚΛΕ, sau Apollon cu Atena, sub magistratul ΠΟ. Sigur că, de fapt, tot atât de bine, poate fi vorba de persoane diferite, dar cu acelaşi nume, ce au îndeplinit respectiva magistratură în etape cronologice diferite ale funcționării atelierului monetar.

În sfârşit, cel de al treilea atelier monetar dobrogean ca moment de emitere, Tomis, este bine reprezentat dintr-o multitudine de puncte de vedere. Din punct de vedere epigrafic identificăm pe reversul emisiunilor apărute la Tomis în perioada autonomă forma abreviată a numelui cetății, însoțite de siglele sau monogramele specifice, probabil, unor magistrați monetari. Numele cetății apare într-o formă primară ca TOMI, continuându-se la un moment dat, tot în faza întâi de activitate a atelierului monetar, cu TO, pentru ca ulterior să se revină la forma inițială, folosită acum în paralel cu cea de a doua. Constatăm, aşadar, existența în epocă autonomă a doar două forme abreviate ale numelui cetății, mult mai puține decât cunoaştem la Histria şi Callatis.

În ceea ce priveşte legendele monetare care relevă probabile nume prescurtate de magistrați monetari sau poate doar sigle, Tomisul, ca şi Callatisul, deține un număr impresionant de astfel de semne epigrafice, în forme diverse, care, dacă am exclude unele posibile erori de batere, pot indica o anumită succesiune cronologică.

Pentru emisiunile de modul mic din tipul Apollon semnalăm o serie de magistrați monetari ca de exemplu ΑΙΣΧΡΙ[221], ΔΙ/Ο[222], ΔΙ/ΟC[223], ΝΙ/ΚΗ[224], ΠΟ/CΕΙ[225], ΘΕ[226], ΧΑΙ[227] şi Υ/Π[228]. De asemenea, amintim şi unica menționare a unei piese de argint, cu capul lui Apollon pe avers, ce prezenta pe revers abrevierea magistratului ΠΟCΕΙ[229].

---

[221] L. Ruzicka, în *NZ*., Wien, 1917, p. 156, nr. 2407.
[222] K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien,* 2, Berlin, 1910, p. 655, nr. 2494.
[223] *Ibidem*; C. Moisil, *op. cit.*, p. 30, nr. 81.
[224] M. C. Sutzu, în *BSNR*, 5, 1908, 1, p. 10, nr. 11.
[225] K. Regling, *op. cit.*, p. 645, nr. 2459; C. Moisil, *op. cit*., p. 27, nr. 52.
[226] Idem, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 29, nr. 247.
[227] M. C. Sutzu, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 374, nr. 63-64.
[228] K. Regling, *op. cit.*, p. 655, nr. 2495; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 30, nr. 82.
[229] K. Regling, *op. cit.*, p. 645, nr. 2459.

În cazul numeroaselor monede cu capul Marelui Zeu pe avers şi acvila pe revers sunt prezente numele unor magistraţi monetari (AICXPI[230], AH[231], ΑΠΟΛ[232], ΔΙΟ[233], ΔΙΟΦΑ[234], ΕΛΕΥCΙ[235], HPA[236], HPO[237], ΘΕΟ[238], ΘΕΜΙ[239], ΚΑΛΛΩ[240], ΛΕ[241], ΛΕΩΝ[242], MEN[243], MENI[244], MHN[245], ΣΚΥΘΟ[246], TIMO[247], ΦΕΙΔΙ[248], ΦΙΛ[249]), dar şi monograme[250]. În cadrul aceluiaşi tip monetar, dar de această dată la piesele divizionare, cu protome de cai sau spic pe revers, apar numeroase sigle şi monograme de magistraţi monetari: ΑΠΟΛ[251], [252], APTE[253], ΔΗ[254], ΔΙΟC[255], HPO[256], ΘΕΟ[257], ΘΕΟΦΙ[258], M[259], ME[260], MENE[261], MH[262], ΠΟCΕΙ[263], TI[264], ΦΙ[265] şi altele[266].

---

[230] *Ibidem*, p. 637, nr. 2407; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 2.
[231] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 274.
[232] K. Regling, *op. cit.*, p. 637, nr. 2408; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr .4; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX.The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 303.
[233] K. Regling, *op. cit.*, p. 640, nr. 2424; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor, 1933*, Bucureşti, 1936, p. 29, nr. 248.
[234] K. Regling, *op.. cit.*, p. 637, nr. 2409; C. Moisil, *Cabinetul numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 22, nr. 5.
[235] K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2410; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 6; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 302.
[236] K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2411; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 7.
[237] K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2412; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 9.
[238] M.C.Sutzu, *loc. cit.,* p. 371, nr. 51;C. Moisil, *op. cit*., p. 22, nr. 10.
[239] K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2413.
[240] *Ibidem*, p. 638, nr. 2415; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 11.
[241] K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2416; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 12.
[242] L. Ruzicka, *loc. cit.,* p. 156, nr. 2416 a.
[243] K. Regling*, op. cit.*, p. 639, nr. 2417.
[244] L. Ruzicka, *loc. cit*., p. 156, nr. 2414.
[245] K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2418; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 13; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 304.
[246] K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2419.
[247] *Ibidem*, p. 639, nr. 2420; *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 301.
[248] K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2421; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 14.
[249] K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2422; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 15.
[250] M. C. Sutzu, *loc. cit.*, nr. 52 ; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 16.
[251] K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2440.
[252] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 276.
[253] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2441; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 40.
[254] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2442; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 41.
[255] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2443; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 42.

Emisiunile monetare cu capul zeului Hermes cu petasos prezintă următoarele variante de nume de magistraţi monetari: A şi I în ligatură[267], AΠ/OΛ[268], AP/TE[269], Δ/I[270], ΔI/O[271], ΔIO/C[272], ΔI/OΓ[273], ΔI/ON[274], ΔI/OP[275], Δ/H[276], EY[277], EY/O[278], ΛY/C[279], ME/N[280], MH/NO[281], ΦI/ΛO[282], ΠO/CEI[283], ΘE/O[284], ΘE/OΦI[285] şi ΘE/OΦ[286].

---

[256] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2444; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 43.
[257] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2446; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 44.
[258] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2445.
[259] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 277.
[260] K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2447.
[261] *Ibidem*, p. 643, nr. 2448.
[262] *Ibidem*, p. 644, nr. 2449.
[263] *Ibidem*, p. 644, nr. 2450; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 45; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 29, nr. 253-254.
[264] K. Regling, *op. cit.,* p. 644, nr. 2451; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p.26, nr.46.
[265] K. Regling, *op. cit.*, p. 644, nr. 2452; C. Moisil, *op. cit.*, p.26, nr.47; M. C. Sutzu, *loc.cit.,* p.372, nr.57.
[266] K. Regling*, op. cit.*, p. 644, nr. 2453.
[267] *Ibidem,* p. 640, nr. 2425.
[268] *Ibidem*, p. 640, nr. 2426; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 24; C. Moisil, *op. cit*., p. 30, nr .263.
[269] K. Regling, *op. cit.*, p. 640, nr. 2427; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 25.
[270] K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2436; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 36.
[271] K. Regling*, op. cit.*, p. 641, nr. 2429; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 27.
[272] M. C. Sutzu, *loc. cit.,* p. 372, nr. 55; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 28.
[273] M. C. Sutzu, *loc. cit*., p. 373, nr. 59.
[274] L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 157, nr. 2436 a.
[275] M. C. Sutzu, *loc. cit.*, nr. 59; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 37.
[276] K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2428; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 26.
[277] M. C .Sutzu, *loc. cit*., p. 372, nr. 54.
[278] K. Ruzicka, *loc. cit*., p. 157, nr. 2429 a.
[279] K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2437-2438; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 38.
[280] K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2433; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 33.
[281] K. Regling*, op. cit.*, p. 641, nr. 2434; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 34.
[282] K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2435; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 35.
[283] K. Regling*, op. cit.*, p. 642, nr. 2439; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 39; idem*, Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, Bucureşti, 1944, p. 29, nr. 252.
[284] K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2430; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 24, nr. 30.
[285] K. Regling*, op. cit.*, p. 641, nr. 2431; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 31.
[286] K. Regling*, op. cit.*, p. 641, nr. 2432; C. Moisil, *op. cit.,* p. 25, nr. 32.

Pe tipul monetar cu capetele acolate ale Dioscurilor apare un singur magistrat, ΠΟCEI[287].

La emisiunile din tipul Zeus, care au pe avers capul acestuia cu barbă, elementele de decor ce apar pe revers determină mai multe serii, cu câteva sigle sau monograme ale magistraților monetari: AP[288], API[289], ME (în ligatură)[290], O cu un punct în centru[291] şi Φ[292].

În sfârşit, monedele cu capul zeiței Demetra prezintă pe reversul lor monograme sau nume de magistrați, după cum urmează: ΔI/OΓ[293], ΔI/ON[294], K[295], ΛY/CI[296], ME/NE[297], ME/NI[298] şi ΘEΘ[299].

Din punctul nostru de vedere, putem observa existența unor magistrați comuni pentru mai multe tipuri monetare din grupa I constituită de către Kurt Regling. Magistrați ca AΠOΛ, HPO şi ΠOCEI sunt câteva exemple în acest sens. Poate că şi acest lucru ar putea constitui o dovadă că aceste tipuri monetare ar fi emise în acelaşi timp, într-o etapă propusă deja din cadrul activității atelierului monetar.

Pe de altă parte, şi este valabil şi pentru celelalte grupe de la Tomis, unele diferențe stilistice apărute pe diversele tipuri emise aici, nu ar încuraja întotdeauna presupunerea unei sincronizări a unor tipuri monetare doar pe baza prezenței sau nu a unor nume de magistrați sau chiar de stabilire a unei succesiuni clare.

Din punctul nostru de vedere, situația este departe de a putea fi clarificată, ci doar trebuie menționată ca atare, potrivit cu datele existente, baza de analiză fiind destul de limitată numeric.

Magistrații monetari de la Tomis sunt prezenți pe monede într-un număr semnificativ, situație valabilă şi la Callatis, cu atât mai mult cu cât oraşul milesian a emis monedă mai târziu decât cel megarian. De asemenea, dacă ne gândim doar la emisiunile de bronz, s-ar putea să fi avut, cu unele mici

---

[287] K. Regling, *op. cit.*, p. 646, nr. 2460; C. Moisil, *op. cit.*, p. 27, nr. 53-56, 58-59; G. Talmațchi, *loc. cit.,* p. 194-195, nr. 249-254.
[288] K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2463; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 65.
[289] K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2463; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 66.
[290] K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2464.
[291] *Ibidem*, p. 648, nr. 2466-2467; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 69-70.
[292] M. C. Sutzu, *loc. cit*., p. 373, nr. 64; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 67.
[293] M. C. Sutzu, *loc. cit*., p. 373, nr. 61.
[294] L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 157, nr. 2489 a.
[295] K. Regling, *op. cit.*, p. 653, nr. 2489.
[296] *Ibidem*, p. 654, nr. 2491; C. Moisil, *op. cit.*, p. 29, nr. 78.
[297] K. Regling, *op. cit.*, p. 654, nr. 2492; C. Moisil, *op. cit.*, p. 29, nr. 79.
[298] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 284.
[299] K. Regling, *op. cit.*, p. 654, nr. 2490.

diferențe, emiteri sincrone, cu alte cuvinte ele au răspuns din mai multe puncte de vedere aceloraşi necesități, ori „mode” şi au fost emise în condiții asemănătoare. Cele mai „bogate” tipuri monetare de la Tomis în acest sens, sunt Marele Zeu (seria de modul mare şi seriile de modul mai mic) şi Hermes, cel mai puțin prezent (ca număr de piese şi varietate a magistratului) fiind tipul cu Capetele Dioscurilor acolate.

ABSTRACT

MONEYERS AND LEGEND TYPES ON THE COINS ISSUED BY THE AUTONOMOUS GREEK CITIES ON THE WESTERN BLACK SEA COAST

In the realm of etymology, the term legend points to everything readable on a coin, facilitating the identification of the ethnic background, the political authority conceded to the magistrate with the task of issuing coins and finally the identification of the coin itself. The scope of the legend in the antiquity was to associate the coin with its function and to authenticate it in expressing the political value of the coin. The author presents a series of facets connected to the presence of letters/ monograms or legends on the obverse/ reverse of the coins issued by the three autonomous Greek colonies on the Western Black Sea coast. After assessing all the information at hand, the author tries to make an analysis in two discrete directions: first to establish the chronological sequence of the city names (Histria, Tomis, Callatis) as they successively appear on coinage and second to trace simultaneous issues based on the identity of the moneyers. Finally, the author concludes that the results of his approach are far from being definitive and the debate remains open in the future.

Relații etnice sau relații interculturale?

Privire asupra unor realități istorice ale Transilvaniei în secolul al II-lea î. Chr.

Iosif Vasile FERENCZ

1. În a doua jumătate a secolului al IV-lea BC celții pătrund în Transilvania (Fig. 1),

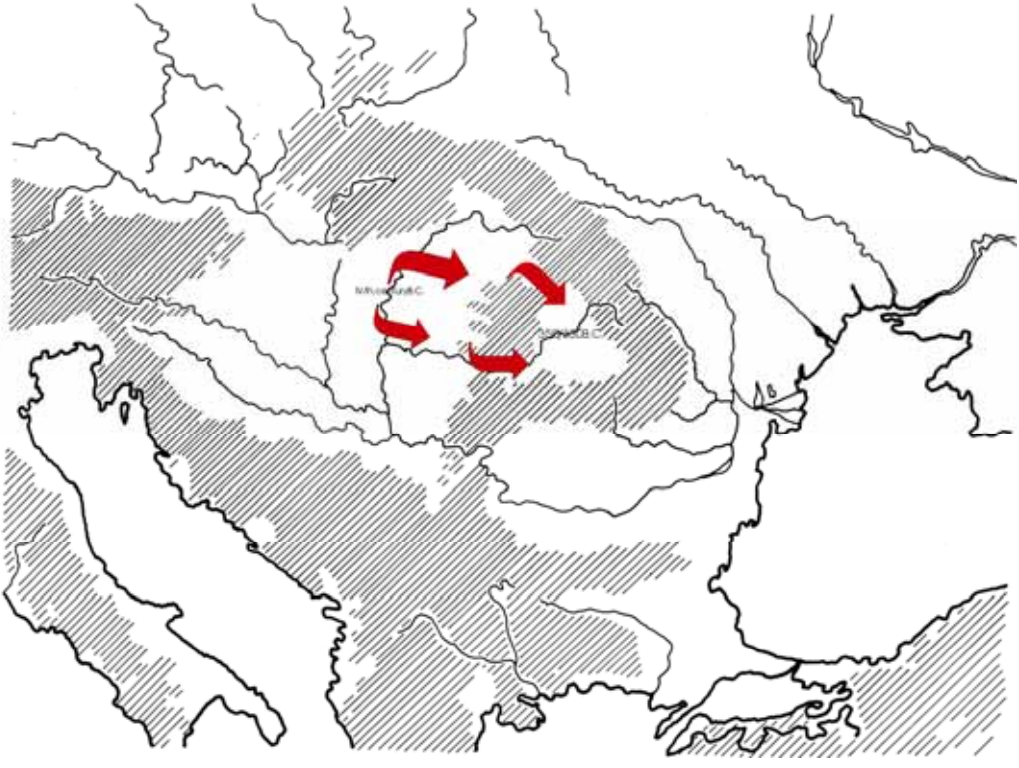

Fig. 1. The stages of Historical Celts migrations towards East.

prezența lor în spațiul intracarpatic fiind documentată arheologic până în primul sau al doilea sfert al secolului al II-lea BC[1]. Unii autori consideră însă, că momentul de debut al acestor evenimente, trebuie plasat la începutul sec. al III-lea î. Chr[2]. Izvoarele istorice pe care le cunoaştem astăzi nu au consemnat în scris evenimentele la care ne referim, din acest motiv, informațiile oferite de cercetarea arheologică sunt singurele în măsură să furnizeze data pentru reconstituirea imaginii vieții comunităților omeneşti din acea perioadă de timp. Interpretarea lor însă, s-a făcut de multe ori cu prea multă uşurință. Ca urmare au fost emise ipoteze şi au fost conturate scenarii istorice, care adeseori au la bază numai „deducții logice" şi nu au ca fundament documentații ştiințifice. O astfel de „teorie" intenționăm să o punem în discuție în cele ce urmează.

2. Convieţuire sau colonizare?

Încercarea de a reconstitui modalitățile prin care s-au desfăşurat relațiile între comunități, raportându-ne doar la elementele de cultură materială este dificilă, cu mijloacele de care dispunem astăzi[3]. Cu toate acestea, în istoriografia românească au fost înregistrate unele ipoteze, susținându-se ideea unor comunități mixte din punct de vedere etnic, formate din autohtoni, numiți daci (?) sau traci, pe de o parte şi celți, care locuiau în aşezările datate în perioada enunțată[4]. În ceea ce ne priveşte, considerăm că în momentul actual dispunem de prea puține date ca să poată să fie susținută ipoteza conform căreia comunități aparținând celor două categorii de populații trăiau în aceleaşi aşezări. Nu avem motive să ne îndoim de prezența celților în teritoriile menționate, tot aşa cum nu ne putem îndoi nici de contactul dintre cele două civilizații, care este indicat de anumite elemente de cultură materială străine celților în alte spații, în contexte arheologice care pot fi atribuite cu multă siguranță celților. Însă locuirea în aceleaşi aşezări a unor comunități aparținând mai multor etnii, nu poate fi susținută numai prin prezența ceramicii lucrate cu mâna. Asocierea celor două categori ceramice, asociată în complexe arheologice, poate fi eventual interpretată ca un argument al contactului dintre două populații, într-un anumit spațiu geografic, însă şi această presupunere comportă o serie de întrebări la care, cu informațiile sărace de care dispunem în prezent, nu se poate răspunde. La

[1] Crişan 1971, p. 154-157; Crişan 1977, p. 19-30; Németi 1986, p. 71-76; Crişan et al. 1995, p. 35-37; Ferencz, 1998, p. 215-226; Rustoiu 2000, p. 182-184; Rustoiu 2002, p. 55; Rustoiu 2005, p. 57-65.
[2] Kruta 1990, p. 263.
[3] Ferencz 2006, p. 139.
[4] Rustoiu, Rustoiu 2000, p. 184; Popa, Simina 2004, p. 62.

starea de fapt descrisă, poate fi adăugată şi constatarea privind atestarea literară a numelui de „*daci*”. După cum este cunoscut, doar în secolul al II-lea î. Chr. Iulius Caesar relatează succint despre o populaţie numită astfel[5]. Ori la nivelul acelui palier cronologic, cultura materială din spaţiul atribuit dacilor are un aspect total diferit de al perioadei în care celţii erau prezenţi (Pl. I). Aşa cum s-a mai consemnat, aspectul culturii materiale caracteristic populaţiilor care locuiau în Transilvania, în momentul sosirii comunităţilor celtice, nu poate fi definit în stadiul actual al cercetărilor[6]. Nu vom mai insista asupra unor amănunte terminologice, deoarece punctul nostru de vedere a fost expus de curând[7].

Părerea noastră este că dificultăţile de interpretare au ca sursă mai degrabă stadiul cercetărilor decât alte motivaţii, iar nivelul actual al cunoaşterii lasă mult de dorit[8]. Considerăm că este semnificativ exemplul dat de nivelul cunoaşterii realităţilor istorice din nord-vestul României, unde investigaţiile din ultimele decenii au adus răspunsuri la multe întrebări[9].

Ceea ce a fost demonstrat şi este astăzi larg acceptat, este faptul că pe o durată de cca 200 de ani, comunităţi celtice au locuit în interiorul arcului carpatic. Prezenţa lor este documentată de artefacte specifice civilizaţiei materiale, descoperite în complexe funerare şi în aşezări. Numărul localităţilor de pe teritoriul cărora provin descoperiri datate în primele etape ale celei de-a doua vârste a fierului este destul de mare. O imagine parţială ar putea să fie reprezentată cu ajutorul hărţii întocmite de Ion Horaţiu Crişan (Pl. II). Un demers care să înregistreze descoperirile cunoscute astăzi, oricât ar fi de dorit, lipseşte.

De asemenea, trebuie menţionată asocierea în complexe, precum şi în stratul arheologic al unor situri, a obiectelor caracteristice celţilor cu altele, specifice mediului cultural al unor populaţii contemporane lor.

Astfel, în ultimele decenii, s-a considerat că în primele etape ale celei de-a doua epoci a fierului, în Transilvania erau prezente comunităţi mixte care locuiau în aşezările datate în acea perioadă[10], formate din daci sau geto-daci şi celţi[11], ori geţi şi celţi[12]. Se presupunea deci, că cele două populaţii au trăit în

[5] Caesar, BG, VI, 25, 1.
[6] Fapt remarcat în repetate rânduri în istoriografia românească: Crişan, Rustoiu, Palkó, 1995, p. 35; Popa, Totoianu 2000, p. 76; Popa, Simina 2004, p. 66; Rustoiu 2005, p. 51.
[7] Ferencz 2006a, p. 139-140.
[8] Ferencz 2006b.
[9] Vezi spre exemplu Nemeti 1999.
[10] Rustoiu, Rustoiu 2000, p. 184; Popa, Simina 2004, p. 62.
[11] Zirra 1974, p. 47-63; Zirra 1975, p. 30-31.
[12] Popa, Simina 2004, p. 66.

acelaşi areal geografic, sau chiar în aceleaşi aşezări rurale[13], timp în care componenta celtică a fost asimilată în „masa autohtonilor”[14]. Scenariul asimilării era unul similar celui propus pentru a înțelege raporturile dintre sciții agatârşi, pomeniți de Herodot[15] şi populația din prima epocă a fierului, în Transilvania[16]. Ca o paranteză, trebuie amintit că pentru prima epocă a fierului nu cunoaştem în acest moment aspectul culturii materiale a autohtonilor *traco-geto-daci*, în masa cărora au fost asimilați sciții. Până acum cunoaştem unele complexe funerare atribuite sciților, în care se regăsesc unele recipiente confecționate din ceramică, considerate autohtone. Însă nu au fost cercetate aşezări. Lipsa acestor tipuri de sit a fost explicată prin faptul că sciții, fiind o populație nomadă, locuiau în care sau căruțe şi ca atare, urmele lor nu pot fi surprinse[17]. Dacă pentru agatârşi explicația poate fi într-o oarecare măsură mulțumitoare, pentru a explica lipsa aşezărilor şi a oricăror alte complexe care să poată fi atribuite acelora în „masa cărora au fost asimilați” nu avem nici măcar o propunere de interpretare. În plus, pentru intervalul cronologic care s-a derulat până în momentul sosirii celților, interval care depăşeşte 100 de ani şi în care ar fi trebuit să se manifeste în cea mai mare strălucire cultura materială şi spirituală a localnicilor, înregistrăm o mare necunoscută. Acest fapt a fost remarcat în repetate rânduri[18].

Sintetizând datele pe care le cunoaştem astăzi privind aspectele culturale ale civilizațiilor care au locuit în Transilvania, începând din etapa mijlocie a primei vârste a fierului şi până la sfârşitul secolului al II-lea î. Chr., au fost ilustrate în Pl. I. Ca atare, credem că în acest moment, pe baza materialelor arheologice descoperite în Transilvania, se pot identifica anumite informații care sugerează existența unor relații între celți şi o populație probabil de neam tracic. Însă este dificil să fie precizate particularitățile acestor relații. Din aceste motive este dificil de stabilit, dacă se poate vorbi despre relații etnice sau inter-culturale. Şi implicit, nu putem să argumentăm un scenariu istoric conform căruia în zona intracarpatică se poate vorbi în acest moment despre colonizarea de către celți a unui teritoriu nelocuit (sau de către celți şi geți în acelaşi timp[19]). Tot aşa cum nu putem şti dacă amestecul de materiale care

[13] Crişan 1966, p. 43; Crişan 1977, p. 31; Zirra 1974, p. 50; Zirra 1975, p. 28, 30-31.
[14] Crişan, 1966, p. 44-45; Crişan 1977, p. 31.
[15] Herodot, IV, 104.
[16] Vasiliev1980, p. 140.
[17] Vasiliev 1980, p. 32.
[18] Crişan el al 1995, p. 35; Rustoiu 2005, p. 51; Popa, Totoianu 2000, p. 76; Popa, Simina 2004, p. 66.
[19] Ipoteza lansată de curând de către C.I. Popa este extrem de interesantă şi credem că merită să i se acorde mai multă atenție: Popa, Simina 2004, p. 62. Din păcate însă, în acest moment nu sunt cunoscute dovezi materiale (aşezări sau necropole de felul celor cunoscute la sud şi

compun cultura materială a celor care au locuit în acest teritoriu vorbesc despre convieţuirea coloniştilor celţi cu autohtonii pe care i-au întâlnit în acest teritoriu. În plus, trebuie să precizăm că nu intenţionăm nici să negăm, nici să ignorăm acel „*fond local*" care evoluează în Transilvania în paralel cu cel din spaţiul extracarpatic, la care face referire Cristian Ioan Popa[20]. Însă nu putem fi de acord cu părerea domniei sale cum că „este dificil de precizat … fondul local peste care se suprapune primul val celtic …"[21]. Credem că este mai corect să recunoaştem faptul că pur şi simplu nu cunoaştem aspectul culturii materiale caracteristice acelei civilizaţii şi că orice speculaţii pe această temă, în lipsa unor dovezi materiale, nu ar face decât să ducă la acea finalitate nedorită, anume „concluzii de ordin istoric greşite", enunţată de autorul citat[22]. Un exemplu de „deducţie logică" menită să ascundă carenţele lipsei de informaţii este dat prin definirea acelei perioade „de tranziţie, aflată în strânsă legătură şi egală măsură atât cu Hallstatt-ul, cât şi cu epoca Latène"[23], pe care domnia sa „o acceptă". Argumentele pe care le aduce în sprijinul afirmaţiilor sale sunt descoperiri din nord-vestul României, spaţiu în care la sfârşitul primei epoci a fierului evoluează o civilizaţie relativ bine cunoscută din punctul de vedere al culturii materiale[24], dar care nu se regăseşte în Transilvania. În acelaşi timp, trimite la descoperiri care încă nu au fost publicate, aşa cum sunt cele de la Săvârşin, precum şi la altele care, aşa cum recunoaşte de altfel, aparţin bronzului târziu[25].

***

Dacă pentru cea de-a doua jumătate a secolului al patrulea şi pentru întreg secolul al treilea, în Transilvania sunt cunoscute cele două categorii de materiale arheologice, în secolul al II-lea î. Chr. intervin noi elemente, care se adaugă primelor, sporind complexitatea complexelor arheologice şi a interpretării situaţiei istorice. Astfel, între obiectele rezultate în urma cercetării a două aşezări datate în La Tène C_1, se numără şi unele piese caracteristice culturii materiale a bastarnilor[26].

---

este de Carpaţi, pentru aceeaşi perioadă) sau consemnări scrise ale acestor evenimente. Credem totuşi că ipoteza poate să deschidă o direcţie pentru orientarea cercetării în următorii ani.

[20] Popa, Simina 2004, p. 62.
[21] Popa, Simina 2004, p. 62.
[22] Popa, Simina 2004, p. 62.
[23] Popa, Simina 2004, p. 66.
[24] Nemeti 1990, p. 50-56.
[25] Popa, Simina 204, p. 66.
[26] Horedt 1979, p. 47, Fig. 21/1-4; Ferencz, Ciută 2005, 239-254.

3. Bastarnii

Este astăzi acceptat că în jurul anului 200 î. Chr, într-o arie geografică situată în părțile de nord-est ale Daciei, s-au aşezat bastarnii (Pl. III) - populație germanică, originară dintr-o zonă care cuprinde astăzi teritorii din nordul Germaniei şi al Danemarcei (Holstein, Mecklenburg, Pomerania Anterioară, Brandemburg, Saxonia-Anhalt, Saxonia şi Lausitz), provenind din arealul unor grupe culturale diferite[27]. Ei vor fi cunoscuți mai ales datorită deselor incursiuni militare pe care le vor face în Peninsula Balcanică, singuri sau în alianță cu luptători geți, celți sau din cadrul altor populații. Însă unul dintre episoadele cele mai cunoscute este acela legat de chiar prima expediție întreprinsă la sudul Dunării. Evenimentele au fost descrise de către Titus Livius[28], sunt bine cunoscute şi ştim că s-au desfăşurat în primul sfert al secolului al II-lea î. de Chr. Unele amănunte însă, nu au fost expuse cu destule amănunte de către autorii antici, dar unele descoperiri arheologice ar putea să completeze lacunele textelor istorice[29].

***

Cercetările întreprinse la Moreşti, județul Mureş, la mijlocul secolului al XX-lea au fost finalizate cu o monografie arheologică, volum care rămâne un model demn de urmat în numeroase privințe[30]. Între orizonturile culturale surprinse în acel sit, se numără şi unul caracteristic etapei mijlocii a La Tène-ului, reprezentat printr-o aşezare cu caracter rural[31], asemănătoare tuturor stațiunilor de acest fel din epocă[32]. În complexe, a fost surprinsă aceeaşi asociere de obiecte care a fost descrisă mai sus. În plus, au fost descoperite şi unele recipiente, confecționate din ceramică, având certe analogii în mediul bastarnic[33] (Pl. IV). Descoperirea a fost considerată ca singulară, pe parcursul câtorva decenii şi a fost interpretată ca reflectând o încercare de pătrundere a bastarnilor în Dacia intracarpatică[34].

[27] Babeş 2001, p. 522-528; Babeş, Coman 2005, p. 144-146.
[28] T. Livius XXXIX, 35, 4, XL, 5,10, XL, 57, 4-9.
[29] Ferencz, Ciută 2005, p. 239, 254.
[30] Horedt 1979.
[31] Horedt 1979, p. 35-52.
[32] Ferencz 2006, p. 140-142.
[33] Horedt 1979, p. 46, 50, 52, Fig. 21,1-4.
[34] Babeş 2001, p. 527.

Recent, în urma descoperirii unor materiale asemănătoare, într-o aşezare contemporană cu prima, la Şeuşa, în judeţul Alba[35] (Pl. V), a fost posibilă emiterea unei alte ipoteze, care ar putea explica prezenţa ceramicii bastarnice în cele două situri[36]. Mai exact, a fost propus sub formă de ipoteză de lucru un scenariu istoric, potrivit căruia războinicii bastarni care au pornit să-i înfrunte pe dardani, la solicitarea lui Filip al V-lea prin solia din 184-182, au trecut prin trecătorile Carpaţilor răsăriteni, după care au urmat cursul Mureşului şi al Tisei pentru a ajunge în ţinuturile locuite de scordişti (Ferencz, Ciută 2005, p. 245). Pentru itinerariul parcurs de către luptătorii germanici, cu ocazia campaniei descrise de Titus Livius, a fost propusă şi o altă rută, străbătând teritoriul getic şi trecând Dunărea în apropierea de la Satu Nou - „ Valea lui Voicu ”[37]. Prezenţa ceramicii bastarnice în mediul getic, printre materialele din inventarul complexelor din staţiunea de la Satu Nou, poate să aibă legătură cu evenimente istorice desfăşurate în Peninsula Balcanică, într-un interval cuprins între 179 şi 29/28 î. Chr., la care au participat contingente de bastarni[38].

Trebuie reţinut faptul că prezenţa ceramicii caracteristice culturii Poieneşti-Lukaševka în staţiuni arheologice, din Dobrogea şi din Transilvania, teritorii care nu corespund arealului bastarnic, datate în secolul al II-lea î. Chr. este o realitate istorică. Însă materialele descoperite în acea aşezare getică pot să indice conexiuni cu unul sau mai multe dintre episoadele epopeii triburilor germanice, în timp ce obiectele pe care le cunoaştem din Transilvania nu pot fi asociate cu prea multe evenimente cunoscute. Dacă acceptăm datarea în jurul anului 200, propusă de Mircea Babeş, pentru debutul culturii Poieneşti-Lukaševka [39]şi ţinem cont de asocierea materialelor celtice cu ceramică bastarnică în cele două staţiuni amintite, putem să datăm cu destul de mare precizie, ambele contexte, în primul sfert al secolului al II-lea î. Chr.[40]. În acelaşi timp, descoperirea obiectelor aparţinând celor două medii culturale, împreună, argumentează prezenţa celţilor în interiorul arcului carpatic la începutul veacului respectiv[41]. Momentul coincide cu sfârşitul subfazei C1 a celei de a doua epoci a fierului, în spaţiul menţionat[42]. Şi tocmai în acea perioadă s-au desfăşurat evenimentele descrise de Titus Livius.

---

[35] Pentru locuirea datând din etapa mijlocie a celei de-a doua epoci a fierului de la Şeuşa, vezi: Ferencz, Ciută 2000.
[36] Ferencz, Ciută 2005, p. 244-246.
[37] Conovici 1992, p. 12.
[38] Babeş, Coman 2005, p. 146-147.
[39] Babeş 1993, p. 154; Babeş 2001, p. 522.
[40] Ferencz, Ciută 2005, p. 241, 245.
[41] Ferencz, Ciută 2005, p. 245.
[42] Rustoiu 2002, p. 32-33; Ferencz, Ciută 2005, p. 241.

Despre etapa care a urmat putem spune că probabil, a fost una de tranziție între subfazele C1 şi C2 şi a fost marcată de profunde transformări în viața unor comunități care locuiau o mare parte a Europei, la nivelul credințelor şi concepțiilor privind viața de apoi[43], dar şi în domeniul vieții materiale. Începând cu orizontul La Tène C2, în Europa centrală s-a dezvoltat civilizația *oppida*[44], caracterizată prin situri în care se regăsesc materiale celtice specifice. În Transilvania se perpetuează civilizația rurală, caracterizată prin aşezări deschise, aşa cum este cazul la Şeuşa, în cel de-al doilea nivel La Tène, dar în acelaşi timp iau naştere aşezări fortificate, precum aceea de la Sighişoara-Wietenberg (Andrițoiu-Rustoiu 1997, p. 125) şi cetăți (Rustoiu 2002. p. 35).

4. Concluzii

După cum s-a văzut, în unele dintre aşezările cercetate în Transilvania, pe cursul Mureşului, datate până la începutul secolului al II-lea î. Chr., au fost identificate artefacte caracteristice pentru cultura materială a mai multor civilizații. Descoperirea ceramicii bastarnice într-o aşezare datând din La Tène-ul mijlociu reprezintă un eveniment ştiințific, care oferă un bun prilej pentru enunțarea unor ipoteze ce ar putea conduce la clarificarea unor aspecte importante ale vieții comunităților omeneşti din acea vreme. Pe de o parte, credem că ele sunt un reper cronologic foarte important cu ajutorul căruia poate să fie fixat, cu destul de mare precizie, momentul în care, în urma unor evenimente istorice încă prea puțin cunoscute, un anumit mod de viață reflectat de un anume tip de cultură materială dispare, lăsând locul alteia. O succintă comparație între principalele elemente de cultură materială ale celor două epoci istorice la care facem referire pot să fie observate în Pl. I.

În acelaşi timp, descoperirea ne obligă să ne punem o serie de alte întrebări. Însă cu datele de care dispunem în stadiul actual al cercetărilor nu suntem în măsură să răspundem la toate. Prin prezența singulară a ceramicii germanice între descoperirile de la Moreşti a fost emisă ipotezapotrivit căreia, ea reflectă o încercare a bastarnilor de a pătrunde în Dacia intracarpatică[45]. Odată cu apariția materialelor de la Şeuşa, pe hartă este înscris un nou punct. Situarea aşezării, pe valea Mureşului şi în acelaşi timp la o distanță considerabilă de zonele în care sunt atestați utilizatorii acestor artefacte, coroborată cu datarea acestor materiale, ne îndreptățesc să ne întrebăm dacă ele nu reflectă un fapt istoric consemnat de izvoarele antice, anume expediția împotriva dardanilor. Suntem de părere, aşa cum am mai afirmat, că enunțarea unei asemenea

[43] Sîrbu 1993, p. 37.
[44] Andrițoiu-Rustoiu 1997, p. 127.
[45] Babeş 2001, p. 527.

ipoteze este oportună[46]. Argumente în plus, în afara celor enunțate mai sus, care să susțină supoziția noastră, sunt furnizate de existența, încă din preistorie, a unor drumuri care legau teritoriile aflate la răsărit de Carpați, de zona Dunării, străbătând Transilvania. La acest aspect mai trebuie adăugată distanța mai mică, a acestei variante de drum, în comparație cu aceea prin Dobrogea (Pl. III). Odată cu apariția ceramicii de la Șeușa, credem că se poate susține un contact nemijlocit între reprezentanții celor două civilizații, chiar dacă este dificil de argumentat prezența unor germanici în așezări celtice din Transilvania. Relațiile între unele populații celtice și altele germanice au fost sesizate și de alți cercetători[47]și explicate prin existența unor afinități între cele două[48]. Aceste gen de asemănări ar fi putut să facă posibilă și coabitarea, în anumite condiții și într-un anume interval de timp a unor indivizi germanici alături de celți, însă doar pe baza informațiilor de care dispunem în prezent, nu putem susține un astfel de scenariu. Cercetările care vor urma, ar putea să furnizeze informații care să confirme sau să infirme o astfel de ipoteză.

Ca urmare, în acest stadiu al cercetărilor se poate afirma că în prima parte a secolului al II-lea î. Chr., în Transilvania, se găsesc artefacte specifice mai multor civilizații. Din păcate însă, în etapa în care s-a ajuns cu cercetarea, dispunem de prea puține date pentru a face afirmații categorice în direcția unui răspuns la întrebarea firească: asocierea de materiale arheologice reflectă coabitarea sau relații interculturale între populațiile cărora le sunt caracteristice? Intensificarea cercetărilor va aduce, credem noi, argumentele necesare pentru a răspunde la toate aceste întrebări, precum și la altele, care au fost formulate sau urmează să fie.

Ethnical relationships or intercultural relationships.
A view on some hiostorical realities in Transylvania

Abstract

1.In the Second half of IVth Century B.C., the Celts penetrates Transylvania (Crişan 1971, 154-157; Crişan 1977, 19-30; Nemeti 1986, 71-76; Crişan et al 1995, 35-37; Ferencz 1998, 251-226; Rustoiu 2000 182-184; Rustoiu 2002, 55; Rustoiu 2005, 57-65) (Fig. 1), their presence in intracarpathic area being archaeological documentated till the first or the second quarter of II Century B.C.(Ferencz, Ciută 2005, 245; Rustoiu 2002,

[46] Ferencz, Ciută 2005, p. 246.
[47] Popovič 1999, p. 47-54.
[48] Popovič 1999, p. 47.

33). Some authors think that the beginning of those events has to be placed at the beginning of III Century B.C. (Kruta 1990, 263).

2. Companionship or colonization?

Some of researchers suggested hypothesises on this issue supporting the idea of mixted (in ethnical way) communities formed by native people (called dacians or tracians, on one hand, and the Celts , who lived in the periods mentioned before (Rustoiu 200, 184; Popa, Simina 2004, 62).

From our point of view we consider that at this moment we have very little informations which could support the idea according to the communities belonging to these two kind of populations were living inside the same settlements. Moreover, the material culture's aspect of the populations who lived in the same mentioned area when the Celts arrived, it can not be definite on actual stage of research (Crişan, Rustoiu, Palko 1995, 35; Popa, Totoianu 2000, 76; Popa, Simina 2004, 66; Rustoiu 2005, 51).

***

If for the second half of IV th Century B.C. and for entire III Century B.C. in Transylvania are known two categories of archaeological materials, in the second Century B.C., appear new elements which are addes to first, increasing the complexity of situation. Thus, among the objects found during the research of two elements dated in La tene C1, are existing some pieces characteristic to the Bastarns material culture (Horedt 1979, 47, fig. 21/1+4; Ferencz, Ciută 2005, 239-254).

3. The Bastarns

Around the year of 2000 B.C. inside the area situated in north-eastern part of Dacia, the Bastarns settled down.

***

The researches done to Moresti, jud. Mures (Pl.) at the middle of XXth Century were concretized with an archeological monograph, a volume which is still representative, worthy to be followed in many ways (Horedt 1979). Among the cultural horizons astonished inside that site it is one which is characteristic to the middle part of La Tene, represented by a rural settlement (Horedt 1979, 35-52)

Recently as a discovery result of some similar materials, inside a contemporary settlement, at Seusa, jud. Alba (Pl…..) has been possible to give out an hypothesis which could explin the presence of bastarns pottery inside those two sites (Ferencz, Ciută 2005, 244-246). More exactly, has been purpose , as an work issue an historical script according to which the bastarns

warriors who attacked the Dardans, as an answer to the Filip V request made by a messenger in 184-182, crossed the Eastern Carpathians ravine, after that they followed the Mures and Tisa Courses to arrive in the area where the Scordiscians lived (Ferencz, Ciută 2005, 245).

If we are excepting the datation around zear of 200 for the beginning of the Poienesti-Lukasevsk culture, as V. Babes has suggested (Babes 1993, 154; Babes 2001, 522) and if we are taking into consideration the association of the Celtic materials and Bastarns pottery inside those two sites mentioned before, we may date both contexts in the first quarter of II Century B.C.. In the same time, the discovery of objects belonging to those cultural circles together are arguments for the Celts presence inside the Carpathical Arch, at the beginning of the mentioned Century (Ferencz, Ciută 2005, 245). The moment is the same with the end of C1 subphase and with the second Iron Age in the mentioned area (Rustoiu 2002, 32-33; Ferencz, Ciută 2005, 241).

Conclusions

Being singular, the german pottery discovered at Moreşti has been determined the idea according which this pottery reflects an attempt of the bastarns to penetrate Intracarpathical Dacia (Babeş 2001, 527). The materials discovered at Seusa give a new point on the map. The placement of the settlement on Mures Valley, and in the same time to a considerabile distance to the areas where lived populations who used those artefacts, corroborate with the chronological frame, give us the right to ask ourselves if they do not reflect an historical fact registered by antique sources meaning the expedition against Dardans. We think, as we said before, that the enunciation of such an idea is opportune (Ferencz, Ciută 2005, 246). More arguments beside those mentioned before, which might support our assumption, are given by the existence of roads, since prehistory, roads which conect the eastern carpathian area with Danube area, crossing Transylvania. To this aspect is necessary to add the shorter distance of this road in comparasion with that through Dobrogea. Alongside the publication of pottery found at Seusa we think that it is possible to support the idea of a directly contact between those two civilisations, even if it is difficult to argue the presence of some germans inside the celtic settlements from Transylvania . The relationships between some celtic population and germanic ones were distinguished by other researchers too (Popovic 199, 47-54) and they have been explained by the existence of affinities between those two (Popovic 1999, 47). This kind of similitudes could have done possible the coinhabitance, in certain conditions and in a certain period of some germans together with celts, but onlz on the informations we have till now it is not possible to support or desagree this hypothesis.

So, in actual stage of researches we may say that in the first part of Second Century B.C. in Transylvania exists artefacts characteristics to many civilisations. Unfortunately, on this stage of researches we have to little informations to make clear assumptions to obtain an answer to a normal question: does the association of archaeological materials reflect the coinhabitance or intercultural relationships between the populations to which they had belonged?

Explanation of plates:

Pl.I. The evolution of some elements of material civilisation in Transylvania during the First and secon Iron Age

Pl.II. The Celts in Transylvania(according to I. H. Crişan)

Pl.III The possible itinerary of the Bastarns during the 179 B.C. campaign.

Pl. IV. Bastarns pottery from Moreşti (according to K. Horedt). No scale

Pl. V. Şeuşa-La Cărarea Morii pottery, made by hand coming from the IVth archaeological level, a certain bastarn one.

Translated by Roxana Stăncescu

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Herodot	Herodot, *Istorii*, în vol. *Izvoare privind istoria României*, vol. I, Bucureşti 1964.
Titus Livius	Titus Livius *De la fundarea Romei*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti 1961.
Strabon	Strabon, *Geografia* în vol. *Izvoare privind istoria României*, vol. I, Bucureşti 1964.

Monografii, studii şi articole

Andriţoiu-Rustoiu 1997 – I. Andriţoiu, A Rustoiu, *Sighişoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, Bucureşti 1997.

Babeş 1993 – M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, Bonn 1993.

Babeş 2001 – M. Babeş, *Bastarnii în răsăritul Daciei*, în *Istoria României*, Bucureşti 2001.

Babeş, Coman 2005 – M. Babeş, *O nouă „fibulă pomeraniană" în România*, în *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, p. 139-148.

Conovici 1992 – N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezenţa bastanilor în Dobrogea*, în *SCIVA*, 43, 1, 1992, p. 3-13.

Crişan 1966 – I. H. Crişan, *Materiale dacice din necropola celtică de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966;

Crişan 1971 – I. H. Crişan, *Contribuţii la problema celţilor din Transilvania*, in *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 154-157;

Crişan 1977 – I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa,* IInd ed., Bucureşti, 1977;

Ferencz 1998 – I. V. Ferencz, *Cele mai timpurii descoperiri celtice pe cursul mijlociu al Mureşului*. *Analele Banatului* S. N. VI 1998, p. 215-226;

Ferencz, Ciută 2000 – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Finds from Şeuşa (Alba County) Belonging to middle La Tène*, în vol. *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca 2000, p. 22-50;

Ferencz, Ciută, – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Consideraţii pe marginea*

2005 *unor materiale descoperite la Şeuşa (com. Ciugud, jud. Alba). Istros*, XII, 2005, p. 239-254;

Ferencz 2006a – I. V. Ferencz *Settlements and necropoles Few considerations on the archaeological discoveries on the Middle Course of Mureş River belonging to La Tène B_2-C_1*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 1, Sibiu 2006, 139-149.

Ferencz 2006b – I. V. Ferencz, *Repere istorice ale stadiului cercetării celei de a doua epoci a fierului pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Corviniana* 10, 2006, în curs de apariție.

Horedt 1979 – K. Horedt, *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen,* Bucureşti, 1979.

Kruta 1990 – V. Kruta *Les celtes. Histoie et Dictionaire*, Paris, 1990;

Németi 1986 – I. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului în nord-vestul României*. *ActaMP*, 10, 1986, p. 71-82;

Németi 1990 – I. Németi, *Problema relațiilor dintre traci şi celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice*, în *SympThrac***,** 8, 1990, p. 50 – 56;

Németi 1999 – I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, în *Bibliotheca Thracologica*, XXVIII, 1999.

Popa, Totoianu 2000 – C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeş) - „Glod" (jud Alba),* în vol. *Les Celtes et Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Bistrița - Năsăud 2000, p. 51-134;

Popa, Simina 2004 – C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheoogice la Lancrăm „Glod"*, Alba Iulia 2004;

Popovič 1999 – P. Popovič, *The Scordisci and the Bastarnae*, în vol. *Le Djernap/Les Portes de Fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J. C. Jusqu'aux guerres daciques*, Beograd 1999, p. 47-54.

Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, *Les matériels celtiques de l'habitat dace de Sighişoara-Wietenberg*, in: *Les Celtes et les Thraco-daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 182-184;

Rustoiu 2002 – A. Rustoiu, in: A. Rustoiu, H. Pop, A. Ursuțiu, Fl. Gogâltan, Al. Gudea, *Habitat und Gesellschaft im Nordwestern Rumäniens vom ende des 2 Jahrtausends v Chr. Zum anfag des 1. Jahrtausends n. Chr. (11 Jh. v.*

Chr. - 2. Jh. n. Chr., Cluj-Napoca 2002;

Rustoiu 2005 – A. Rustoiu, *Repere arheologice şi istorice privind începutul colonizării celtice a spaţiului intra-carpatic*, în *Istros* XII, 2005, p. 45-64;

Rustoiu, Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *Aşezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul oraşului Alba Iulia*, în *Apulum* XXXVII/1, 2000, p. 177-192;

Sîrbu 1993 – V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Brăila 1993;

Vasiliev 1980 – V. Vasiliev, Sciţii agatârşi pe teritoriul României, Cluj-Napoca 1980;

Zirra 1974 – Vl. Zirra, *Influence des gèto-daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, în vol *The celts in central Europe,* Székesfehérvár, 1974, p. 47-63.

Zirra 1975 – Vl. Zirra*, Aspects of the relations between dacian and celts in Transylvania (4th-2nd centuries B. C.)*, în vol. *Relations between the autochthonous population and the Migratory Populations*, *Bibliotheca Historica Romaniae Monographs* XVI, Bucureşti, 1975, p. 25-34.

775/750	**Cultura Basarabi**	MORMINTE
		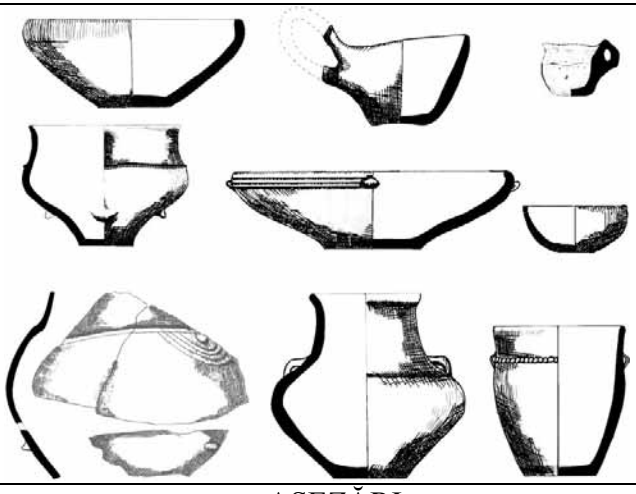
Ha B3-C		AŞEZĂRI
		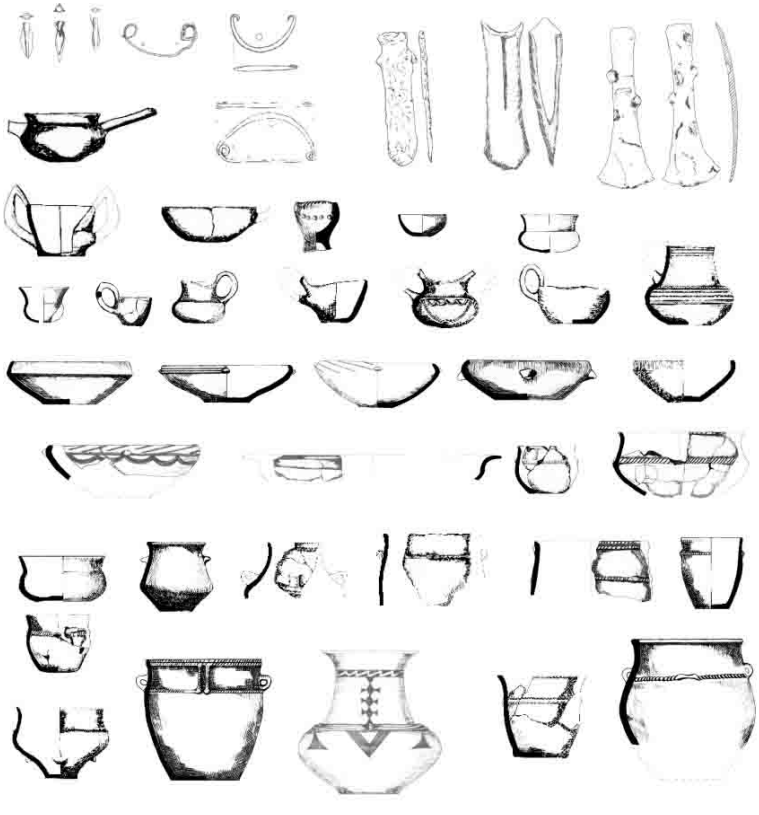
600		

600	**Orizontul scitic**	MORMINTE
HaD_1		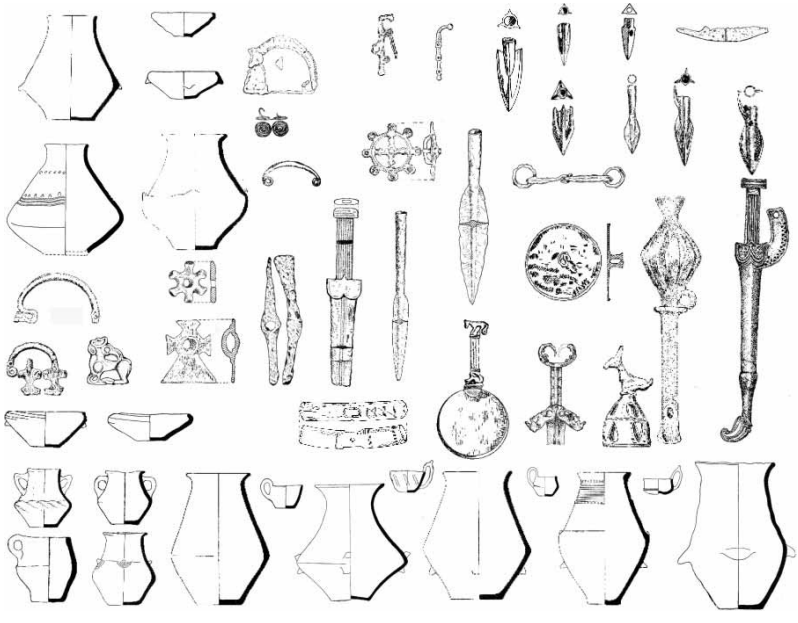
		AŞEZĂRI
450		???
	???	MORMINTE
HaD_2		???
		AŞEZĂRI
350/330		???

350/330

LT
$B_{1/2}$-C_1

175

Orizontul celtic

MORMINTE

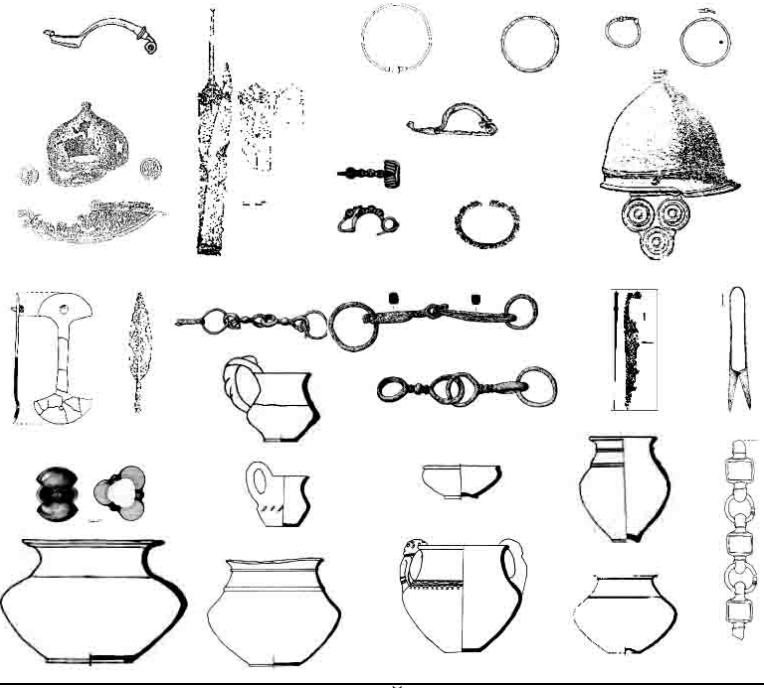

AŞEZĂRI

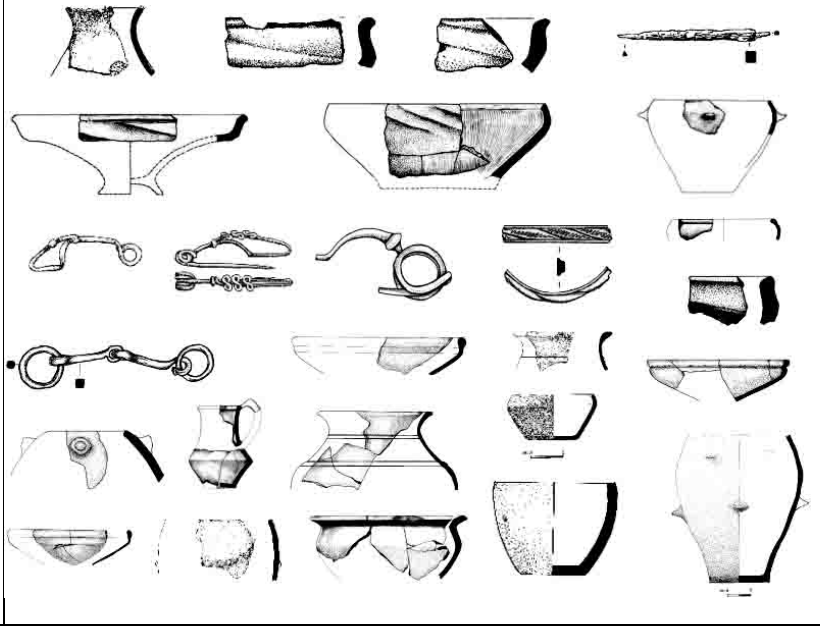

175		MORMINTE
LT C_2-D_1	**Orizontul dacic**	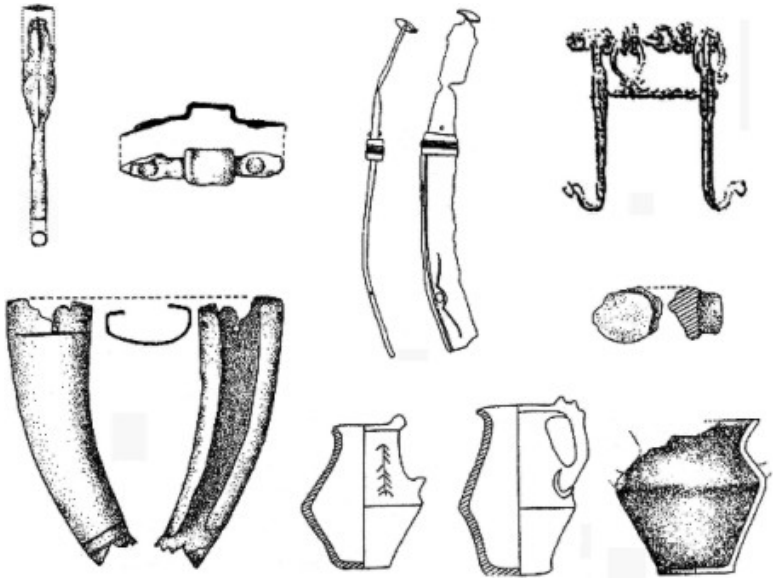
		AŞEZĂRI
50/40		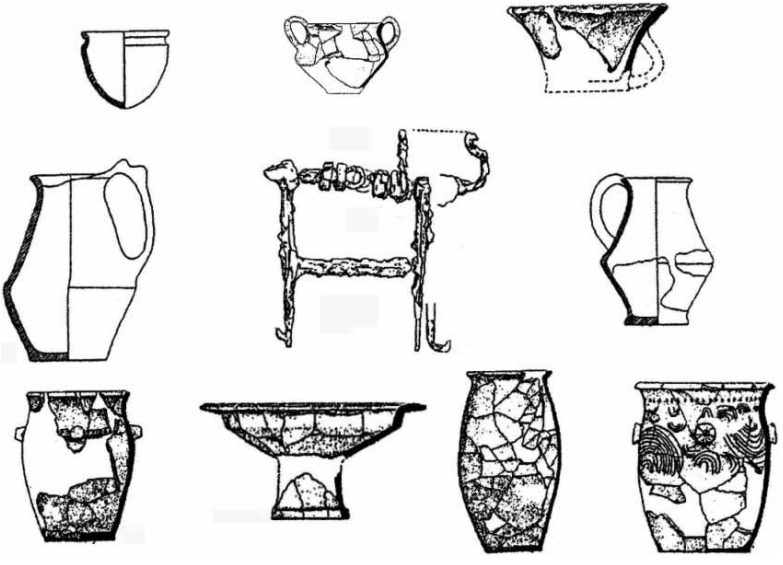

Pl. I. Evoluția unor elemente ale civilizației materiale în Transilvania, în prim şi a doua epocă a fierului

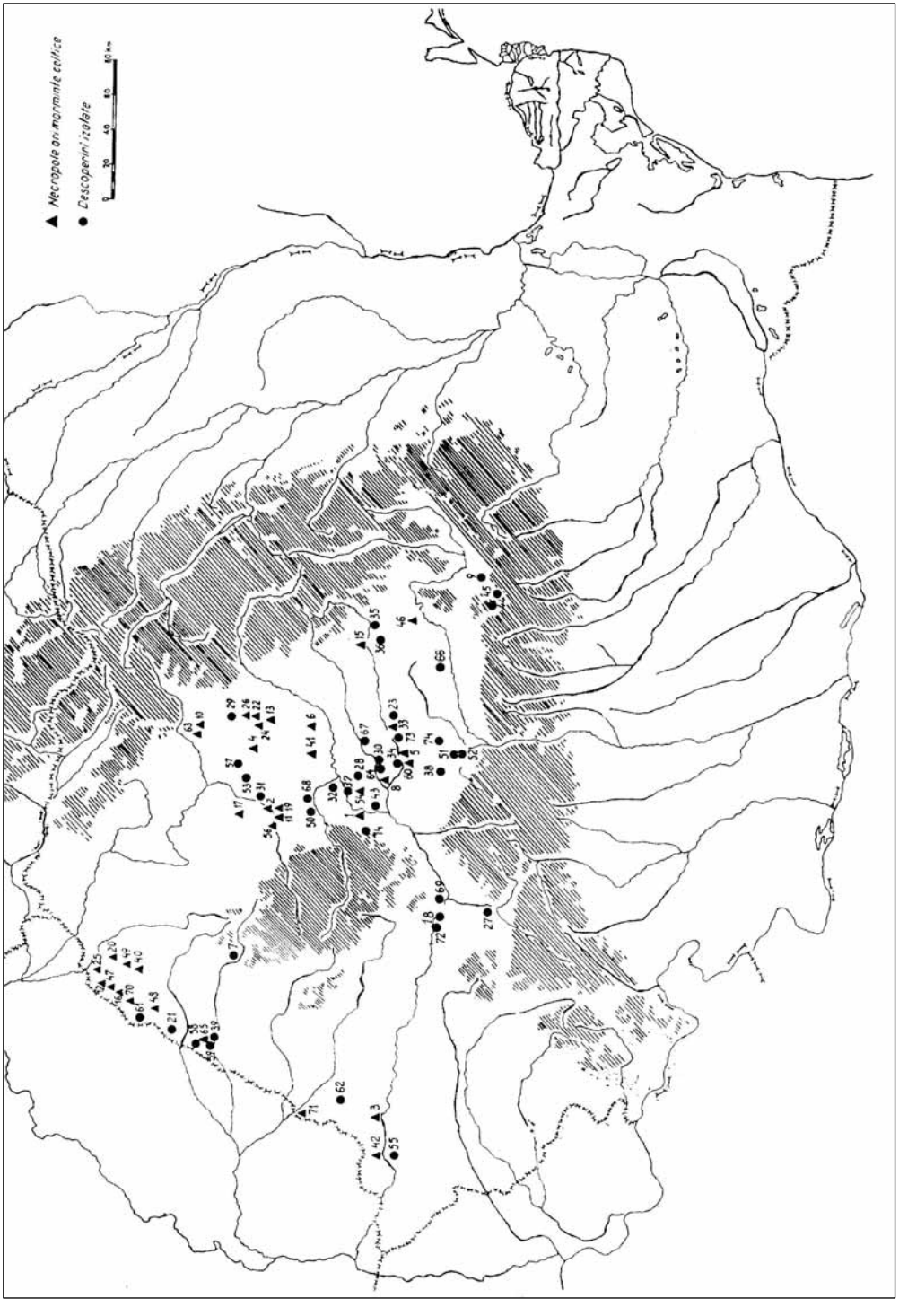

Pl. II. Celții în Transilvania (după I. H. Crișan)

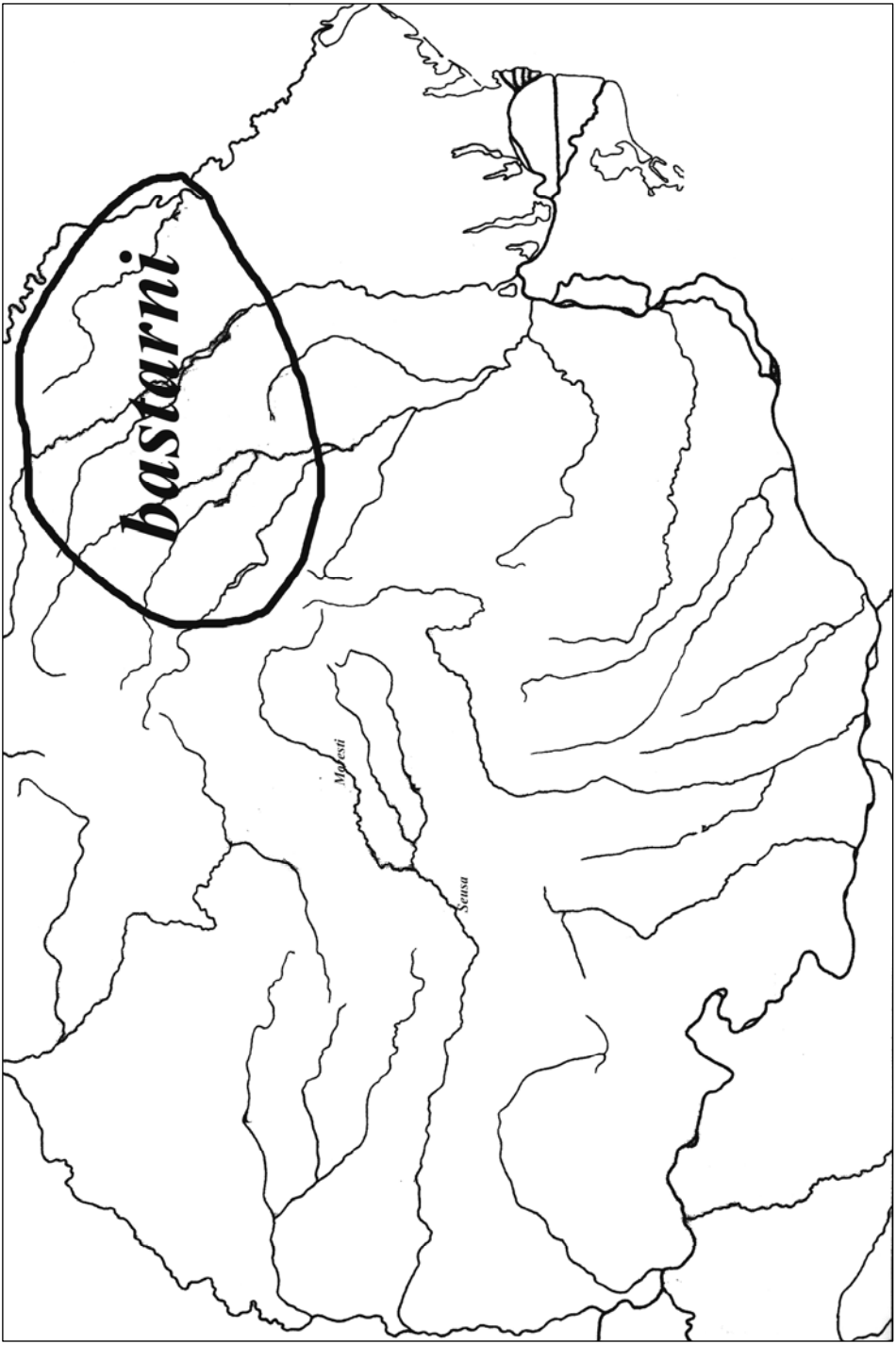

Pl. III. Itinerar posibil al bastarnilor în campania din anul 179 î. Chr.

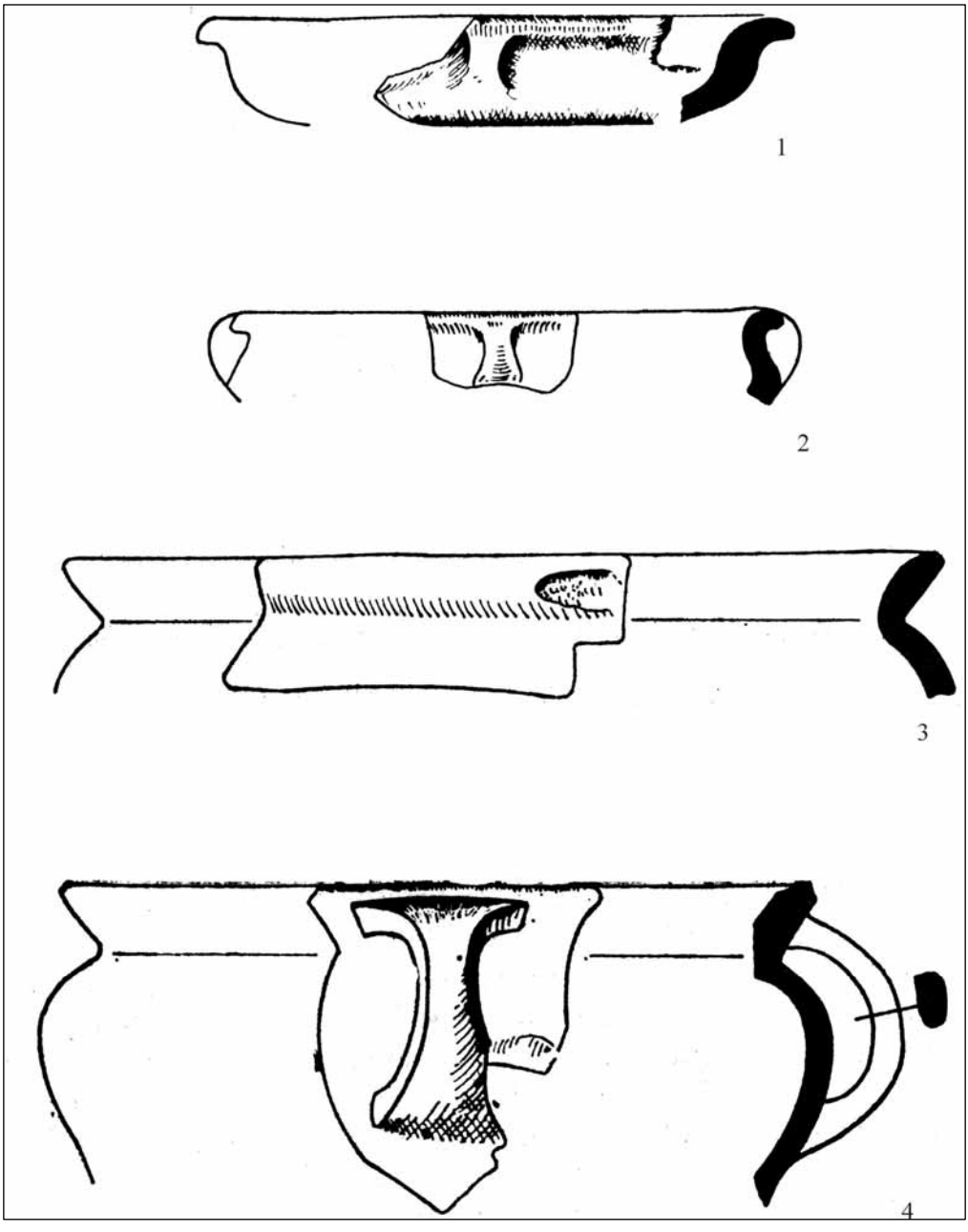

Pl. IV. Ceramică de factură bastarnică de la Moreşti (după K. Horedt). Fără scară

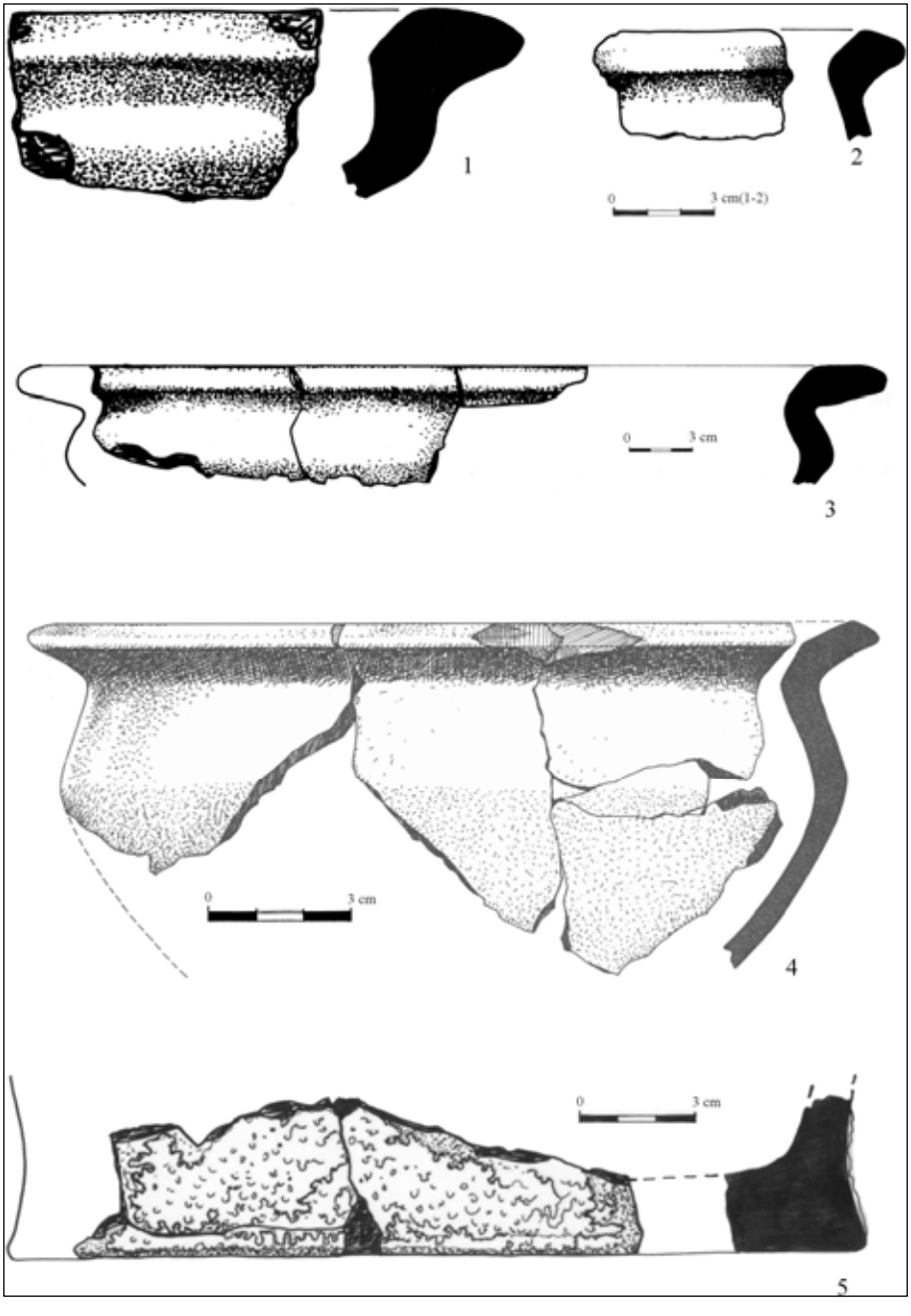

Pl. V. Şeuşa - ,,La Cărarea Morii", ceramică lucrată cu mâna provenind din stratul arheologic, 4., de certă factură bastarnică.

O TRADIȚIE FUNERARĂ STRĂVECHE: ÎNHUMAREA ÎN VASE SAU SUB FRAGMENTE DE VASE*

Alexandru Gh. SONOC

Un obicei foarte rar la dacii din timpul stăpânirii romane, întâlnit atât în partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior, la Enisala (jud. Tulcea) [1], cât şi în provinciile dacice, dar nu numai în Transilvania, la Soporu de Câmpie (jud. Cluj) [2] şi Obreja (jud. Alba) [3], ci şi în Oltenia, la Locusteni (jud. Dolj) [4], este acoperirea trupului copilului înhumat cu jumătăți de oale, sparte pe lungimea lor. Istoriografia românească, în care nu s-a vehiculat însă în mod deschis ideea că ar fi vorba de o practică funerară specifică dacilor, lasă să se înțeleagă, totuşi, acest lucru, judecând după contextul în care face referire la ea, fără a aminti niciodată faptul că ea este atestată şi la unele comunități sarmatice [5], chiar dacă, după părerea noastră, nu este vorba de o tradiție specifică doar mediului dacic sau celui al acestor nomazi iranieni. O variantă a acestei tradiții funerare, acoperirea cadavrului cu fragmente de vas, este atestată şi la Târgşor (jud. Prahova), în acea fază a necropolei care aparține culturii Sântana de Mureş - Černjychov; aici, craniul şi picioarele copilului înhumat în mormântul nr. 234 au fost acoperite cu fragmentele unui castron mare, de culoare cenuşie [6]. Pentru această situație, unică în contextul amintitei culturi, analogia citată provine tocmai de la Soporu de Câmpie [7], dar mai interesant este faptul că, în acelaşi mormânt de la Târgşor, peste piciorul drept al defunctului a fost aruncată, potrivit tradiției sarmatice, o bucată de lemn arzândă, care, înainte de a se stinge, a înroşit pământul din preajma ei [8]!

---

[1] BABEŞ 1971, p. 27.
[2] PROTASE 1976a, pp. 22sq. şi 76, fig. 8, pl. VI/3.
[3] PROTASE 1971b, pp. 147 şi 149, fig. 11; PROTASE 2002, pp. 132 şi 154sq.
[4] POPILIAN 1980a, pp. 19, 58 şi 61, pl. VII.
[5] DIACONU 1965a, p. 52, n. 88.
[6] DIACONU 1965a, pp. 52 şi 68sq., pl. CLXXX/1.
[7] DIACONU 1965a, p. 52.
[8] DIACONU 1965a, pp. 52 şi 68sq. În mediul sarmatic, aruncarea de cărbuni şi lemn aprins în morminte este atestată mai cu seamă la roxolani: BICHIR 1973a, p. 36. Acest ritual a fost pus în legătură, în mod neconvingător însă, cu un cult al focului: BICHIR 1972, p. 144. În necropolele daco-romane se cunosc, deocamdată, doar 3 cazuri în care este menționată prezența cărbunilor în morminte de inhumație, anume în mormintele nr. 29 (în cazul căruia există dovada că acesta a ars chiar în groapă), nr. 90 şi nr. 159 de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj): PROTASE 1976a, pp. 22sq., 32sq. şi 39; cf. PROTASE - ȚIGĂRA 1959b, p. 387. În

Fără să poată spune care este semnificaţia abstractă, mistico-religioasă a acestei practici funerare, D. Protase aprecia că, din faptul material în sine constatat, reiese dorinţa pioasă pe care au avut-o părinţii copilului de a-i proteja şi după moarte trupul firav cu un înveliş rudimentar din ceramică [9]. În ce măsură, în aceste morminte, vasul care acoperă scheletul este orientat, ca regulă, cu capul spre gura vasului, ca la Obreja [10], rămâne de verificat, pentru că există posibilitatea seducătoare de a vedea în acest rit, judecând tocmai după poziţia capului copilului faţă de gura vasului, o expresie a credinţei în renaşterea defunctului, care nu a apucat să-şi împlinească rostul în această lume. Către o asemenea interpretare ne trimite şi constatarea grijii cu care, în cazul înhumărilor în amforă, întregul trup al defunctului este acoperit, folosindu-se, la nevoie, chiar şi fragmente din alte vase, dacă lungimea trupului său este mai mare decât aceea a vaselor folosite drept sarcofag [11], ceea ce, în acest context, ar avea menirea de a-i asigura renaşterea în bune condiţii, în Lumea de Dincolo, din acest "sarcofag" ceramic, care îndeplineşte rolul simbolic al uterului. Aceeaşi funcţie o avea, în Lumea Nouă, în cultura preincaşă Paracas (cca. 300 - cca. 150 î.e.n.), coşul în care era introdusă, uneori, mumia chircită în poziţie fetală şi înfăşurată în fâşii de bumbac [12]; faptul că vasul este omologat simbolic cu corpul uman reiese şi din faptul că, uneori, în culturile preincaşe de pe litoral, în lipsa corpului, în "sarcofagul" textil (*fardo*) este introdus un vas [13], pe când, tot în America de Sud, la indienii Hopi, defunctul este aşezat într-un uriaş vas din lut, spre a-l feri de atingerea cu pământul, dar şi spre a avea deplina siguranţă că duhul său nu se va reîntoarce, cu toate că mai târziu mortul este exhumat, oasele îi sunt spălate, curăţite, vopsite şi păstrate în coşuri anume pregătite [14]. Potrivit lui J. Staal, dusunii din Borneo sunt înmormântaţi şezând în poziţie chircită într-un vas din lut ars, tăiat în zona diametrului său maxim şi apoi reîntregit prin lipire cu răşină şi lut, care, în ciuda mirosului pestilenţial, este păstrată în casă, dar este îngropat, totuşi, mai târziu [15]. M. Eliade arăta că, foarte probabil,

---

mediul carpic, în "necropola I" de la Văleni (jud. Neamţ), dintre cele 107 morminte de inhumaţie ale acestei secţiuni a marii necropole birituale cu 608 de morminte de aici, în 10 (adică în 9,34 % din cazuri) au fost găsiţi cărbuni sau bucăţi mari (scânduri sau bârne) de lemn ars, în 2 cazuri fiind vorba de lemne care, pentru scurtă vreme, au ars în mormânt, deasupra cadavrului: IONIŢĂ - URSACHI 1988, pp. 10-55 şi 86.

[9] PROTASE 1971b, p. 147; PROTASE 2002, p. 154.

[10] PROTASE 1971b, p. 147, fig. 11; PROTASE 2002, pp. 132 şi 154.

[11] BRØNDSTED 1928, p. 145.

[12] NOVĂCEANU 1977, p. 325; STINGL 1990, p. 57sq.; cf. WAISBARD - WAISBARD 1965, p. 40.

[13] WAISBARD - WAISBARD 1965, p. 108.

[14] LIPS 1964, p. 515.

[15] LIPS 1964, p. 515sq.

înmormântarea în poziție embrionară se explică prin legătura mistică dintre moarte, inițiere şi *regressus ad uterum* şi că ea evidențiază îndeosebi speranța unui nou început al vieții, însă nu o existență redusă la dimensiunile ei pur biologice [16]. La hittiți însă se constată o oscilare a preferinței între credințele legate de desprinderea sufletului de trup, în vederea înălțării sale spre cer, prin arderea cadavrului pe rug şi cele care presupuneau renaşterea din pântecul mamei, reflectate nu numai în biritualismul necropolelor, ci şi în incinerarea parțială a cadavrelor regilor, urmată de adunarea oaselor, spălarea cu ulei şi învelirea lor în țesături prețioase, înaintea de a fi înhumate [17]; aici Zeița Mamă, naşterea şi renaşterea sunt intim asociate cu urna [18], idee întâlnită şi la egipteni, în vremea dinastiilor mai recente, când în scrierea hieroglifică semnele pentru "urnă" şi "leagăn" sunt identice [19]. Identitatea simbolică între vas şi om este atestată însă şi în imaginarul funerar roman, unde urna spartă era un simbol al morții [20], iar comparația între perisabilitatea vasului de lut şi lipsa de apărare a omului de rând în fața celor puternici constituie subiectul a două fabule ale lui Avianus [21]. Chiar lăsând deoparte cazurile izolate de cenotafuri badariene (4441-3860 î.e.n.), în care statueta care substituie corpul defunctului este depusă, împreună cu văsciorul de ofrandă, într-un vas mai mare [22], înmormântările de inhumație în vase au o foarte veche tradiție în Orient [23], fiind cunoscute în cultura amratiană (corespunzătoare, în sudul Egiptului şi în Nubia, nivelului inferior al nagadianului, cca. 3800-cca. 3600 î.e.n.) [24], în chalcolitic (a doua jumătate a mileniului IV î.e.n.) la Byblos [25], apoi şi în Anatolia, la Karataş-Semayük, în mileniul III î.e.n. şi la Kara Hüyük [26]. În bazinul oriental al Mării Mediterane devine mai frecventă însă abia în

[16] ELIADE 1995a, p. 77sq.
[17] RIEMSCHNEIDER 1967, p. 102; cf. GHT, pp. 63 şi 123; DANIEL 1987, p. 154.
[18] RIEMSCHNEIDER 1967, p. 99.
[19] RIEMSCHNEIDER 1967, p. 99sq.
[20] Petronius, *Satyricon*, LXXI, apud SENECA, PETRONIU 1967, p. 152.
[21] Avianus, *Fabulae*, XI, apud FEDRU, AVIANUS 1981, p. 129sq.; *ibidem*, XLI, apud FEDRU, AVIANUS 1981, p. 153.
[22] MANDICS 1983, p. 197.
[23] BRØNDSTED 1928, p. 152; cf. BENEA 1999a, p. 40; VON REDDEN 1994, p. 156.
[24] RACHET 1977, II, p. 81.
[25] GAWLIKOWSKI 1979, p. 17sq.; cf. DESHAYES 1976, I, p. 243, fig. 35a (unde se precizează că, uneori, în acelaşi chiup fuseseră înhumați mai mulți defuncți, în poziție chircită).
[26] DANIEL 1987, p. 154; GODART 1993, p. 59sq.; GHT, p. 63; RIEMSCHNEIDER 1967, pp. 99sq. şi 102. Prevederea codului penal hittit (§ 173), potrivit căreia sclavul care se împotrivește, îl lovește sau îl atacă pe stăpânul său trebuie *"băgat în oală"* (sau, după alte traduceri *"să meargă în groapă"*!) este considerată însă, uneori, ca o referire la o formă specială de tortură premergătoare execuției, probabil fierberea în apă: ZAMAROVSKÝ 1980, p. 195; GHT, pp. 63 şi 259.

epoca bronzului, iar la Ugarit (Ras-Shamra) se datează în Bronzul mijlociu 1 şi 2 (cca. 1900-1600 î.e.n.) [27]. Potrivit unei tradiţii de pe litoral, atestată încă din a doua jumătate a mileniului IV î.e.n. [28], în Palestina epocii bronzului, cum o arată descoperirile din peşterile de la Kudeirah, după putrezirea cadavrului, oasele erau depuse în osuare în formă de casă sau de vas, iar în Fierul I, mai precis în sec. XI-X î.e.n., adică până în vremea primilor regi biblici evrei, alături de alte forme de înmormântare, se practica şi înhumarea în urne [29]. Trebuie precizat însă, în acest context, că S. Moscati a infirmat vechea părere, că acei copii care fuseseră depuşi în vase ar reprezenta victimele sacrificiilor umane săvârşite de către canaaniţi, subliniind că nu au fost sesizate urme de violenţă săvârşite asupra acestora şi că ei fuseseră înmormântaţi cu ofrande [30], la fel ca alţi defuncţi. În unele regiuni ale lumii înhumarea cadavrului în vase apare mai târziu, însă în legătură cu credinţe asemănătoare şi se întâlneşte, practic, până în vremuri recente; astfel, în Birmania, Indochina şi Indonezia, uneori în relaţie cu culturile megalitice răspândite aici în mileniul I e.n. şi în paralel cu acestea, corpul sau craniul şi unele oase ale defunctului sunt depuse în urne din piatră sau lut ars, obicei care în Indonezia a supravieţuit până la introducerea islamului, în sec. XVIII [31]. De aceea, nu credem că înhumările în vase trebuie privite ca o formă de trecere de la înhumarea chircită la mormântul de incinerare în urnă, aşa cum crezuse, iniţial, Foltiny I., iar mai târziu şi Székely Z., referindu-se la descoperiri din epoca bronzului din Ungaria şi România [32].

O anumită influenţă a acestor reprezentări referitoare la ideea de renaştere şi la identificarea simbolică a vasului ce conţine rămăşiţele defunctului cu uterul sunt atestate şi la acele comunităţi care îşi incinerează morţii, anume prin practica depunerii într-un alt vas a urnei, ca în regiunea treveră într-o necropolă situată la vest de Hermeskeil, datată la mijlocul şi sfârşitul sec. II e.n., unde se întâlneşte în 3 dintre cele 15 morminte descoperite aici [33], deci în 20 % din cazuri. În mediul tracic preroman, prin analogie cu cei doi idoli puşi unul în altul de la Oršova, de la sfârşitul epocii bronzului şi cele 3 vase (din aur, ceramică şi bronz), puse tot unul în altul, găsite în apropiere de Sofia şi datate la începutul epocii fierului, vasele descoperite în morminte, depuse într-un mod asemănător, pot fi puse în legătură cu credinţa în Marea Zeiţă şi

[27] VON REDDEN 1994, p. 156.
[28] GAWLIKOWSKI 1979, p. 17sq.
[29] CHOURAQUI 1975, p. 189.
[30] VASILESCU 1998, p. 157.
[31] RACHET 1977, II, p. 258.
[32] SZÉKELY 1966, p. 133.
[33] CRMS, p. 187sq., fig. 12.

partenerul ei, care îi este soţ şi fiu [34]. O semnificaţie legată tot de veşnica reînnoire a vieţii, o au, în tradiţia populară rusească, aşa cum o indică însăşi numele lor, binecunoscutele păpuşi *матрёшка*, care pot fi puse una în interiorul celeilalte, iar în mediul etrusc depunerea resturilor cinerare în urne antropomorfe şi, mai târziu, la Clusium, în canope al căror capac imită trăsăturile defunctului şi stă, astfel, la baza originii portretului în arta etruscă [35]. Mai greu este de precizat dacă în astfel de reprezentări religioase îşi are originea şi tradiţia, constatată în necropola tumulară a coloniştilor norico-pannonici de la Caşolţ (jud. Sibiu) de a depune într-un vas mai mare, aşezat ca ofrandă peste resturile cinerare ale defunctului, un vas mai mic [36], la fel ca şi în teritoriul locuit de latobici, la Novo Mesto (Slovenia), în morminte datate din vremea lui Claudius până la împăraţii flavieni [37]; după unele presupuneri, vasul mare conţinea o substanţă grasă, care uneori lasă pe exteriorul vasului mai mic o urmă corespunzătoare nivelului până la care vasul mare era umplut [38]. În vasul mic se presupune că se găsea vin, mied, lapte sau o altă băutură, fără însă ca să existe o deplină certitudine, datorită lipsei unor analize fizico-chimice [39]. Trebuie precizat însă că nici în vasele mari, nici în cele mici şi nici în alte vase descoperite în mormintele de aici nu au fost descoperite resturi cinerare [40], deoarece acestea rămâneau chiar pe locul rugului, peste care era ridicat tumulul [41], deci nu poate fi vorba decât, eventual, de perpetuarea amintirii difuze a acestor reprezentări religioase arhaice. De altfel, M. Macrea considera că, aici, depunerea unei ulcele în interiorul unui vas mai mare sugerează ideea unui banchet funebru destinat defunctului sau unei divinităţi psihopompe [42]. O ulcică din pastă fină cenuşie, după formă de bună tradiţie Latène [43], a fost găsită în interiorul vasului central din tumulul II-31 de la Calbor (jud. Braşov) şi conţinea, probabil, mirodenii folosite la libaţii [44].

De acelaşi fenomen ar putea fi vorba, poate, la depunerea ca ofrandă a unui pahar chiar în urna care conţine resturile cinerare ale defunctului, atestată

[34] FOL - MARAZOV 1978, pp. 20sq. şi 148.
[35] VON CLES-REDEN 1963, p. 110, pl. 37-39.
[36] MÜLLER 1862, p. 245; MACREA 1957a, p. 125; MACREA 1957b, p. 209; MACREA ET ALII 1959, p. 405sq.
[37] KNEZ 1992, p. 88.
[38] MACREA 1957a, p. 125.
[39] MACREA 1957a, p. 125.
[40] MACREA 1957a, p. 125. Uneori, în vasele de ofrandă pătrund accidental resturi cinerare, când acestea sunt strânse în jurul vaselor, înaintea ridicării tumulului: MACREA 1957a, p. 126sq.
[41] MACREA 1957a, p. 121; MACREA 1959, p. 407.
[42] MACREA 1957b, p. 209.
[43] MACREA 1957a, p. 142; MACREA 1957b, p. 214.
[44] LUPU 2001-2002a, p. 50sq.

în necropola daco-romană de la Soporu de Câmpie în cazul unui mormânt la care drept capac fusese folosită o ceaşcă dacică [45] şi al altor 3 morminte, în care în urne fusese depus nu câte un pahar din sticlă, ci câte unul din ceramică [46]; aici trebuie precizat că mormântul cu pahar de sticlă este, de fapt, un mormânt dublu, în urnă găsindu-se, amestecate, resturile cinerare ale unui adult şi ale unui copil [47], iar unul dintre amintitele morminte în care fusese depus un pahar de ceramică este al unui adult [48], al doilea aparține, se pare, unei femei mature [49], iar cel de-al treilea, spre deosebire de cele precedente, foloseşte drept urnă un vas de factură dacică, modelat cu mâna [50]. Față de cele 189 de morminte daco-romane cercetate în necropola de la Soporu de Câmpie, cele 4 cu pahar depus în urnă reprezintă 2,11 %; cu toată frecvența lor redusă în această necropolă, este limpede că depunerea paharului în urnă nu constituie un fenomen izolat, ci reprezintă expresia unor reprezentări religioase. S-a şi remarcat, de altfel, faptul că, în această necropolă, atât resturile cinerare, cât şi vasele de ofrandă şi celelalte piese de inventar sunt depuse, cu foarte rare excepții, numai în interiorul urnelor [51], situație care poate avea semnificații simbolice diferite. În necropolele daco-romane, depunerea unui vas în interiorul urnei nu a mai fost atestată decât într-un mormânt de la Leu (jud. Dolj), unde în urna romană a fost depusă o căniță [52] şi la Enisala, unde a fost descoperită o ulcică dacică, depusă într-o urnă romană [53]. Atât la Soporu de Câmpie şi Leu, cât şi la Enisala, vasele introduse în urnă sunt vase de băut, ceea ce constituie o deosebire față de necropolele norico-pannonice de la Caşolț şi Calbor, unde nici nu este vorba de morminte de incinerație cu depunere în urnă. Totuşi, în încercarea sa de a stabili cât mai multe elemente comune între necropolele care, cu mai mult sau mai puțin temei, credea că pot fi atribuite populației daco-romane, M. Macrea considera că introducerea unui vas cu ofrandă în urnă este un element caracterisitic tradițiilor funerare ale dacilor de pe teritoriul cucerit de romani [54].

Şi în mediul carpic se întâlnesc, sporadic, morminte cu vase de ofrandă (cănițe cenuşii şi roşii, pahare din lut, ceşti dacice) depuse în urnă [55]. La dacii

[45] PROTASE 1976a, pp. 19sq. şi 70, fig. 6 (mormântul nr. 6).
[46] PROTASE 1976a, pp. 20, 22 şi 32 (mormintele nr. 11, 27 şi 87).
[47] PROTASE 1976a, p. 20 (mormântul nr. 6).
[48] PROTASE 1976a, p. 20 (mormântul nr. 11).
[49] PROTASE 1976a, p. 22 (mormântul nr. 27).
[50] PROTASE 1976a, p. 32 (mormântul nr. 87).
[51] PROTASE 1976a, p. 75.
[52] POPILIAN - NIȚĂ 1982, p. 89 (mormântul nr. 19).
[53] BABEŞ 1971, p. 26, fig. 2/4 (mormântul nr. 36).
[54] MACREA 1957b, p. 219.
[55] BICHIR 1973a, p. 30.

liberi din Muntenia, purtători ai culturii Chilia – Militari, se cunosc, de asemenea, câteva cazuri, foarte rare însă, de morminte în care vasele de ofrandă (căniţe şi ceşti dacice) erau depuse chiar în urnă [56], ca, de pildă, la Chilia (jud. Olt), într-un singur caz [57]. Tot la Chilia se cunoaşte o altă situaţie unică în acest mediu, aceea a unei urne aşezate cu gura în sus în interiorul unui vas mai mare, aşezat cu gura în jos [58]. În 3 morminte de la Soporu de Câmpie (nr. 51, 65 şi 70), deasupra urnelor acoperite cu un capac sau cu o strachină a fost aşezat, ca un clopot, un vas a cărui parte superioară fusese spartă [59]. Urna unui dintre mormintele romane târzii din necropola de la Cuci (jud. Mureş), situată în grădina fostei Cooperative Agricole de Producţie (C.A.P.), fusese, de asemenea, acoperită cu un chiup [60]. Aceste situaţii nu pot fi puse în legătură doar cu dorinţa de a asigura o protecţie mai bună urnei, ci şi, probabil, cu semnificaţia simbolică a vaselor aşezate unul în altul, în primul rând cu aceea a urnei depuse în interiorul altui vas.

În România, depunerea de vase în interiorul altor vase se mai întâlneşte uneori şi în necropolele culturii Sântana de Mureş – Černjychov, dar, se pare, numai în mormintele de inhumaţie. Un mormânt de inhumaţie inedit, descoperit la Cuci (jud. Mureş), în necropola romană târzie din punctul *Hotarul Orosiei* [61], avea drept inventar un cuţit mare din fier şi o oală ce conţinea un văscior din sticlă, datat în sec. IV [62], probabil un pahar. În mormântul nr. 67 (aparţinând unui individ de sex feminin) din necropola birituală a culturii Sântana de Mureş – Černjychov de la Spanţov (jud. Călăraşi), în interiorul unui castron cu 3 toarte [63], de tradiţie Przeworsk [64], a fost depus un pahar de sticlă şi un altul, din ceramică [65]. Un pahar din sticlă a fost depus în interiorul unui castron şi în mormântul nr. 114 din necropola de la Barcea (jud. Galaţi), care, după şiragul de mărgele care făcea parte din inventarul său, va fi aparţinut unei femei [66]. În necropola de la Mogoşani (jud. Dâmboviţa), în 2 morminte din inventarul cărora făceau parte câte 2 fibule din argint, o fusaiolă şi mărgele, a fost descoperit câte un pahar din sticlă aşezat

[56] BICHIR 1984, p. 16.
[57] MORINTZ 1961, p. 443.
[58] MORINTZ 1961, p. 441.
[59] PROTASE 1961d, p. 425; cf. PROTASE 1976a, pp. 26 şi 28-30.
[60] RepArMs, p. 113, nr. XXVII.1.I, pl. CVIII/J,3; cf. ZRÍNYI 1976, p. 136sq.; HICA-CÎMPEANU 1979, p. 158; HOREDT 1981, pp. 62 şi 69, nr. 12; HOREDT 1982, pp. 97 şi 206, nr. 11; LAZĂR 1993, p. 84; LAZĂR 1994, p. 67sq.
[61] Pentru cele două necropole de la Cuci (jud. Mureş): SONOC 2005.
[62] PROTASE 2000, p. 139.
[63] MITREA - PREDA 1966, p. 67, fig. 93; DIACONU 1970, p. 13.
[64] DIACONU 1965a, p. 124, n. 64; DIACONU 1970, p. 13.
[65] MITREA - PREDA 1966, p. 39sq., fig. 93b.
[66] ŢAU - NICU 1983, p. 419, fig. 8/6.

într-un castron [67]; într-unul din aceste morminte paharul din sticlă se găsea chiar deasupra unui alt pahar, din ceramică, într-un castron cu 3 toarte [68], dar care aminteşte prin forma acestora de vasele carpo-sarmatice cu toarte zoomorfe [69]. Tot la Mogoşani, într-un mormânt de inhumaţie din inventarul căruia mai provin şi 2 fusaiole şi un şirag de mărgele, un pahar conic din ceramică neagră se găsea în interiorul unui vas de provizii [70]. La Târgşor (jud. Prahova), în necropola aparţinând, de asemenea, culturii Sântana de Mureş – Černjychov, în mormântul nr. 42 (al unei femei însărcinate, cu o sarcină anormală) o cană a fost aşezată într-un castron [71]. Într-un alt mormânt de inhumaţie (nr. 238) de aici, aparţinând însă unui matur, un mic vas de provizii a fost depus în interiorul unei oale [72]; aici trebuie precizat că în acelaşi mormânt a fost descoperită şi o strachină, pe fundul căreia fuseseră depuse ritual 8 pietricele, de mărimea unei alune, aşezate în cerc, în jurul alteia, ceva mai mari [73], absolut identic ca şi în mormântul de inhumaţie nr. 8 din necropola aceleiaşi culturi de la Gherăseni (jud. Buzău), fapt explicat ca o practică magică [74], după părerea noastră legată de divinaţie [75]. Depunerea unui castronaş în interiorul unei oale este atestată, tot în amintita necropolă de la Târgşor, în cazul înmormântării a doi copii în mormântul dublu de inhumaţie nr. 69 [76]. Câte un castronaş se găsea aici în interiorul altui castron, mai mare, în 3 morminte de inhumaţie: unul al unui individ matur (nr. 121 [77]) şi celelalte 2 de copii (nr. 143 [78] şi 150 [79]). Tot la Târgşor, într-un mormânt de copil (nr.

[67] DIACONU 1970, pp. 21sq. (mormântul nr. 6) şi 30 (mormântul nr. 70).
[68] DIACONU 1970, p. 30 (mormântul nr. 70).
[69] DIACONU 1970, p. 13.
[70] DIACONU 1970, p. 29.
[71] DIACONU 1965a, p. 55sq., pl. LXXIX.
[72] DIACONU 1965a, p. 69, pl. CXXIII.
[73] DIACONU 1965a, pp. 52 şi 69.
[74] DIACONU 1965a, p. 52, n. 87. Această practică a mai fost constatată, însă fără a i se putea da vreo explicaţie, în cazul unor morminte din necropola culturii Sântana de Mureş – Černjychov de la Slobozia-Chişcăreni (fost Lazo, R. Moldova): LEVINSCHI 1994-1995, p. 119.
[75] Folosirea pietricelor în scopuri magice este atestată pe teritoriul României şi în Evul Mediu, în sec. XIV-XV: la Craiova (jud. Dolj), în cartierul *Făcăi*, la sud de un cimitir din sec. XII-XIII şi în imediata apropiere a aşezării din sec. XIV-XV, a fost descoperit un vas ce conţinea 24 de pietricele şi oasele unei perechi de membre inferioare ale unei broaşte (*Bufo*) şi un altul, ce conţinea, de asemenea, 24 de pietricele şi fragmente din alte 2 pietricele: STOICA - BOLD 2000.
[76] DIACONU 1965a, p. 56.
[77] DIACONU 1965a, p. 59, pl. XCIV.
[78] DIACONU 1965a, p. 62, pl. CLXXVII/3.
[79] DIACONU 1965a, p. 62sq., pl. CIV.

195), un pahar din sticlă a fost depus într-un castron [80]. Descoperirile de la Târgşor indică, aşadar, faptul că, adesea, aşezarea unui vas în altul are o semnificaţie magică, legată de statutul religios aparte al defunctului: femeie însărcinată, şaman, copil.

De un imaginar funerar a cărui idee centrală este renaşterea credem că se leagă şi monumentele funerare în formă de butoi (*cuppae*) întâlnite, se pare, exclusiv în sudul Portugaliei, în Lusitania [81], despre care s-a afirmat că ar reprezenta un tip aparte de stele funerare (?), care face aluzie la beţiile din Lumea Cealaltă sau la "vinul vieţii celei noi" şi care, cu siguranţă, datorită numărului mare de exemplare cunoscute, nu pot fi puse în legătură cu eventuala practicare a comerţului cu vin de către defuncţi [82]. Discutând ipotezele emise în legătură cu originea acestui ciudat tip de monumente funerare (străvechiul obicei al depunerii cenuşii într-un butoi de lemn, reprezentări funerare legate de cultul zeului celtic Sucellus, identificat cu cel lusitan Endovellicus sau de cel al lui Dionysios), D. Julia ajungea la concluzia că această problemă nu poate fi încă rezolvată, dar, studiind cele 30 de morminte semicilindrice din regiunea Tarragona, demonstrează originea nord-africană a acestora [83]. Semnificaţia acestui tip de monumente funerare ar putea fi legată de echivalarea rituală, în misterele baccho-dionysiace, a transformărilor prin care trece mystul, până a se bucura de nemurire, cu acelea pe care le suferă mustul în pivniţe, sub pământ, spre a deveni vin, adică băutura nemuririi. Această renaştere întru nemurire, făgăduită de misterele baccho-dionysiace şi la care s-ar putea raporta şi amintita tradiţie a depunerii într-un alt vas, mai mare, a unuia care conţine o băutură "dătătoare de viaţă", constituie însă o problemă aparte, asupra căreia nu putem insista cu acest prilej. Oricum, în latină, omonimia dintre organul în care se dezvoltă embrionul şi burduf (*uter*) poate să fi constituit printre adepţii acestor credinţe şi o justificare a înfăşurării cadavrului ce urma a fi înhumat într-un material perisabil (ţesătură, rogojină, piele, blană) sau poate chiar pentru introducerea sa într-un sac textil sau din piele. De altfel, deşi nu există, deocamdată, probe materiale de această natură, unii cercetători români au şi presupus că, în necropolele romane provinciale din Dacia, unii dintre defuncţii înhumaţi direct în pământ au avut un asemenea înveliş perisabil [84].

Astfel de reprezentări religioase ar putea explica, de asemenea, la prtătorii culturii Sântana de Mureş – Černjychov, folosirea drept urnă, pentru o

[80] DIACONU 1965a, p. 66, pl. CXVI.
[81] BERCIU - WOLSKI 1971, p. 413, fig. 17/1; TOYNBEE 1971, p. 253, fig. 81.
[82] TOYNBEE 1971, p. 253.
[83] BERCIU - WOLSKI 1971, p. 413sq.
[84] BABEŞ 1970a, p. 173; cf. POPILIAN 1980a, p. 58.

cantitate mică de resturi cinerare, a unui pahar din ceramică în amintita necropolă de la Mogoşani [85] şi a unui pahar din sticlă în menţionata necropolă de la Târgşor [86] sau, în mediul roman provincial din Dacia, amplasarea mormintelor chiar în vii, respectiv cultivarea de viţă de vie printre morminte, cum se presupune că se făcea la Turda (jud. Cluj), unde pe dealul Şuia, pe care se află şi una dintre necropolele oraşului Potaissa, se găseşte şi o *cella vinaria* [87]. Posibilitatea echivalării simbolice a defunctului cu băutura aflată în pahar sau în ulcica depusă în vasul mai mare, potrivit tradiţiei atestate de unele morminte norico-pannonice, daco-romane, ale dacilor liberi şi purtătorilor culturii Sântana de Mureş – Černjychov rămâne, în actualul stadiu al cercetărilor, o ipoteză tentantă, dar încă greu de demonstrat, între altele sau, poate, în primul rând, pentru că nu întotdeauna este vorba de depunerea vasului mai mic într-o urnă; se poate admite, totuşi, cu mai multă siguranţă, că lichidul conţinut de pahar sau de ulcică şi, eventual, în cazul mormintelor de incineraţie norico-pannonice şi a celor de inhumaţie ale purtătorilor culturii Sântana de Mureş – Černjychov, că hrana aflată în vasul mai mare sau în castronul în care paharul sau ulcica au fost depuse erau destinate reînsufleţirii magice a trupului sau a resturilor sale cinerare, prin puterea acelor alimente.

Acoperirea cu fragmente ceramice a cadavrului reprezintă o tradiţie funerară care doar în parte poate fi raportată la înhumările în vase, anume atunci când este vorba de introducerea cadavrului în vase tăiate sau acoperirea sa cu jumătăţi de vase. După cum sugera şi D. F. Ignat [88], acoperirea cu cioburi este legată, la fel ca şi depunerea cadavrului pe un pat de cioburi, cunoscută pe teritoriul României încă din neoliticul timpuriu, în cultura Starčevo – Criş, de o străveche concepţie antropogonică, păstrată şi în tradiţiile a numeroase popoare, anume aceea a creării omului din pământ [89],

[85] DIACONU 1970, pp. 13 şi 20, fig. 3/17, 19 (mormântul nr. 4).
[86] DIACONU 1965a, p. 37.
[87] BĂRBULESCU - CĂTINAŞ 1979, p. 125.
[88] IGNAT 1998, p. 61.
[89] ELIADE 1991b, p. 64. Potrivit credinţelor sumeriene, omul ar fi fost creat din lut sau, după un alt mit, din lut şi din trupul şi sângele unui zeu (DANIEL 1983, p. 161sq.). Babilonienii credeau că omul a fost modelat din pământ şi sângele zeului Quinqu (DANIEL 1981, p. 246). Egiptenii credeau că trupul omului a fost modelat din lut, pe roata olarului, de către zeul Chnum sau de către zeul Ptah (DANIEL 1985, p. 224). Potrivit *Bibliei* (*Gen.*, 3:19; *Iov*, 10:9; 34:15; *Înţelepciunea lui Solomon*, 15:8; *Isus bar-Sirah*, 17:1), omul a fost, de asemenea, modelat din lut, dar alteori se spune că a fost creat din pulbere (*Ecl.*, 3:20; 12:7), la fel ca şi animalele (*Ecl.*, 3:20), despre care se mai afirmă însă şi că au ieşit din pământ, potrivit poruncii divine (*Gen.*, 3:24); aici trebuie făcută menţiunea că pulberea este considerată, de fapt, pământ uscat (*Ecl.*, 12:7). Ideea că lutul ar fi materia antropogonică se regăseşte în diferite culturi arhaice, ca, de pildă, la populaţiile ugrice şi la unele populaţii amerindiene: KERNBACH 1989, p. 439, s.v. *omul primordial*. O astfel de concepţie îşi are originea, în

ceea ce ar reflecta, astfel, credința că omul, la fel ca şi vasele ceramice, nu este veşnic şi se va întoarce şi el în lutul din care provine şi din care, eventual, ar putea reveni în Lumea Aceasta, ca om sau ca vas, deci că, aşa cum se spune în folclorul românesc, devine "oale şi ulcele" [90]; fără a contesta această ipoteză, credem că, totuşi, ar trebui făcut, poate, în unele cazuri, o distincție între înmormântarea sub cioburi şi cazurile când mortul este acoperit doar de o jumătate de vas sau de fragmentele unui singur vas. Apoi, trebuie amintit, în acest context, că la Udeni (jud. Teleorman), într-o zonă intens locuită a aşezării aparținând culturii Chilia – Militari a dacilor liberi, se cunoaşte o înmormântare de câine sub cioburi de vase [91], ceea ce ar putea indica o concepție asemănătoare cu privire la creație, dar şi faptul că unele comunități de daci liberi credeau, probabil, că, din perspectiva teribilului şi implacabilului ciclu al veşnicei reîntoarceri, în această privință nu există vreo deosebire între animale şi oameni, fie ei buni sau răi. Înhumarea excepțională în amforă a unui adult încătuşat, probabil un executat (mormântul nr. 36), la Kapljuč (Croația) [92], exprimă, de asemenea, o credință legată de renaştere: înmormântat astfel, defunctul, care, datorită fărădelegilor sale, a părăsit mai devreme decât trebuia Lumea Aceasta, va renaşte şi el, spre a-şi împlini rostul în lume, la fel ca şi copii, care nici ei nu au reuşit acest lucru. În ce măsură depunerea unui copil de câteva luni pe un fund de vas în groapa nr. 138 din câmpul de gropi cultice de la Grădiştea (jud. Brăila), datată în sec. I î.e.n. [93], poate fi pusă şi ea în legătură cu credința că omul a fost creat din lut, este greu de precizat, mai ales că, în acest caz, nu este vorba de o înmormântare propriu-zisă, ci, se pare, de înhumarea victimei unui sacrificiu. Recent, am publicat o înhumare de *neonatus* de la Şeuşa (jud. Alba), dintr-o groapă menajeră situată în apropierea uneia dintre anexele gospodăreşti ale unei *villa rustica*, în care scheletul copilului se găsea deasupra unui fragment de

---

mod evident, în aceea, mai veche, dar foarte răspândită, că omenirea a fost zămislită de către Pământul-Mamă: ELIADE 1991c, p. 130; cf. DIETERICH 1925; ALTHEIM 1931; NYBERG 1931.

[90] Ideea descompunerii, a revenirii a tot ceea ce există la elementele primordiale ale creației, se găseşte şi în textele biblice: este vorba de pământ (*Gen.*, 3:19; *Iov*, 10:9; 34:15; *Ecl.*, 12:7; *Înțelepciunea lui Solomon*, 15:8; *Isus bar-Sirah*, 17:1; 40:13; 41:13), de pământ şi cenuşă (*Isus bar-Sirah*, 17:27), de pulbere (*Ecl.*, 3:20; 12:7), de apă (*Isus bar-Sirah*, 40:13).

[91] BICHIR 1973a, p. 141; BICHIR 1984, p. 83sq.

[92] BRØNDSTED 1928, p. 149, fig. 148.

[93] SÎRBU 1986a, pp. 89-126, fig. 1-6; SÎRBU 1986b, pp. 91-108; SÎRBU 1996, pp. 45 şi 63. Prezența în mormânt a unor oase de pasăre, unele în curs de prelucrare, altele finisate, ca şi a unei bârne arse ar putea indica însă şi unele legături cu mediul sarmatic, deşi ceramica descoperită în mormânt, ca şi întregul complex ritual sunt, neîndoielnic, dacice.

kantharos, despre care credem însă că nu aparţinea acestui complex, datat însă, de asemenea, în timpul stăpânirii romane în Dacia [94].

Asemănarea formală dintre ritul înhumării copiilor sub cioburi de vase, la populaţia daco-romană, cu mormintele sub fragmente de vase şi cu înhumările în amforă de pe coasta dalmată, unde ele nu sunt folosite exclusiv şi nici măcar nu apar cu precădere în mormintele de copii, nu credem că este întâmplătoare, chiar dacă ea se datorează, se pare, doar unor concepţii asemănătoare cu privire la Viaţa de Apoi. Astfel, la Narona, la 2 morminte de copii de lângă zidul cetăţii au fost folosite o amforă întreagă, tăiată în dreptul umerilor vasului [95], respectiv, două amfore închise la gură cu mortar de var, sparte în partea lor inferioară şi introduse una în alta, sprijinite lateral cu pietre mici şi fragmente de cărămidă [96]. La Kapljuč, unde înhumările în recipiente din lut ars (amforă, cioburi sau sarcofag din ţiglă) reprezintă marea majoritate, morţii sunt depuşi în decubit dorsal, cu braţele pe lângă corp, orientarea mormintelor, amenajate peste un strat de pietriş sau de pietre mici, fiind variabilă: 75 % din cazuri urmează direcţia est – vest, iar dintre celelalte cele mai multe sunt orientate nord – sud, unele nord-vest – sud-est şi foarte puţine nord-est – sud-vest; dintre cele 73 de înhumări în amforă, 28 (adică 38,25 %) sunt morminte de copii, iar dintre cele 12 înhumări sub cioburi doar 3 (adică 25 %) sunt morminte de copii [97]. Dimpotrivă, în mormântul nr. 36 fusese înhumat un adult, cu lanţuri şi cătuşe, socotit a fi un executat [98]. Se constată însă, totodată, grija acoperirii complete a cadavrului, fie prin introducerea sa în două amfore, tăiate în dreptul umerilor şi unite una cu alta în această zonă, fie prin eventuala folosire, pentru completarea acoperirii, a fragmentelor părţilor îndepărtate sau chiar a fragmentelor din alte vase, adesea depuse în două sau mai multe straturi [99]. Dintre cele 144 de morminte cercetate, cele în amforă (86 cazuri, adică 59,72 %) reprezintă tipul cel mai numeros [100]. În Gallia, la Averdon (Loire-et-Cher, Franţa) au fost salvate 4 morminte de copii nou-născuţi, perfect aliniate şi, judecând după modul de întregire al unor fragmente din acelaşi vas prezente în mormintele nr. 1-3, înhumaţi simultan, dar separat, sub fragmente de vase databile la sfârşitul sec. III [101]; interesant este că, în cazul mormântului nr. 3, au fost descoperite osemintele unui copil născut la termen, decedat puţin timp după naştere sau

[94] SONOC ET ALII 2006.
[95] PATSCH 1907, col. 19, fig. 10.
[96] PATSCH 1907, col. 18sq., fig. 9.
[97] BRØNDSTED 1928, p. 147sq.
[98] BRØNDSTED 1928, p. 149, fig. 148.
[99] BRØNDSTED 1928, p. 145sq., fig. 145.
[100] BRØNDSTED 1928, p. 146.
[101] DESPRIÉE 1971.

chiar la naştere, alături de ale unui adult, parţial incinerat [102]. Acest rit funerar, neobişnuit pentru Gallia şi datarea târzie a mormintelor, ca şi ritul incinerării parţiale a adultului ne fac să credem că ar putea fi vorba de *laeti* roxolani stabiliţi în Gallia, a căror amintire este păstrată de numele unor localităţi, precum *Sarmaise* şi care ar fi fost aduşi acolo încă în vremea lui Marcus Aurelius [103]; într-adevăr, descoperiri din Moldova, ca şi de la nord de Marea Azov, în principal de pe valea râului Moločnaja, arată că incinerarea parţială a cadavrului în groapă reprezintă un rit specific mediului roxolan [104].

Deosebit de importantă şi de interesantă credem că este situaţia înhumărilor în vase sau sub fragmente de vase în sud-estul Europei, mai cu seamă pentru faptul că înhumările în vase reprezintă şi cea mai veche formă de înhumare din lumea egeană [105]. În nord-vestul României, în necropole ale culturii Otomani din epoca bronzului mijlociu, apar câteva înhumări de copii în vase, dar, cu excepţia celui de la Pir (jud. Satu Mare) [106], majoritatea sunt încă inedite. Dar, în epoca bronzului, înhumări în vase se mai cunosc însă şi în Ungaria, la Deszk [107]. Tot în partea de nord-vest a României, la Săcuieni-*Horo* (jud. Bihor) se cunoaşte şi un caz izolat de înhumare a unui copil sub cioburi de vase, atribuit mai demult fazei evoluate a culturii Ciumeşti [108], apoi fazei a II-a a grupului cultural Pişcolt [109], iar mai recent grupului cultural Suplacul de Barcău din neoliticul dezvoltat (în sistemul cronologic al lui Gh. Lazarovici) [110]. Înhumări în *pithoi* sunt cunoscute şi în civilizaţia minoică, în ultimele faze prepalaţiale (cca. 2400 - cca. 1900 î.e.n.), când se practică însă şi depunerea defuncţilor într-un sarcofag din lut ars (*larnax*) [111], tradiţii funerare care continuă cel puţin până în Minoicul recent [112], adică până la cca. 1600 - cca. 1120 î.e.n., astfel că este greu de spus dacă ele pot fi puse doar pe seama unei influenţe orientale. Fenomenul pare, de altfel, sincron cu situaţia din unele regiuni ale Greciei, unde, în Helladicul timpuriu (cca. 2600 - cca. 1900 î.e.n.), apar deja înhumări în *pithoi* [113], precum cel de copil de la Kirrha, în

[102] DESPRIÉE 1971, p. 234.
[103] RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 36.
[104] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1970, p. 292; BICHIR 1972, p. 144.
[105] SNODGRASS 1994, p. 229.
[106] BADER 1978, p. 39sq.; cf. SZÉKELY 1966, p. 133; ## O. Necrasov, M. Cristescu, *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în com. Pir, aparţinând culturii Otomani*, în: AŞtUIaşi, 2 (1959), p. 39sqq.
[107] SZÉKELY 1966, p. 133.
[108] COMŞA - NÁNÁSI 1971.
[109] LAZAROVICI - NÉMETI 1983.
[110] IGNAT 1998, p. 60.
[111] PLATON 1988, II, p. 28.
[112] PLATON 1988, II, p. 211; RUTKOWSKI 1980, p. 39sq.; SNODGRASS 1994, p. 203sq.
[113] PLATON 1988, I, p. 299.

Focida [114]; ele sunt frecvente şi în Helladicul mijlociu (cca. 1900 - cca. 1600 î.e.n.), când pentru copii se folosesc, ca urne, vase mai mici şi ulcioare [115], pe când la Hagios Ioannis, în apropiere de Pylos, într-un tumul cu ring de piatră, au fost descoperite mai multe înhumări în *pithos*, cu gurile vaselor orientate spre exterior, cea mai importantă fiind cea din centrul tumulului [116]. Înhumări în *pithoi* sunt cunoscute în Micenianul II şi Micenianul III C (cca. 1500 - 1125 î.e.n.) doar la Micene şi Kisos [117], la Micene fiind vorba de o înhumare individuală de copil[118]. Chiar dacă înhumările în *pithoi* se răresc de-a lungul perioadei de existenţă a civilizaţiei miceniene [119], apariţia de astfel de înmormântări în perioada protogeometrică la Vergina (Macedonia), Palaiopyrgo (Elida), Nichoria (Messenia) şi Derveni (Ahaia) nu poate fi socotită, totuşi, un indiciu în defavoarea oricărei continuităţi a acestei tradiţii, pentru că există câteva exemple, contemporane sau mai timpurii, chiar în Argolida, la Argos şi Tirint [120].

Deşi înhumarea în *pithoi* este socotită o tradiţie generală în lumea grecească a sec. XI-VIII î.e.n. [121], cu toate rezervele impuse de stadiul insuficient al cercetărilor în unele regiuni, expunerea rezultatelor cunoscute în 1971 de către arheologul britanic A. M. Snodgrass scoate în evidenţă unele aspecte interesante referitoare la frecvenţa sa, precum şi la regiunile şi la segmentele sociale la care se întâlneşte [122]. În Attica, încă din perioada geometrică deplină, înhumarea copiilor în *pithoi* reprezintă o tradiţie puternic împământenită [123], care avea să dureze destul de mult după sfârşitul Epocii Întunecate (sec. XI-VIII î.e.n.) [124]. În Creta perioadei protogeometrice, morminte de inhumaţie în *pithoi* par a fi fost descoperite la Modi, în extremitatea apuseană a insulei [125] şi într-o necropolă de la Olous [126], greu de datat, dar cu siguranţă subminoică, cel mai probabil din sec. XI î.e.n. [127], iar la Vrokastro înhumările în *pithoi*, din perioada geometrică, sunt exclusiv de

[114] PLATON 1988, I, p. 280.
[115] PLATON 1988, II, p. 80.
[116] PLATON 1988, II, p. 82.
[117] SNODGRASS 1994, fig. 11.
[118] SNODGRASS 1994, pp. 190 şi 229.
[119] SNODGRASS 1994, p. 229.
[120] SNODGRASS 1994, p. 290.
[121] SNODGRASS 1994, p. 218.
[122] SNODGRASS 1994, fig. 10.
[123] SNODGRASS 1994, pp. 187 şi 251-253.
[124] SNODGRASS 1994, p. 191.
[125] SNODGRASS 1994, p. 206.
[126] SNODGRASS 1994, p. 208.
[127] SNODGRASS 1994, pp. 69 şi 208.

copii şi apar, uneori, sub podeaua locuinţelor [128]; A. M. Snodgrass este de părere că ideea de a rezerva în sec. IX î.e.n. înhumările în *pithoi* pentru copii, care până atunci reprezentase o excepţie în Creta, ar putea fi o imitare a practicii timpurii de la Olous, dar poate fi pusă şi pe seama unei influenţe attice, ca în Dodecanes [129]. În Argolida epocii timpurii a fierului, înhumările în *pithoi* par a reprezenta o tradiţie neîntreruptă, însă ele nu sunt rezervate doar copiilor [130], iar popularitatea lor va creşte în perioada geometrică târzie [131], adică între cca. 740-cca. 700 î.e.n. În Corinthia şi Megarida este cunoscută doar o singură înhumare în *pithos* din perioada geometrică, la Hagioi Theodoroi (Moulki) [132], la fel şi în Beotia, la Theba-*Pyri* [133]. In Ahaia, o înhumare individuală în *pithos* de la Derveni, datată la sfârşitul perioadei protogeometrice (cca. 950-cca. 750 î.e.n.), a fost pusă ipotetic în legătură cu influenţa "argolidică" sau "corintică" [134]; în schimb, un *tholos* de la Vartolomio (Mikros Vodias), datat cu ezitări în perioada geometrică, adăpostea 3 înhumări în *pithoi*, o situaţie lipsită, se pare, de analogii, iar în apropiere, la Pharai, o înhumare în *pithos* apare într-o incintă, elemente care, alături de alte câteva, între care şi preferinţa pentru înhumările în *pithoi*, conferă Ahaiei o notă specifică, care nu poate fi atribuită în întregime izolării [135]. În Elis, înhumarea unui adult în *pithos*, în perioada protogeometrică (cca. 920 - cca. 750 î.e.n), la Palaiopyrgo, este pusă în legătură cu tradiţiile funerare din Argolida [136]; aceste tradiţii îşi fac simţită influenţa şi în Dodecanes, la Kos, unde, de asemenea, există înhumări în *pithoi* [137], pe când în Rhodos situaţia este mai complexă: în necropola Patelle de la Kamiros, în contexte din sec. IX î.e.n., se constată incinerarea (probabil a adulţilor) şi înhumarea copiilor în gropi, *pithoi* şi sarcofage din lut ars, în timp ce în necropola de perioadă geometrică de la Ialysos au fost identificate 2 înhumări de adulţi şi 23 de înhumări de copii, toate în *pithoi*, alături de peste 30 de morminte de adulţi incineraţi, fapt interpretat ca o trecere de la tradiţiile "argolidice" la cele "attice", reflectată însă şi în situaţia din necropola din sec. VIII î.e.n. de la Exochi, unde s-au descoperit 10 morminte de incineraţie şi 4 înhumări de

[128] SNODGRASS 1994, p. 209.
[129] SNODGRASS 1994, p. 210.
[130] SNODGRASS 1994, p. 189sq.
[131] SNODGRASS 1994, pp. 189 şi 253sq.
[132] SNODGRASS 1994, p. 254.
[133] SNODGRASS 1994, p. 257.
[134] SNODGRASS 1994, p. 211.
[135] SNODGRASS 1994, p. 212.
[136] SNODGRASS 1994, p. 196.
[137] SNODGRASS 1994, pp. 202 şi 238.

copii, de asemenea toate în *pithoi* [138]. În mormintele perioadei geometrice (cca. 950-cca. 750 î.e.n.) şi din sec. VII î.e.n. de la Eretria, în Eubeea, unde adulţii sunt incineraţi, însă copiii sunt înhumaţi în *pithoi*, ceea ce aminteşte, în parte, de situaţia din Attica, unde însă, în această perioadă, adulţii sunt înhumaţi [139], dar şi de cea constatată în Focida, tot în perioada geometrică, la Medeon, unde adulţii sunt incineraţi şi depuşi în urne, iar copiii sunt înhumaţi în ciste sau *pithoi* [140]; dimpotrivă, în Macedonia, unde necropolele au fost puse în legătură cu fenomenul dăinuirii elementului local negrecesc [141], la începutul epocii fierului, în necropola tumulară de la Vergina, în care, de altfel, s-au semnalat şi unele analogii cu tumulii balcanici mai târzii, între care şi cu cei de la Glasinac (Bosnia – Herţegovina), înhumările în *pithoi* sunt rezervate adulţilor [142], însă pe Vardar, la Pateli (pe malul lacului Ostrovo) şi la Bohemica, acest tip de înmormântare se găseşte în minoritate [143]. În Messenia, o înhumare în *pithos*, de perioadă geometrică, este cunoscută la Kalamata [144], iar în Etolia şi Akarnania înmormântări de acest tip, din perioada protogeometrică, se întâlnesc la Kalydon [145]. În sud-vestul Asiei Mici, săpăturile arheologice de la Iasos au dus la dezvelirea de morminte de copii înhumaţi în *pithoi*, datând din perioada geometrică [146], adică de la cca. 720-cca. 696 î.e.n. Morminte de copii înhumaţi în *pithoi*, din sec. VIII î.e.n., au fost cercetate şi în necropola coloniei euboice Pithekousai [147], iar în Sicilia, în necropola Fusco de la Siracusa, datată în sec. VIII-VII î.e.n., cele 91 de înhumări de copii în *pithoi* reprezintă 25,13 % din totalul de morminte şi 27,40 % dintre mormintele de inhumaţie [148]. Dar morminte de aceste tip se cunosc şi în mediul etrusc, în necropola arhaică de la Gueruccia, a locuitorilor oraşului Volterra [149].

Înhumările în vase, a căror răspândire în mediul roman prin intermediu grecesc este socotită ca foarte posibilă, apar în Dalmatia abia în epoca imperială, dar mai ales în sec. II-III e.n., astfel că este dificil de spus cât de veche ar fi originea lor, în timp ce înmormântările sub fragmente de vase sunt

[138] SNODGRASS 1994, p. 203.
[139] SNODGRASS 1994, p. 199.
[140] SNODGRASS 1994, p. 200.
[141] SNODGRASS 1994, p. 202.
[142] SNODGRASS 1994, p. 200.
[143] SNODGRASS 1994, p. 201.
[144] SNODGRASS 1994, p. 213.
[145] SNODGRASS 1994, p. 262.
[146] SNODGRASS 1994, p. 197.
[147] SNODGRASS 1994, p. 216.
[148] SNODGRASS 1994, p. 217.
[149] VON CLES-REDEN 1963, p. 187.

privite doar ca o variantă a înmormântărilor în amforă, impuse de lipsa unor vase întregi, care să fie folosite în acest scop; oricum, ele sunt considerate mai vechi decât înmormântările în sarcofage din ţiglă, dat fiind că în nordul Africii, în cimitirul de la Sfax, mormintele în amforă erau prevăzute cu un acoperiş din ţigle mai mici sau din cioburi [150]. Aşa cum o arată şi sărăcia, dar mai ales lipsa totală a inventarelor funerare, mult mai frecventă, înhumările în vase sau sub fragmente de vase din Dalmatia reprezintă morminte de oameni săraci, care folosesc materiale ieftine, uşor de procurat şi nu prezintă vreo influenţă notabilă a creştinismului, deşi asemenea morminte se întâlnesc aici şi în perioada paleocreştină [151].

Înhumările în amforă, întâlnite la Eleusis şi în sec. IV-III î.e.n. [152], sunt cunoscute pe litoralul pontic la Apollonia, într-un cimitir greco-tracic de la sfârşitul sec. V şi începutul sec. IV î.e.n. [153], iar în sec. IV-III î.e.n. la Histria şi la Callatis [154], dar şi la Olbia [155] şi la Chersones [156]; din cele 140 de morminte cercetate la Chersones în 1937, 34 (adică 24,28 %) sunt de copii depuşi în amfore [157]. În necropola daco-romană de la Enisala, datată între a doua jumătate a sec. I e.n. şi în sec. II e.n., în afară de cele 3 schelete acoperite cu jumătăţi de oale, există şi 4 morminte în care copiii au fost introduşi în vase [158], dintre care se distinge mormântul nr. 47, la care gura vasului era astupată cu o piatră de stâncă şi lipitură din lut de baltă amestecat cu scoică pisată [159]; tot aici au fost descoperite şi 2 morminte fără oase (nr. 38 şi 40), al căror rit funerar, prin urmare, nu a putut fi determinat sigur, dar care, prin faptul că în ele au fost găsite jumătăţi de oale tăiate longitudinal [160], ar putea fi morminte de inhumaţie sub fragmente de vase, ale căror schelete nu s-au păstrat sau, eventual, cenotafe ale unor indivizi ce trebuiau înmormântaţi astfel. După o informaţie eronată, pusă în circulaţie de către I. H. Crişan, un alt mormânt, cu cadavrul introdus în vas, s-ar mai cunoaşte, tot în Moesia Inferior, la Bisterna [161]. În Moesia Superior, la Viminacium, în necropola *Više*

[150] BRØNDSTED 1928, p. 152.
[151] BRØNDSTED 1928, p. 153.
[152] PREDA 1961, p. 281.
[153] VENEDIKOV 1948.
[154] PREDA 1961, p. 280sq.
[155] KNIPOVIČ 1940, p. 95sq., fig. 5.
[156] BELOV 1950, p. 276, fig. 3.
[157] BELOV 1950, p. 276.
[158] CRIŞAN 1986, p. 124; CRIŞAN 1993, I, p. 26; cf. BABEŞ 1971, p. 27.
[159] BABEŞ 1971, p. 27, fig. 5/1.
[160] BABEŞ 1971, p. 24, n. 17.
[161] CRIŞAN 1993, I, p. 261. Este vorba despre transcrierea greşită a denumirii localităţii Visterna (com. Sarichioi, jud. Tulcea), de unde provine un mormânt daco-roman de incineraţie (BABEŞ 1971, pp. 20 şi 41), despre care s-a arătat că este greşit atribuit carpilor

grobalja, în care se afirmă că se constată şi o importantă componentă de factură dacică, a fost descoperit un mormânt de copil (nr. 14), datat, printr-o monedă de la Antoninus Pius, în prima jumătate a sec. II e.n., al cărui schelet a fost acoperit cu fragmente de amforă[162], iar un alt copil (mormântul nr. 210) a fost înhumat într-o amforă, judecând după inventarul funerar, cândva în sec. II e.n. [163]; dar, după părerea noastră, aceste două morminte nu ar trebui puse în legătură cu componenta dacică sesizată în această necropolă, cum consideră M. Mare [164], ci cu amintitele înhumări în amfore sau sub fragmente de amfore de pe coasta dalmată.

Un mormânt din sec. III-IV e.n., al unui copil de 2 ani, depus într-un vas de provizii de mari dimensiuni, din pastă cenuşie fină, acoperit cu un capac improvizat dintr-un fund de vas de culoare cenuşie, a fost descoperit în Banat, la Vrăniuț (com. Răcăjdia, jud. Caraş-Severin) [165]. În România, înhumări de copii în vase se mai cunosc în sec. III-IV e.n. la Histria, în necropola din zona basilicii *extra muros* [166], iar în sec. IV-V e.n. şi în alte necropole din zona Mării Negre, de pildă la Callatis [167]; cu toate acestea, în necropolele romane târzii, mai ales în Scythia Minor, înmormântările în amforă sunt descoperiri rare [168]. Din păcate, câteva descoperiri de această natură, relativ recente, de la Tomis şi Callatis, nu sunt corespunzător publicate sau sunt chiar inedite, în ciuda importanței lor pentru studiul riturilor funerare din spațiul sud-est-european. De aceea, este încă greu de precizat în ce măsură înhumările târzii în amfore din Scythia Minor pot fi puse în legătură cu stabilirea, la Histria şi la Tomis, a unui grup de roxolani, cărora le-ar aparține mormintele de inhumație cu cranii deformate artificial din sec. IV e.n. [169]. Deoarece goții au

---

(BICHIR 1973a, p. 165; BABEŞ 1971, p. 41), iar apartenența la acesta a unui picior de fructieră dacică (BABEŞ 1971, p. 20), sigur anterioară sec. III-IV, este discutabilă (BICHIR 1973a, p. 165, n. 468).

[162] ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990, p. 56.

[163] ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990, p. 68.

[164] MARE 2004, p. 63.

[165] RepArCs, p. 144, nr. 294.4; cf. ȚEICU 1987, p. 343, nr. 21; BENEA - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.2; ȚEICU - RANCU 2000, p. 241, fig. 2-3; ȚEICU 2003, p. 362; MARE 2004, pp. 63sq., 141 şi 213, nr. 295.2. S. A. Luca precizează că acest mormânt, pe care alți autori îl localizează la marginea nordică a satului actual, în fața atelierelor S.M.A. (ȚEICU 1987, p. 343; MARE 2004, p. 213; cf. ȚEICU - RANCU 2000, p. 241) ar fi fost descoperit, de fapt, în punctul *Uliția Popei*, situat, de asemenea, în partea nordică a satului actual, unde se află şi atelierele amintite: LUCA 2004, p. 155, nr. 4; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.b.

[166] NUBAR 1971a, p. 203.

[167] PREDA 1980, p. 21.

[168] PREDA 1980, p. 78.

[169] DIACONU 1963b, p. 342; cf. NUBAR 1971b. Pe de altă parte, în sec. IV la Dunărea de Jos sunt prezenți şi alanii, cărora le pot fi atribuite unele morminte din necropolele culturii Sântana de Mureş – Černjychov (BICHIR 1972, p. 169), cu toate că, pe întreaga arie de

cucerit încă de la mijlocul sec. III e.n. Olbia şi Tyras [170], nu pare exclus ca atât în oraşele vest-pontice, cât şi altundeva în Imperiul roman, să-şi fi găsit refugiu locuitori din oraşele nord- şi est-pontice [171], care pot să fi contribuit şi ei la răspândirea acestui tip de morminte.

C. Opreanu pune însă în legătură cele câteva cazuri de la Sântana de Mureş (jud. Mureş) când oasele defunctului au fost găsite în vase ceramice cu ritualurile legate de reînhumarea cadavrului [172], la fel ca în Muntenia, în sec. XIX, la Zănoaga (jud. Prahova) [173]. După părerea noastră, prezenţa unor astfel de morminte în mediul Sântana de Mureş – Černjychov ar putea sugera, de asemenea, prezenţa unor elemente din regiunile nord- şi est pontice sau chiar din Caucaz, antrenate în migraţia gotică sau asociate elementelor iraniene. Legăturile mai vechi ale mediului dacic din Moldova cu teritoriile nord- şi est-pontice credem că ar putea explica atât prezenţa unui pandantiv elipsoidal cu plăci rombice în necropola daco-romană de la Soporu de Câmpie [174], cât şi originea tehnicii granulaţiei, ambele necunoscute în Dacia preromană; o astfel de influenţă este sugerată şi de comparaţia cu un tip de cercei foarte răspândiţi în Colchida şi în interiorul Georgiei în sec. V-IV î.e.n., cu pandantivi elipsoidali lucraţi din emisfere realizate prin lipirea a două benzi bogat decorate în tehnica granulaţiei [175], dar care ei reprezintă o tradiţie artistică proprie culturii colchidiene, care se menţine multă vreme pe teritoriul gruzin şi reînfloreşte în epoca bizantină [176]. Tot datorită unei influenţe caucaziene s-ar putea explica şi păstrarea vechii tradiţii greceşti a înhumării în vase în mediul greco-iranian nord-pontic: în nordul Mediei Atropatene, pe teritoriul Azerbaidjanului, în sec. V-I î.e.n. continuă şi se dezvoltă vechea cultură Ialoilu-tapa, cu cadavre depuse în vase şi vopsite cu ocru, ritualul funerar predominant în estul Caucazului [177].

Şi în mediul iudaic, în perioada elenistică şi apoi şi în cea a stăpânirii romane, datorită credinţei că, la înviere, părţile moi, care au putrezit, purificând, astfel, trupul de păcatele sale, se vor reface şi vor acoperi din nou

---

răspândire a acestei culturi, nu se cunosc morminte cu cranii deformate artificial (DIACONU 1963b, p. 341sq.; DIACONU 1970, p. 33; cf. MORINC 1959, p. 469; DIACONU 1965a, p. 114).

[170] BICHIR 1976c, p. 119; HARŢUCHE 1980, p. 192.

[171] Recent am discutat o inscripţie romană târzie de la Savaria a unui *civis Graecus*, pe care am atribuit-o unui emigrant grec din regatul caucazian Lazicum: SONOC 2002.

[172] OPREANU 2003, p. 67sq.

[173] MARIAN 1892, p. 416.

[174] PROTASE 1976a, pp. 17 şi 66-68, fig. 4/1.

[175] POLADIAN-GHENEA 1988, p. 433, fig. 133.

[176] POLADIAN-GHENEA 1988, p. 433sq.

[177] POLADIAN-GHENEA 1988, p. 484.

oasele [178], oasele descărnate relativ rapid după depunerea cadavrului în spaţii închise (morminte hypogee, grote) erau aşezate cu grijă în recipiente speciale [179]. Deoarece această înviere în trup, de care vorbeau Isaia [180] şi Iezechiel [181], este descrisă, la iranieni, de cartea *Dēnkart* [182], se crede că evreii au preluat credinţa în înviere şi în viaţa veşnică sub influenţă persană [183]; aşa s-ar putea explica, după părerea noastră, această revitalizare a unor credinţe şi tradiţii mai vechi, din sec. XI-X î.e.n. [184]. Aşa cum o arată recentele descoperiri din complexul funerar al familiei marelui preot Kaiaphas, la jumătatea sec. I e.n. aceste tradiţii funerare erau respectate chiar şi de către saduchei, care, oficial, nu credeau într-o înviere în trup [185].

Mormântul de la Vrăniuţ, unic în Banat [186], a fost atribuit de către M. Mare mediului daco-roman [187], ca argumente fiind citate cazurile de înhumări în vase sau sub fragmente de vase din Dacia şi Moesia, inclusiv cele din Antichitatea târzie [188]. Faptul că în mormânt ar fi fost descoperite şi seminţe carbonizate (amănunt nesigur însă şi menţionat doar de unii autori [189]) este considerat tot o tradiţie autohtonă [190], invocându-se drept analogie o astfel de descoperire de la Ocniţa (jud. Vâlcea) [191], fără a se aminti însă că la Ocniţa nu este vorba de o necropolă dacică preromană, aşa cum s-a susţinut multă vreme [192], ci de un câmp de gropi de cult, aşa cum există în diferite localităţi de pe teritoriul României [193], căci astfel de gropi, deşi conţin uneori şi oseminte umane, au totuşi o semnificaţie cultică şi aparţin unei zone sacre [194]. Asemenea complexe, care au analogii în mediul celtic, de pildă la Pákozd (Ungaria) [195], au fost numite de către M. Comşa "complexe de tip Porolissum

[178] *Iezechiel*, 37:5-14.
[179] THIEDE 1998, p. 177sq. Pentru osuariile evreieşti: RAHMANI 1994.
[180] *Isaia,* 26:19.
[181] *Iezechiel*, 37:5-14.
[182] ELIADE 1991a, II, p. 292; cf. ZAEHNER 1956, p. 273sq.
[183] CHOURAQUI 1975, p. 191; TOKAREV 1982, p. 321sq.; ELIADE 1991a, II, p. 245; LOISY 1996, p. 16; cf. LODS 1906.
[184] CHOURAQUI 1975, p. 189.
[185] THIEDE 1998, p. 177sq.
[186] MARE 2004, pp. 64 şi 141.
[187] MARE 2004, p. 63sq. şi 141.
[188] MARE 2004, p. 63sq.
[189] ŢEICU 1987, p. 343, n. 51; BENEA 1996, p. 297, nr. 183; MARE 2004, p. 63.
[190] MARE 2004, p. 63.
[191] BERCIU 1977, p. 6sq.
[192] BERCIU 1977; BERCIU 1981.
[193] POP 1993.
[194] MATEI - POP 2001.
[195] SZABÓ 1976, p. 75.

– Salca" [196]; M. Babeş, care le-a sesizat adevărata natură, cultică şi nu funerară, avea să le schimbe denumirea în "complexe de tip Moigrad – Ocnița" [197]. În ceea ce priveşte seminţele de plante descoperite în morminte, se mai ştie că seminţe de slăbănog (*Impatiens noli-tangere*), o plantă ornamentală din familia *Balsaminaceae* [198] au fost găsite într-un mormânt din sec. III-IV e.n., descoperit întâmplător, mai demult, la Saravale (com. Sânpetru Mare, jud. Timiş), din al cărui inventar (Muzeul Banatului, Timişoara, nr. inv. 9 364, 9 366) fac parte şi mărgele şi ceramică cenuşie lucrată la roată, din care se remarcă un vas în formă de butoi, cu marginile uşor strangulate, pentru a permite fixarea prin legare la interior [199]. Este vorba de un tip necunoscut în ceramica dacică, daco-romană şi romană provincială din Dacia, care, după părerea noastră, trebuie atribuit mediului nomad, cel mai probabil celui sarmatic târziu. În ce priveşte seminţele descoperite, spre deosebire de dubiile pe care le-am exprimat anterior [200], în prezent considerăm că nu poate fi vorba de o ofrandă de seminţe, ci doar de depunerea ca ofrandă a respectivei plante medicinale şi ornamentale, ceea ce, poate, ar putea oferi noi perspective de interpretare a acestei descoperiri [201]; oricum, ofrandele de seminţe nici nu sunt tipice pentru mormintele dacice sau romane de pe teritoriul României. În actualul stadiu al cercetărilor, nu există însă vreun temei pentru a pune în legătură aceste presupuse ofrande de seminţe cu riturile funerare ale celor iniţiaţi în misterele eleusine, chiar dacă participanţii la procesiunile din timpul Marilor Mistere, din luna Boedromion (septembrie-octombrie), duceau cu ei diferite seminţe şi trufandale spre a fi consacrate şi consumate ritual [202] şi cu toate că întreaga desfăşurare a misterelor eleusine

[196] COMŞA 1963.
[197] BABEŞ 1988, pp. 9, 11-13 şi 17.
[198] BENEA - BEJAN 1987-1988, p. 256, n. 43.
[199] BENEA 1996, p. 286, nr. 155.
[200] SONOC 2006a, p. 791.
[201] Chiar dacă nu ştim dacă şi în Antichitatea târzie erau cunoscute aceste întrebuinţări ale slăbănogului, vom aminti că, în România, decoctul de seminţe pisate în apă sau oţet era folosit pentru a trata animalele de dizenterie şi constipaţie, iar oamenii le consumau pisate şi amestecate cu ţuică împotriva dizenteriei, iar decoctul din frunze şi flori era folosit pentru a trata durerile de stomac, constipaţia, ca diuretic, pentru regularizarea ciclului menstrual, pentru leucoree, infecţii uterine şi uşurarea naşterilor (BUTURĂ 1979, p. 217, s.v. *slăbănog*[1]). Planta fiartă în apă sau lapte dulce era folosită, în băi locale, pentru tratarea umflăturilor, pentru întărirea oaselor copiilor rahitici şi contra reumatismului sau sub formă de cataplasme aplicate la hernie sau în alte afecţiuni interne cu crize acute, iar fructele răzuite şi macerate în petrol lampant erau folosite pentru tratarea varicelor şi a reumatismului (BUTURĂ 1979, p. 217, s.v. *slăbănog*[1]).
[202] GIEBEL 1993, p. 36.

era legată de simbolismul semințelor [203]. De altfel, o asemenea ipoteză ar fi şi greu de admis în cazul mormântului de la Vrăniuț, deoarece el aparține unui copil de numai 2 ani; sub rezerva faptului că nu avem cunoştință de rezultatele determinărilor antropologice, posibila folosire medicinală a slăbănogului ar putea sugera drept cauze ale decesului dizenteria, asociată, eventual, cu rahitismul, boli frecvente în rândurile categoriilor sociale defavorizate şi în perioadele de criză.

Pentru atribuirea mormântului de la Vrăniuț populației daco-romane a mai fost invocată de către M. Mare [204] şi asocierea, în unele cazuri, a înhumărilor în vase sau sub fragmente de vase din necropolele daco-romane cu ofrande de carne [205], cu referire la singurul mormânt de copil înhumat într-un vas fără fund din necropola daco-romană de la Locusteni descoperit în cursul cercetărilor arheologice sistematice [206] şi la situația din necropola romană târzie (sec. IV-V e.n.) de la Bratei (jud. Sibiu) [207]. Suntem nevoiți însă a atrage atenția că, de fapt, în aceasta ultimă necropolă nu se cunosc înhumări sub fragmente de vase şi că în mormântul de la Vrăniuț nici nu a fost amintită descoperirea vreunei ofrande de carne. Deşi depunerea de ofrande de carne sau de resturi de la ospățul funebru în mormintele de inhumație este atestată încă din perioada Latène în mediul dacic [208] şi, într-adevăr, apare şi în necropolele daco-romane de la Locusteni [209], Obreja [210] şi Soporu de Câmpie [211], ca şi la dacii liberi, dar mai rar, de pildă la Văleni (jud. Neamț) [212] şi în prima parte a epocii migrațiilor în necropola romană târzie de la Bratei [213], această tradiție nu reprezintă, totuşi, un criteriu de atribuire etnică, datorită largii sale răspândiri în timp şi spațiu, la diferite populații, de cea mai diversă origine, în Europa din paleolitic şi până la creştinare [214]. Astfel, depunerea de

[203] BĂLĂ - CHEȚAN 1972, pp. 64-70; GIEBEL 1993, pp. 17-53; LOISY 1996, pp. 61-100. Dintre lucrările fundamentale cu privire la misterele eleusine: DEICHGRÄBER 1950; KERÉNYI 1962; KERÉNYI 1967; GORDON WASSON ET ALII 1978; LAUENSTEIN 1987.
[204] MARE 2004, p. 63.
[205] POPILIAN 1980a, p. 62.
[206] PROTASE 1980a, pp. 19 şi 62. La Locusteni, după spusele unor martori, ar mai fi fost descoperit un mormânt de inhumație al unui copil introdus în vas de mari dimensiuni, însă de factură dacică, modelat cu mâna, în prezent dispărut: POPILIAN 1980a, p. 59.
[207] MARE 2004, p. 63.
[208] POPILIAN 1980a, p. 62; cf. CRIŞAN 1986, p. 129; CRIŞAN 1993, I, p. 274.
[209] POPILIAN 1980a, p. 62.
[210] PROTASE 1971b, p. 152; PROTASE 2002, p. 159.
[211] PROTASE 1976a, p. 78, tab. 9.
[212] IONIȚĂ - URSACHI 1988, p. 89.
[213] POPILIAN 1980a, p. 62; cf. BÂRZU 1970, p. 29sq.; BÂRZU 1973, p. 19sq.
[214] URSUȚIU 1995-1996, p. 37; cf. NICOLĂESCU-PLOPŞOR - WOLSKI 1971b, p. 163.

ofrande de carne este binecunoscută la sciții nord-pontici, dar şi la sciții din Transilvania [215] şi este foarte frecventă şi în mormintele celtice [216], dar şi în necropolele culturii Sântana de Mureş – Černjychov, atât în mormintele de incinerație, cât şi în cele de inhumație [217]. De aceea, se poate aprecia, mai curând, nu că depunerea de ofrande de carne ar fi o tradiție specifică mediului geto-dacic, ci, dimpotrivă, că lipsa aproape totală a acestui obicei în acest mediu reflectă o concepție despre Viața de Apoi diferită de cea a sciților, sarmaților, celților şi germanilor [218] şi îşi găseşte explicația, după I. H. Crişan, în credința geto-dacilor legată fie de reîncarnare, fie de o viață fericită alături de zeu, în care ofrandele de hrană şi băutură nu sunt necesare [219]. Prin urmare, suntem de părere că argumentele pe baza cărora mormântul de la Vrăniuț a fost atribuit populației daco-romane nu sunt îndeajuns de convingătoare; mai curând ar putea fi vorba de o influență a unor tradiții funerare greco-barbare, cel mai probabil din regiunea nord-pontică, manifestată asupra populației din aşezarea de aici, semnalată de prezența ceramicii din sec. IV în punctele *Ulița Popei* [220], *Cuibul Stârcului*, *Ogoară*, *Rovine* [221], *Cărămidărie* [222] şi la sud de sat, pe malul stâng al pârâului Ciclova, în punctul *Livezi* [223], ai cărei locuitori fuseseră atraşi aici, se pare, de existența unor zăcăminte de minereu de fier [224].

În ciuda importanței originii înhumărilor în vase şi sub fragmente de vase pentru studiul riturilor funerare atestate în mediul autohton, cu excepția unor abordări tangențiale, istoriografia românească nu a căutat să-i găsească vreo explicație, mulțumindu-se doar a le constata existența, cel mai adesea chiar ca pe o eventuală caracteristică a necropolelor autohtone sau în care apar şi elemente dacice, deşi ele sunt, de fapt, foarte rare: 1 la Soporu de Câmpie, 1 la

[215] CRIŞAN 1986, p. 129; CRIŞAN 1993, I, p. 274; GHEORGHIU 2004, p. 71sq.
[216] SZABÓ 1976, p. 75.
[217] MITREA - PREDA 1966, p. 130.
[218] CRIŞAN 1986, p. 129; CRIŞAN 1993, I, p. 274.
[219] CRIŞAN 1993, I, p. 274.
[220] RepArCs, p. 144, nr. 294.4; cf. ȚEICU - RANCU 2000, p. 242; LUCA 2004, p. 155, nr. 4; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.b.
[221] RepArCs, p. 144, nr. 294.6; cf. IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978, p. 256, nr. 9; BENEA - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.3.
[222] RepArCs, p. 144, nr. 294.6; cf. BENEA - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; BENEA 1996, p. 297, nr. 183; LUCA 2004, p. 155, nr. 6; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.3.
[223] RepArCs, p. 144, nr. 294.5; cf. IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978, p. 256, nr. 9; IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1979, p. 457; ȚEICU 1987, p. 343; BENEA - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; BENEA 1996, p. 297, nr. 183; LUCA 2004, p. 155, nr. 5; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.c.
[224] ȚEICU 1987, p. 320.

Obreja, 1 la Locusteni, 1 la Enisala, după D. Protase [225] şi 7 după alţi autori [226], dacă ne referim strict la cele de pe teritoriul României, datorită dubiilor legate de caracterul daco-roman al celor 2 morminte de la Viminacium. De fapt, nici nu există vreo dovadă că ar putea fi vorba de o tradiţie funerară specifică dacilor. Necesara explicaţie istorică a apariţiei înhumărilor de copii în vase, la fel ca şi alte asemănări de rit funerar constatate în necropolele daco-romane din provinciile dacice şi în cea de la Enisala şi, pe de altă parte, între acestea şi necropolele carpice, a fost întrezărită de către V. Sîrbu în deplasările unor comunităţi ale dacilor liberi din nord spre est (identificate de autorul citat, în mod prea generalizant şi abstracţie făcând de situaţia din Transilvania, cu comunităţile carpice) şi, apoi, de o deplasare (strămutare efectuată de romani ?) a unor comunităţi carpice în provincia Dacia şi în partea dobrogeană a Moesiei Inferior [227], deşi, deocamdată, în mediul carpic nu se cunosc înhumări de copii în vase sau sub fragmente de vase [228]. Credem că, lăsând de o parte problema secundară şi, de altfel, controversată încă a deplasării unor comunităţi dacice de pe cursul superior al Tisei spre est şi sud-est, am putea avea de a face, cel puţin parţial, în cazul dacilor înmormântaţi în necropolele daco-romane din provinciile dacice cu indivizi strămutaţi din zonele învecinate, locuite de către dacii liberi, dar în care se manifestă şi unele influenţe sarmatice.

Populaţia dacică din provinciile dunărene se compune, astfel, nu numai din populaţia autohtonă a teritoriului anexat prin cucerirea Regatului dacic, în numeroase cazuri dislocată de romani din aşezările în care locuise anterior, după ce, în timpul războaielor de la sfârşitul sec. I e.n. şi începutul sec. II e.n. suferise pierderi pricinuite de desfăşurarea operaţiilor militare şi de ducerea în sclavie a unui important număr de daci, ci şi din colonii siliţi, proveniţi din rândurile comunităţilor strămutate la sud de Dunăre în sec. I e.n., iar apoi din acelea ale dacilor liberi de la vest de Munţii Apuseni, de pe cursul superior al Tisei, din Muntenia şi din Moldova, cărora, în aşezările şi necropolele posterioare retragerii aureliene li se vor alătura mai întâi elementele dacice imigrate din Muntenia şi, apoi, cele carpice, pătrunse din Moldova. În stadiul actual al cercetărilor, este sigur că înhumările în vase sau sub cioburi erau necunoscute la geto-daci în sec. VI î.e.n.-I e.n. şi în sec. II-IV e.n. la dacii

[225] PROTASE 1976a, p. 76. În statistica sa, D. Protase nu ia în considerare mormântul descoperit întâmplător la Locusteni, cu prilejul unor lucrări de irigaţii, amintit doar de către G. Popilian: POPILIAN 1980a, p. 58. Aşa cum am amintit deja, la Enisala, pe lângă cele 3 schelete acoperite cu jumătăţi de oale, există şi 4 morminte de copii care fuseseră introduşi în vase: BABEŞ 1971, p. 27.
[226] CRIŞAN 1986, p. 124; CRIŞAN 1993, I, p. 261.
[227] SÎRBU 1993a, p. 45.
[228] BICHIR 1973a.

liberi. De aceea, aceste forme de înmormântare nu pot fi puse, aşa cum s-a presupus în ceea ce priveşte problema generală a cultului funerar al populaţiei autohtone [229], pe seama unor reveniri la practici religioase anterioare apariţiei Regatului geto-dac, eventual pe atunci reprimate de autoritatea religioasă centrală, care, ca urmare a cuceririi romane, a dispărut o dată cu statul dac, al cărui suport ideologic era.

Mai recent s-a sugerat însă că în mediul autohton înmormântările în vase ar putea reprezenta un rit împrumutat de la alte populaţii, eventual sub influenţa Orientului [230], ceea ce necesită o mai bună argumentaţie, mai ales datorită marilor diferenţe cronologice dintre descoperirile din Egipt, din Anatolia, Syria şi Palaestina şi cele din lumea minoică şi micenianã, dar şi, pe cât se pare, datorită lipsei de continuitate a acestui tip de înmormântare în aceste regiuni până în sec. I-III e.n. S-ar putea pune însă, după părerea noastră, problema unei influenţe a mediului greco-iranian din Regatul bosporan şi, în cazul descoperirii târzii de la Vrăniuţ, de pe ţărmul dobrogean al Mării Negre, păstrător al unor vechi tradiţii funerare greceşti din vremea începutului colonizării, mai ales că s-a sesizat faptul că în cultura sarmatică din Banat se întâlnesc atât elemente iraniene, cât şi greco-elenistice, din zona pontică [231]. Dacă în Dalmatia şi Africa înhumările în amforă pot fi preluate, cel mai probabil, din mediul grecesc colonial, în Banatul sec. III-IV e.n. nu credem că situaţia de la Vrăniuţ poate fi explicată doar prin influenţe venite din Dalmatia şi prin originea autohtonă, foarte îndoielnică, de fapt improbabilă, a acestei tradiţii funerare. Deocamdată însă, cu excepţia descoperirilor din Banat şi din Dobrogea, nici nu există alte atestări ale înhumărilor în vase pe teritoriul României în Antichitatea târzie.

În Banat, aceste influenţe ale tradiţiilor funerare din lumea greco-iraniană de pe ţărmul nordic al Pontului Euxin se pot explica, mult mai bine, prin aşezarea efectivă în această regiune, în sec. III, a sarmaţilor [232], care ocupă mai ales partea de vest a Banatului, mai cu seamă în teritoriul dintre râurile Mureş, Aranca şi Timiş [233], după ce în 180, cu voia romanilor, roxolanii s-au

[229] SÎRBU 1993a, p. 129sq.
[230] BENEA 1999a, p. 40.
[231] MARE 2004, p. 64.
[232] GROSU 1990, p. 15, fig. 6; cf. BENEA 1996, p. 24; DUMITRAŞCU 1993, p. 73; CHIRILĂ 1951, p. 184. Cercetări recente (TĂNASE - MARE 2000) au dovedit însă pătrunderea sarmaţilor în partea apuseană a Banatului încă după războaiele marcomanice, deci în timpul perioadei mijlocii a culturii sarmatice (180-270), indicată şi de descoperirile de la Foeni (jud. Timiş), la o dată mult mai timpurie decât era dispusă istoriografia românească să admită. D. Protase şi este, de altfel, de părere că partea de vest a Banatului nici nu a fost colonizată de romani în sec. II-III: PROTASE 2000, p. 99sq.
[233] PROTASE 2000, p. 99.

stabilit în nordul Câmpiei Tisei [234], dislocați (după părerea istoriografiei românești [235]) de creșterea puterii purtătorilor culturii Chilia - Militari, dar mai ales de deplasarea spre sud-vest a alanilor, sub presiunea goților pătrunși în regiunea Mării Azov [236]; tot acum se pare că soseşte în Banat şi un alt grup de sarmați cărora le sunt atribuite, în Ungaria, mormintele din pusta Hortobágy, iar în Banat mormântul de la Timişoara-*Pădurea Verde* şi care sunt identificați de către M. Sâmpetru cu sarmații regali [237], emigrați, la fel ca şi roxolanii, tot din zona stepelor nord-pontice. În Banat, la vest de linia Arcidava - Tibiscum, modelul datat pe la 260-271/272, după care a fost alcătuită *Tabula Peutingeriana*, indică însă prezența unui alt neam sarmatic, hamaxobii [238], care, la jumătatea sec. I, locuiau pe țărmurile Mării Negre [239], de unde, în a doua jumătate a sec. II, când puterea lor creşte, sunt implicați activ în evenimentele din regiune şi de pe *limes*-ul dunărean [240] şi care, în sec. III, împreună cu aorşii, s-au stabilit, în împrejurări încă puțin cunoscute, la Dunărea de Mijloc [241]. Foarte importantă prin urmările sale pentru zona Banatului şi Crişanei a fost însă migrația unei părți a alanilor spre vest, dincolo de Tisa, provocată de presiunea hunilor, care îi înfrânseseră pe aceştia în bătăliile de pe Terek şi Kuban şi care s-a desfăşurat în alianță cu aorşii, siracii şi, în anumite etape, cu diferite neamuri germanice (goți, suebi, vandali silingi şi asdingi etc.), afectând întinse regiuni ale Imperiului roman, din Peninsula Balcanică şi Italia până în Africa [242]; ea a dus cândva, între sfârşitul sec. IV şi începutul sec. V, la sfârşitul stăpânirii roxolano-iazyge în regiunea Tisei [243] şi, bineînțeles, şi în Crişana şi în Banat, în urma căreia aceste populații sarmatice au fost asimilate de către alte popoare [244]. Această migrație credem că este, astfel, contemporană sau puțin posterioară abandonării sistemului defensiv constantinian din Banat, petrecută după domnia lui Constantius II, pe la 360-370 [245], dat fiind că între 364-369 sunt

[234] SÂMPETRU 1980, p. 142sq.
[235] DÖRNER 1971a, p. 691.
[236] BRENTJES 1976, p. 170; cf. BICHIR 1973a, p. 175.
[237] SÂMPETRU 1990, p. 141. Pentru mormântul sarmatic de la Timişoara-*Pădurea Verde*: RADU 1973.
[238] DAICOVICIU - DAICOVICIU 1967, p. 74, n. 2.
[239] GROSU 1990, p. 11.
[240] GROSU 1990, p. 14.
[241] GROSU 1990, p. 11.
[242] POLADIAN-GHENEA 1988, p. 523sq.; RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 47; cf. BRĂTIANU 1988, I, pp. 217sq. şi 225; BRENTJES 1976, p. 170; BENINGER 1931.
[243] GROSU 1990, p. 16sq.
[244] GROSU 1990, p. 16sq.
[245] BENEA 1996, p. 120.

îngropate, în sudul județului Caraş-Severin, în zona Pojejena – Moldova Veche – Pescari, câteva tezaure cu monede romane din sec. IV [246].

După părerea noastră, înhumările sub jumătăți de vase din necropolele daco-romane se pot datora, cel mai probabil, tot unei influențe nord-pontice asupra mediului barbar de la est de Carpați, în contextul unei conviețuiri daco-sarmatice timpurii, tot mai frecvent admisă în ultima vreme [247], odată cu treptata renunțare la dogmele politico-istoriografice daco-românişte referitoare la unitatea politică şi etnoculturală a locuitorilor Daciei preromane. C. Opreanu a constatat, recent, că în necropola daco-romană de la Locusteni, unele tipuri de fibule, podoabele de argint filigranat, unele vase din ceramică şi particularități ale ritului funerar indică o puternică legătură cu mediul barbar din Moldova, care nu poate fi explicată doar ca un efect al schimburilor comerciale [248]; studiind podoabele din metal descoperite în necropolele daco-romane din provinciile dacice, autorul citat constata că aceea care începe cel mai devreme, la începutul sec. II, este cea de la Locusteni, care ar putea fi atribuită fie unui grup barbar, daco-sarmatic, originar din Moldova, colonizat aici chiar la sfârşitul primului război dacic, când acest teritoriu aparținea provinciei Moesia Inferior, fie ulterior, după reorganizarea teritoriului roman de la nord de Dunăre în vremea lui Hadrianus, când Muntenia şi sudul Moldovei au fost părăsite [249]. În schimb, despre necropolele de la Obreja şi Soporu de Câmpie, care încep însă abia după mijlocul sec. II, C. Opreanu consideră că aparțin unor comunități rezultate fie din strămutarea în Transilvania a unor grupuri provenite din împrăştierea comunității inițiale de la Locusteni, fie din colonizarea, după războaiele marcomanice, a unor grupuri de prizonieri originari din Moldova [250]. După Gh. Bichir, necropola de la Enisala, al cărei început nu poate fi coborât mai jos de mijlocul sec. I e.n., ar putea fi legată de strămutarea aici, în 66-67 e.n., de către Ti. Plautius Silvanus Aelianus, a unui grup de geți transdanubieni, originari din sudul Basarabiei [251], deci tot dintr-o zonă de interferență daco-sarmatică.

Un studiu mai aprofundat asupra înhumărilor în vase din diferite provincii romane din bazinul mediteranean şi al Mării Negre, precum şi din lumea barbară învecinată, avându-se însă în vedere atât riturile funerare asemănătoare ale coloniştilor greci, cât şi din mediile autohtone anterioare

[246] BOZU - EL SUSI 1987, p. 269.
[247] BICHIR 1993, p. 165sq., fig. 1; cf. BELDIMAN 1990, p. 139; BICHIR 1998, pp. 41 şi 45sq.; BÂRCĂ 1999-2000, p. 131; RUSTOIU 2002, pp. 122, 129 şi 138.
[248] OPREANU 1997b, p. 122.
[249] OPREANU 1997b, p. 122sq.
[250] OPREANU 1997b, p. 123.
[251] BICHIR 1984, p. 96.

colonizării greceşti sau cuceririi romane şi, mai ales, o cercetare mai obiectivă a convieţuirii dintre sarmaţi şi populaţia autohtonă din Moldova şi din Banat şi Crişana ar putea aduce lămuriri suplimentare în această privinţă.

Bibliografie

ALTHEIM 1931 - F., *Terra Mater*, Giessen, 1931.

BABEŞ 1970a - Mircea, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în: Dacia, N.S., 14 (1970), pp. 167-206.

BABEŞ 1971 - Mircea, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în: SCIV, 22/1 (1971), pp. 19-45.

BABEŞ 1988 - Mircea, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în: SCIV, 39/1 (1988), pp. 3-32.

BADER 1978 - Tiberiu, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978.

BĂLĂ - CHEŢAN 1972 - Paul Bălă, Octavian Cheţan, *Mitul creştin. Filiaţii şi paralele*, Bucureşti, 1972.

BÂRZU 1970 - L., *Romani şi daco-romani în sec. IV e.n.*, în: AUB, 19/2 (1970), pp. 19-33.

BÂRZU 1973 - Ligia, *Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în sec. IV-V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, Bucureşti, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XXI).

BELDIMAN 1990 - Corneliu, *Semne de tip tamga din Dacia preromană*, în: Thraco-Dacica, 11/1-2 (1990), pp. 139-151.

BELOV 1950 - G. B., *Некрополь Херсонеса классической эпохи*, în: CA, 13 (1950), pp. 272-284.

BENEA 1996 - Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996.

BENEA 1999a - Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferenţe spirituale*, Timişoara, 1999.

BENEA - BEJAN 1987-1988 - Doina Benea, Adrian Bejan, *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, în: ActaMN, 24-25 (1987-1988), pp. 247-260.

BENEA - BEJAN 1989-1993 - Doina Benea, Adrian Bejan, *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (II)*, în: ActaMN, 26-30 (1989-1993), I/1, pp. 127-148.

BENINGER 1931 - E., *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931.

BERCIU 1977 - D., *Unele date preliminare asupra rezultatelor cercetărilor de la Ocniţa, judeţul Vîlcea*, în: RMM, 46/2 (1977), pp. 3-8.

BERCIU 1981 - Dumitru, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca de arheologie*, XL).

BERCIU - WOLSKI 1971 - Ion Berciu, Wanda Wolski, *Un nou tip de mormînt descoperit la Apulum şi problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în: Apulum, 9 (1971), pp. 375-433.

BICHIR 1972 - Gh., *Sarmaţii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în: Pontica, 5 (1972), pp. 137-176.

BICHIR 1973a - Gh., *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XX).

BICHIR 1976c - Gheorghe, *Pătrunderea sarmaţilor la Dunărea de Mijloc şi de Jos şi relaţiile lor cu geto-dacii*, în: MN, 3 (1976), pp. 115-124.

BICHIR 1984 - Gh., *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).

BICHIR 1993 - Gh., *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaţilor în teritoriul geto-dacic (I)*, în: SCIVA, 44/2 (1993), pp. 135-169.

BICHIR 1998 - Gheorghe, *Sarmaţii în spaţiul carpato-danubiano-pontic*, în: AU, 2 (1998), pp. 38-51.

BRĂTIANU 1988 - Gheorghe I., *Marea Neagră de la origini pînă la cucerirea otomană*, 2 vol., Bucureşti, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 464-465).

BRENTJES 1976 - Burchard, *Civilizaţia veche a Iranului*, Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 182).

BRØNDSTED 1928 - Johannes, *La basilique des cinq martyres à Kapljuč*, în: BRØNSTED ET ALII 1928.

BRØNSTED ET ALII 1928 - J. Brønsted, E. Dyggve, Fr. Weilbach, *Recherches à Salona*, tome I, Copenhague, 1928.

BUTURĂ 1979 - Valer, *Enciclopedie de etnobotanică românească*, Bucureşti, 1979.

CĂTINAŞ - BĂRBULESCU 1979 - Ana Cătinaş, Mihai Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 101-126.

CHIRILĂ 1951 - Eugen, *Frămîntări sociale la sarmaţi*, în: SCIV, 2/2 (1951), pp. 183-188.

CHOURAQUI 1975 - André, *Die Hebräer. Geschichte und Kultur zur Zeit der Könige und Propheten*, Stuttgart, 1975.

COMŞA 1963 - Maria, *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, în: Dacia, N. S., 7 (1963), pp. 413-438.

COMŞA - NÁNÁSI 1971 - E. Comşa, Z. Nánásy, *Mormîntul neolitic descoperit la Săcuieni*, în: SCIV, 22/4 (1971), pp. 633-634.

CRIŞAN 1986 - Ion Horaţiu, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Bucureşti, 1986.

CRIŞAN 1993 - Ion Horaţiu, *Civilizaţia geto-dacilor*, 2 vol., Bucureşti, 1993 (= *Biblioteca de artă*, 519-520).

DAICOVICIU - DAICOVICIU 1967 - Constantin Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Noi consideraţii asupra Daciei Malvensis*, în: ActaMN, 4 (1967), pp. 73-84.

DANIEL 1981 - Constantin, *Civilizaţia asiro-babiloniană*, Bucureşti, 1981.

DANIEL 1983 - Constantin, *Civilizaţia sumeriană*, Bucureşti, 1983.

DANIEL 1985 - Constantin, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, Bucureşti, 1985.

DANIEL 1987 - Constantin, *Pe urmele vechilor civilizaţii*, Bucureşti, 1987.

DIACONU 1965 - Gheorghe, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

DIACONU 1970 - Gheorghe, *Mogoşani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgovişte, 1970.

DEICHGRÄBER 1950 - Karl, *Eleusinische Frömmigkeit und homerische Vorstellungswelt im Homerischen Demeterhymnus*, Mainz, 1950.

DESHAYES 1976 - Jean, *Civilizaţiile vechiului Orient*, 3 vol., Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 178-180).

DESPRIÉE 1971 - J., *Quatre sepultures d'enfants à Averdon (Loir-et-Cher)*, în: RAC, 10/1-2 (1971), pp. 229-237.

DIACONU 1963b - Gh., *Despre sarmaţi la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgşor*, în: SCIV, 14/2 (1963), pp. 323-345.

DIACONU 1965a - Gheorghe, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

DIACONU 1970 - Gheorghe, *Mogoşani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgovişte, 1970.

DIETERICH 1925 - A., *Mutter Erde*, 3. Aufl., Leipzig – Berlin, 1925.

DÖRNER 1971a - Egon, *Dacii şi sarmaţii din secolele II-III e.n. în vestul României*, în: Apulum, 9 (1971), pp. 681-692.

DUMITRAŞCU 1993 - Sever, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993.

ELIADE 1991a - Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, ed. a II-a, 3 vol., Bucureşti, 1991.

ELIADE 1991b - Mircea, *Cosmologie şi alchimie babiloniană*, Iaşi, 1991.

ELIADE 1995a - Mircea, *Naşteri mistice*, Bucureşti, 1995.

FEDRU, AVIANUS 1981 - Fedru, Avianus, *Fabule* (trad. şi note de Aurel Tita şi Gheorghe Moraru, prefaţă de Gheorghe Ceauşescu), Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca pentru toţi*, serie nouă, 1078).

FOL - MARAZOV 1978 - Alexander Fol, Ivan Marazov, *Goldene Fährte Thrakien*, Innsbruck, 1978.

GAWLIKOWSKI 1979 - Michal, *Arta Siriei*, Bucureşti, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).

GHEORGHIU 2004 - Raluca, *Tipologia inventarului funerar la sciţi*, în: BCŞS, 10 (2004), pp. 65-84.

GODART 1993 - Louis, *Il disco di Festos. Certezze ed enigmi di una grande scoperta*, Firenze, 1993.

GORDON WASSON ET ALII 1978 - R. Gordon Wasson, Albert Hofmann, Carl A. P. Ruck, *The Road to Eleusis: Unveilling the Secret of the Mysteries*, New York, 1978.

HARŢUCHE 1980 - N., *Descoperiri sarmatice din zona Brăilei*, în: Istros, 1 (1980), pp. 191-251.

HICA-CÎMPEANU 1979 - Ioana, *Riturile funerare în Transilvania, de la sfîrşitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al V-lea e.n.*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 157-170.

HOREDT 1981 - Kurt, *Die spätrömischen Bestattungen aus Siebenbürgen*, în: StComSibiu, 21 (1981), pp. 57-78.

HOREDT 1982 - Kurt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978 - Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici, *Aşezări de secol IV în sudul Banatului*, în: ActaMN, 15 (1978), pp. 255-261.

IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1979 - E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice din bazinul Caraşului*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 447-464.

IGNAT 1998 - Doina Florica, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, Timişoara, 1998.

IONIŢĂ - URSACHI 1988 - Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iaşi, 1988.

KERÉNYI 1962 - Karl, *Die Mysterien von Eleusis*, Zürich, 1962.

KERÉNYI 1967 - C., *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, New York, 1967.

KERNBACH 1989 - Victor, *Dicţionar de mitologie generală*, Bucureşti, 1989.

KNEZ 1992 - T., *Novo Mesto II. Keltske-rimsko grobišče/Keltisch-römisches Gräberfeld Beletov vrt*, Novo Mesto, 1992 (= *Carniolia Archaeologica*, 2).

KNIPOVIČ 1940 - T. N., *Некрополь в северо-восточной части ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.)*, în: CA, 6 (1940), pp. 92-106.

LAUENSTEIN 1987 - Diether, *Die Mysterien von Eleusis*, Stuttgart, 1987.

LAZAROVICI - NÉMETI 1983 - Gh. Lazarovici, I. Németi, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*, în: ActaMP, 7 (1983), pp. 17-60.

LAZĂR 1993 - Valeriu, *Mărturii arheologice ale continuităţii daco-romane din judeţul Mureş*, în: RB, 7 (1993), pp. 77-89.

LAZĂR 1994 - Valeriu, *Autohtoni şi alogeni în spaţiul judeţului Mureş în perioada prefeudală (sec. III-X)*, în: RB, 8 (1994), pp. 55-75.

LEVINSCHI 1994-1995 - Alexandru, *Despre un grup de necropole ale culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov din interfluviul Nistru-Prut*, în: Tyragetia, 4-5 (1994-1995) [1997], pp. 117-130.

LIPS 1964 - Iulius E., *Obîrşia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, Bucureşti, 1964.

LODS 1906 - Adolphe, *La croyance à la vie future et le culte des morts dans l'antiquité israélite*, Paris, 1906.

LOISY 1996 - Alfred, *Misteriile păgîne şi misterul creştin*, partea I, Ed. Symposion, 1996.

LUCA 2004 - Sabin Adrian, *Arheologie şi istorie. Descoperiri din judeţul Caraş-Severin*, Bucureşti, 2004 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, VII).

LUCA 2005 - Sabin Adrian, *Arheologie şi istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bucureşti, 2005 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, X).

LUPU 2001-2002a - Nicolae, *Die Grabstätte von Calbor*, în: FVL, 44-45 (2001-2002), pp. 37-56.

MACREA 1957a - Mihail, *Şantierul arheologic Caşolţ – Arpaşul de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955*, în: MCA, 4 (1957), pp. 119-154.

MACREA 1957b - Mihail, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în: Dacia, N.S., 1 (1957), pp. 205-220.

MACREA 1959 - M., *Şantierul arheologic Caşolţ – Boiţa*, în: MCA, 6 (1959), pp. 407-443.

MACREA ET ALII 1959 - M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Şantierul arheologic Caşolţ - Calbor (r. Sibiu şi Făgăraş, reg. Stalin)*, în: MCA, 5 (1959), pp. 403-417.

MANDICS 1983 - György, *Civilizaţia şi culturile Africii vechi*, [Bucureşti], 1983.

MARE 2004 - Mircea, *Banatul între secolele IV-IX*, Timişoara, 2004.

MARIAN 1892 - Simion Florea, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, Bucureşti, 1892.

MATEI - POP 2001 - Al. V. Matei, Horea Pop, *Măgura Moigradului – zonă sacră (sec. I î.Hr.) şi aşezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.)*, în: OmIG, pp. 253-277.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1970 - Virgil, *Circulaţia monetară la triburile libere de la răsărit de Carpaţi (sec. II-IV e.n.)*, în: MA, 2 (1970), pp. 281-344.

MITREA - PREDA 1966 - Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966 (= *Biblioteca de arheologie*, X).

MITU - GOGÂLTAN 1995-1996 - Sorin Mitu, Florin Gogâltan (coord.), *Viaţă privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1995-1996 (= *Istorie*, XI).

MORINC 1959 - Sebast'ian, *Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением*, în: Dacia, N.S., 3 (1959), pp. 451-470.

MORINTZ 1961 - Sebastian, *Săpăturile arheologice de la Chilia (r. Vedea, reg. Piteşti)*, în: MCA, 7 (1961), pp. 441-448.

MÜLLER 1862 - Friedrich, *Die Heidengräber bei Kastenholz*, în: AVSL, N.F., 5/2 (1862), pp. 240-254.

NOVĂCEANU 1977 - Darie, *Precolumbia*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1977.

NUBAR 1971a - H., *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii "extra muros"*, în: SCIV, 22/2 (1971), pp. 199-215.

NUBAR 1971b - H., *Ein gotisch-alanisches Grab in Histria*, în: Dacia, 15 (1971), pp. 335-347.

NYBERG 1931 - B., *Kind und Erde*, Helsinki, 1931.

OPREANU 1997b - Coriolan, *Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană*, în: EN, 7 (1997), pp. 117-127.

OPREANU 2003 - Coriolan Horaţiu, *Transilvania la sfârşitul antichităţii şi în perioada migraţiilor. Schiţă de istorie culturală. Cu colaborarea lui: Corneliu Gaiu*, Cluj-Napoca, 2003.

PATSCH 1907 - Carl, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien, 1907 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, V).

PLATON 1988 - Nicolas, *Civilizaţia egeeană*, vol. 1-4, Bucureşti, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 486-489).

POLADIAN-GHENEA 1988 - Meliné, *Arta preistorică şi antică din regiunea caucaziană*, Bucureşti, 1988 (= *Curente şi sinteze*, 49).

POP 1993 - Horea, *Contribuţii metodologice privind cercetarea spiritualităţii dacice reflectate în descoperirile arheologice*, în: ActaMP, 17 (1993), pp. 91-105.

POPILIAN 1980a - G., *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

POPILIAN - NIŢĂ 1982 - G. Popilian, Toma Niţă, *Necropola daco-romană de la Leu*, în: Oltenia, 2 (1982), pp. 87-96.

PREDA 1961 - Constantin, *Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Callatis-Mangalia (IVth-IIIrd centuries before our era)*, în: Dacia, N.S., 5 (1961), pp. 275-303.

PREDA 1980 - Constantin, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

PROTASE 1961d - D., *Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie (r. Turda, reg. Cluj)*, în: MCA, 7 (1961), pp. 423-430.

PROTASE 1971b - D., *Aşezarea şi cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania). O nouă dovadă despre permanenţa populaţiei autohtone în Dacia romană şi postromană*, în: ActaMN, 8 (1971), pp. 135-160.

PROTASE 1976a - D., *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).

PROTASE 1980a - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), Bucureşti, 1980.

PROTASE 2000 - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. II (*Dacia postromană până la slavi*), Cluj-Napoca, 2000.

PROTASE 2002 - D., *Obreja. Aşezarea şi cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuităţii în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002.

RACHET 1977 - Guy, *Universul arheologiei. Tehnică, istorie, bilanţ*, 2 vol., Bucureşti, 1977 (= *Biblioteca de artă*, 197-198).

RADU 1973 - Ortansa, *Mormîntul sarmatic de la Pădurea Verde, Timişoara, jud. Timiş (1969)*, în: MCA, 10 (1973), pp. 147-149.

RAHMANI 1994 - L. Y., *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*, Jerusalem, 1994.

RICHÉ - LE MAITRE 2000 - Pierre Riché, Philippe Le Maitre, *Invaziile barbare*, Bucureşti, 2000.

RIEMSCHNEIDER 1967 - Margarete, *Lumea hitiţilor*, Bucureşti, 1967.

RUSTOIU 2002 - Aurel, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

RUTKOWSKI 1980 - Bogdan, *Arta egeeană*, Bucureşti, 1980 (= *Biblioteca de artă*, 290).

SÂMPETRU 1990 - Mihai, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, în: Thraco-Dacica, 13/1-2 (1990), pp. 135-137.

SENECA, PETRONIU 1967 - Seneca, Petroniu, *Apokolokyntosis. Satyricon* (trad., prefaţă şi note de E. Cizek), Bucureşti, 1967 (= *Biblioteca pentru toţi*, serie nouă, 399).

SÎRBU 1986a - V., *Rituels et pratiques funéraires des Géto-Daces (IIe siècle av.n.è.-Ier siècle n.è.)*, în: Dacia, N.S., 30 (1986), pp. 91-108.

SÎRBU 1986b - V., *Ritualuri şi practici funerare la geto-daci*, în: Istros, 4 (1986), pp. 89-126.

SÎRBU 1993a - Valeriu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993 (= *Biblioteca Istros*, 3).

SÎRBU 1996 - Valeriu, *Dava getică de la Grădiştea, jud. Brăila*, Brăila, 1996.

SONOC 2002 - Alexandru Gh., *Câteva interpretări prilejuite de studiul unei inscripţii funerare romane târzii de la Savaria (Szombathely, Ungaria)*, în: ATS, 1 (2002), pp. 121-128.

SONOC 2005 - Alexandru Gh., *Noi puncte de vedere asupra datării şi atribuirii etnoculturale a mormintelor de la Cuci-Hotarul Orosiei (jud. Mureş)*, în: Corviniana, 9 (2005), pp. 105-138.

SONOC 2006a - Alexandru Gh., *Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefässe oder unter keramischen Bruchstücke*, în: FH, pp. 777-800.

SONOC ET ALII 2006 - Alexandru Gh. Sonoc, Marius-Mihai Ciută, Gál Szilárd Sándor, *Eine Kindesbeerdigung im Fundort von Şeuşa-"La Cărarea Morii" (Gem. Ciugud, Kr. Alba)*, în: FH, pp. 121-143.

SNODGRASS 1994 - A. M., *Grecia epocii întunecate. Cercetare arheologică asupra secolelor XI-VIII î.e.n.*, Bucureşti, 1994 (= *Biblioteca de artă*, 552).

STINGL 1990 - Miloslav, *Auf den Spuren der ältesten Reiche Perus*, 2. Auflage, Leipzig - Jena - Berlin, 1990.

STOICA - BOLD 2000 - Onoriu Stoica, Cornelia Bold, *Dovezi arheologice privind practicarea magiei în secolele XIV-XV, la Craiova*, în: Oltenia, seria III, 4/1-2 (2000), pp. 40-45.

SZABÓ 1976 - Miklós, *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*, Budapest, 1976.

SZÉKELY 1966 - Zoltán, *Cimitirul din epoca bronzului de la Pir*, în: SCIV, 17/1 (1966), pp. 125-135.

TĂNASE - MARE 2000 - Daniela Tănase, Mircea Mare, *Pătrunderea sarmaților în vestul Banatului, în lumina unor noi descoperiri arheologice*, în: SCIVA, 51/3-4 (2000), pp. 193-208.

TOKAREV 1982 - S. A., *Religia în istoria popoarelor lumii*, ed. a III-a, Bucureşti, 1982.

TOYNBEE 1971 - J. M. C., *Death and Burial in the Roman World*, Thames and Hudson, s.l., 1971.

ȚAU - NICU 1983 - Stela Țau, Mircea Nicu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea (jud. Galați)*, în: MCA, 15 (1983), pp. 415-428.

ȚEICU 1987 - Dumitru, *Cercetări arheologice în Depresiunea Oravița*, în: Banatica, 9 (1987), pp. 317-345.

ȚEICU 2003 - Dumitru, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*, în: Banatica, 16 (2003), pp. 339-376.

ȚEICU - RANCU 2000 - Dumitru Țeicu, Dacian Rancu, *Locuirea din secolele III-IV d.Hr. de la Vrăniuț*, în: Banatica, 15/1 (2000), pp. 241-250.

THIEDE 1998 - Carsten Peter, *Ein Fisch für den römischen Kaiser. Juden, Griechen, Römer: die Welt des Jesus Christus*, Bergisch Gladbach, 1998.

URSUȚIU 1995-1996 - Adrian, *Viață şi moarte în secolul al IV-lea e.n. Secvențe din perspectiva antropologiei istorice*, în: MITU - GOGÂLTAN 1995, pp. 35-38.

VASILESCU 1998 - Emilian, *Istoria religiilor*, ediția a III-a, Bucureşti, 1998.

VENEDIKOV 1948 - Ivan, *Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г.*, în: РП, 2 (1948), pp. 7-29.

VON CLES-REDEN 1963 - Sibylle, *Das versunkene Volk. Die Etrusker*, Frankfurt am Main, 1963.

VON REDDEN 1994 - Sibylle, *Ugarit und seine Welt. Die Entdeckung einer der ältesten Handelsmetropolen am Mittelmeer*, Bergisch Gladbach, 1994.

WAISBARD - WAISBARD 1965 - Simone Waisbard, Roger Waisbard, *Mumiile din Peru*, Bucureşti, 1965.

ZAMAROVSKÝ 1980 - Vojtech, *Din tainele Imperiului hitit*, Iaşi, 1980.

ZAEHNER 1956 - R.C., *The Teachings of the Magi*, London, 1956.

ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990 - L. Zotović, C. Jorgović, *Viminacium (I). Nekropola Više groblje*, Beograd, 1990.

ZRÍNYI 1976 - Andrei, *Repertoriul localităților din județul Mureş cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e.n.*, în: Marisia, 6 (1976), pp.125-151.

Prescurtări bibliografice

ActaMN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaMP - Acta Musei Porolissensis, Zalău.

Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.

AU - Analele Universității. Universitatea creştină "Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, Bucureşti.

ATS - Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.

AUB - Analele Universității Bucureşti, seria Ştiințe Sociale - Istorie, Bucureşti.

AVSL - Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt - Kronstadt.

Banatica - Banatica, Reşița.

BCŞS - Buletinul cercurilor ştiințifice studențeşti, Alba Iulia.

Corviniana - Corviniana. Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.

CRMS - * * *, *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre. Vestiges romaines en Lorraine, au Luxembourg, dans la région de Trèves et en Sarre. Paris, Musée du Luxembourg, 6-31 octobre 1983*, Mayence, 1983.

Dacia, N.S. - Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle Série, Bucarest.

FH - Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).

FVL - Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu.

GHT - * * *, *Gîndirea hittită în texte* (studiu introductiv de Constantin Daniel, traducere, notițe introductive şi note de Athanase Negoiță), Bucureşti, 1986.

Istros - Istros. Studii - comunicări - note, Brăila.

MA - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.

Marisia - Marisia. Studii şi materiale, Tg. Mureş.

MCA - Materiale şi cercetări arheologice.

MN - Muzeul Național, Bucureşti.

Oltenia - Oltenia. Studii, documente, culegeri, Craiova.

OmIG - Eugen Iaroslavschi (coord.), *Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001 (= *Bibliotheca Musei Napocensis*, XX).

Pontica - Pontica, Constanța.

RAC - Revue Archéologique du Centre de la France, Vichy.

RB - Revista Bistriței, Bistrița.

RepArCs - Sabin Adrian Luca, *Repertoriul arheologic al judeţului Caraş-Severin. Cu contribuţii de Ioan Marian Ţiplic şi Cosmin Suciu*, Bucureşti, 2004 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, VI).

RepArMs - Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*, Târgu Mureş, 1995.

RMM - Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă, Bucureşti.

SCA - Studii şi cercetări de antropologie, Bucureşti.

SCIV(A) - Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.

StComSibiu - Studii şi comunicări, Sibiu.

Thraco-Dacica - Thraco-Dacica, Bucureşti.

Tyragetia - Tyragetia. Anuar, Chişinău.

РП - Разкопки и проучвания, Sofija.

СА - Советская археология, Moskva.

Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefäße oder unter keramischen Bruchstücke

-Zusammenfassung-

In den dakisch-römischen Gräberfelder aus Soporu de Câmpie (Kr. Cluj), Obreja (Kr. Alba) und Locusteni (Kr. Dolj) in Dakien und in demjenigen aus Enisala (Kr. Tulcea) in Moesia Inferior ist ein weniger im 1.-3. Jh. u.Z. verbreiteten Bestattungsbrauch belegt, nämlich die Kinder unter halbierten Gefäße zu begraben. Verwandt mit diesem Bestattungsbrauch ist das Bedecken der Leiche mit Gefäßbruchstücke, das in der Zeit nach der aurelianischen Provinzaufgabe bei Târgşor (Kr. Prahova), in einem Gräberfeld der Sântana de Mureş-Cernjychov- Kultur vorkommt. Beide sind Varianten der Beerdigungen in Gefäße, die in Rumänien vereinzelt auch in der Spätantike vorkommen, bei Vrăniuţ (Kr. Caraş-Severin), wo ein Kindgrab aus dem 3.-4. Jh. u.Z. entdeckt wurde und in den Gräberfelder der griechischen Städten auf der westlichen Küste des Schwarzen Meeres. Auf der nördlichen und westlichen Küste dieses Meeres sind die Beerdigungen in Gefäße einem äußerst konservativen griechisch-iranischen Milieu charakteristisch, denn in Griechenland sind die Beerdigungen in Gefäße in der minoischen, mykenischen und archaischen griechischen Zivilisation bekannt und in den pontischen Gebiete auch in der hellenistischen Zeit, bei Kallatis sogar im 4.-5. Jh. u.Z.

In Orient, die ältesten Beerdigungen in Gefäße sind in den 5.-4. Jahrtausenden v.u.Z. in Ägypten und Nubien belegt, aber sie verbreiten sich auch nach Phönizien und Palästina und im 3. Jahrtausend v.u.Z. sie kommen in Anatolien vor. Im östlichen Becken des Mittelmeeres werden sie häufig

erst während der Brozezeit. Bei Ugarit (Ras-Shamra) sie sind erst in der Mittleren Bronze 1 und 2 zu datieren (ca. 1900-1600 v.u.Z.), während in Palästina kommen sie auch im Eisen I, genauer im 11.-10. Jh. v.u.Z., also bis in der Zeit der ersten biblischen jüdischen Könige vor. In Rumänien, die ältersten Beerdigungen in Gefäße sind in der mittleren Bronzezeit, in der Otomani- Kultur bekannt, aber, vorläufig, aus diesen ist nur das Grab aus Pir (Kr. Satu Mare) veröffentlicht; dagegen, die ältersten Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke aus Rumänien sind in der frühen Jungsteinzeit, in der Starčevo-Criş- Kultur zu datieren, aber sie kommen auch später vor, in der Suplacu de Barcău- Kulturgruppe aus der entwickelten Jungsteinzeit. Der Schlüssel zum Verständnis der Bedeutung der Beerdigungen in Gefäße wird von der Embryonalstellung des Körpers des Verstorbenen in den Gräber einiger vorkolumbischen Kulturen (wo die Beerdigung in Körbe ausgeübt wurde) und von den völkerkundlichen Beobachtungen bei verschiedenen Völker Schwarzafrikas und Südostasiens angegeben: das Gefäß symbolisiert die Gebärmutter, also die Beerdigung im Gefäß druckt das Glauben an der Wiedergeburt aus. Dieser Bestattungsbrauch kommt in Südostasiens während dem ganzen 1. Jahrtausend u.Z. vor und in Indonesien wurde es erst durch die Verbreitung des Islams, im 18. Jh., ausgetilgt. Diese Schlußfolgerung wird auch durch die Identität zwischen den Zeichen für die Wörter "Urne" und "Wiege" in der hieroglyphischen Schrift der jüngeren ägyptischen Dynastien bekräftigt. Die Beerdigung des Verstorbenen unter Gefäßbruchstücke druckt, eigentlich, eine wesentlich ähnliche religiöse Anschauung aus: sie soll betonen daß, der Mensch, genau so wie die keramischen Gefäße, nicht ewig ist und auch im Lehm wiederkehren wird, woher er kommt und aus dem, eventuell, er zurück im Diesseits kommen kann, als Mensch oder als Gefäß, also daß, wie es die rumänische Volksweisheit sagt, er zu "Töpfe und Töpfchen" wird. Die außergewöhnliche Beerdigung eines gefesselten Erwachsenen, vielleicht ein Hingerichteter, bei Kapljuč (Kroatien), druckt ebenfalls ein mit der Wiedergeburt verbundenem Glauben aus: auf dieser Weise begrabt, der Verstorbene, der wegen seinen Übeltaten, das Diesseits früher als nötig verlassen mußte, wird ebenso wiedergeboren werden, um seinen Sinn auf der Welt zu erfüllen, wie die Kinder, denen das auch nicht gelungen ist. So wie es die Beerdigung eines Hundes unter Gefäßbruchstücke bei Udeni (Kr. Teleorman), in der Chilia-Militari- Kultur andeuten würde, glaubten, vielleicht, einige Gemeinschaften der freien Daker daß, aus der Perspektive des furchtbaren und unerbittlichen Kreislaufes der Ewigen Widerkehr, es in der Hinsicht des Werdens und Vergehens kein Unterschied zwischen Tiere und Menschen gäbe, sei es gute oder böse Leute.

Der Gedanke, daß das Gefäß das symbolische Äquivalent der Gebärmutter sei, kommt, aber in eine weniger klarer und häufiger Form, auch im Fall einiger Einäscherungsgräber vor, wie in Gallien, im Treverer Gebiet, in der Nähe von Hermeskeil (im mittleren und ausgehenden 2. Jh. u.Z.), wo die Urnen in anderen Gefäße gelegt wurden. Die Bedeutung dieses Bestattungsbrauches wird aber offensichtlich durch Vergleich mit anderen Funde, ebenfalls aus Einäscherungsgräberfelder, aus dem römerzeitlichen keltisch-illyrischen Milieu, genauer aus dem von den Latobiker bewohnten Gebiet häutigen Sloweniens und aus dem Gräberfeld der norisch-pannonischen Ansiedler aus Caşolţ (Kr. Sibiu), wo im Inneren des als Beigabe in dem Einäscherungsgrab gelegten Hauptgefäß ein Töpfchen lag. Ein ähnliches Brauch, ein Becher in der Urne zu legen, ist sowohl bei der dakisch-römischen Bevölkerung aus Siebenbürgen und aus der Kleinen Walachei (Oltenien) und bei den spätrömischen Bevölkerung aus Siebenbürgen bekannt, wie auch bei den freien Daker, sei es die Träger der Chilia – Militari-Kultur, sei es die Karpen. In den Beerdigungsgräber der Träger der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur, oft in Zusammenhang mit einem gewißen religiösen Status (schwangere Frau, Schamane, Kind), wird auch als Beigabe in einer Schüssel ein Becher, meistens aus Glas, gelegt. Im vorrömischen thrakischen Milieu, durch Vergleich mit den ineinander gelegten Idole aus Oršova, aus der ausgehenden Bronzezeit und den 3 Gefäße (aus Gold, Keramik und Bronze), ebenfalls ineinander gelegt, die in der Nähe von Sofija gefunden wurden und in der beginnenden Brozezeit datiert werden, die in den Gräber ineinander gelegten Gefäße können mit dem Glauben an der Großen Göttin und ihren Partner, der ihr Gatte und Sohn ist, verbunden sein. Eine ähnliche, mit der ewigen Erneuerung des Lebens verbundene Bedeutung haben, in der volkstümlichen russischen Tradition, so wie es selbst ihren Namen andeute, die wohlbekannten *матрёшка*.

Unserer Meinung nach, die Beerdigungen unter halbierten Gefäße aus den dakisch-römischen Gräberfelder, sowie die Beerdigungen in Gefäße aus der spätrömischen Zeit aus dem Banat und aus der Dobrudscha könnten einen nord-pontischen Einfluß darstellen, im Kontext der frühen dakisch-sarmatischen Kulturinterferenzen aus der Moldau, woher die dakischen Gruppen aus den erwähnten dakisch-römischen Gräberfelder zu stammen scheinen, beziehungsweise, später, in jenem der iranischen Wanderungen und, vielleicht, der Auswanderung eines Teiles der Bevölkerung der griechischen Städten der nord- und ostpontischen Küste, die von dem Eindrang der Goten in diesem Gebiet verursacht wurden. Im römischen Reich, die Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke sind auch in Nordafrika (bei Sfax) und auf der illyrischen Küste der Adria (bei Narona und Kapljuč) bekannt,

anscheinend ebenso in der Spätantike, ohne aber daß es klar sei, ob sie mit den alten einheimischen Bräuche oder mit denjenigen der griechischen Ansiedler verbunden sind. Hingegen, die Kinderbestattungen unter Gefäßbruchstücke aus Gallien, von Averdon (ausgehendes 3. Jh.), scheinen, eigentlich, der hier zwangangesiedelten Roxolanen aus den nordpontischen Steppen zu zugehören, während eine andere Bestattungsart, in tonnenförmige Sarkophage (*cuppae*), die nur im Süden römerzeitlichen Portugals bekannt sind, stellen einen nordafrikanischen Einfluß dar, die mit der symbolische Idäntifizierung der Umwandlungen, den der Myste unterworfen wird, zur Unsterblichkeit wiedergeboren zu werden mit denjenigen des Mostes im Keller, unter dem Boden, um Wein, das Getränk der Unsterblichkeit zu werden, verbunden ist.

CÂTEVA OBSERVAŢII CU PRIVIRE LA STELA FUNERARĂ A UNUI AUGUSTAL DIN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

Alexandru Gh. SONOC

Este binecunoscut că în arta funerară a societăţii romane provinciale se insistă asupra reprezentării epigrafice şi plastice a statutului social al reprezentanţilor elitelor; monumentele funerare şi, uneori, inventarul mormintelor sunt importante însă şi pentru că dezvăluie gândurile oamenilor despre condiţia trupului şi a sufletului după moarte [1]. De cele mai multe ori, în arta funerară romană provincială, statutul social este redat prin scene semnificative din activitatea cotidiană a defunctului sau, pur şi simplu, prin imaginea sa de aparat, în anumite posturi şi cu diferite atribute (ţinută, însemne, instrumentar etc.) legate de calitatea de *matrona*, *virgo*, *iuvenis* sau *infans*, respectiv, în cazul bărbaţilor, prin cele specifice magistraturii, rangului sau ocupaţiei lor. Mai rar însă statutul social al defunctului este sugerat prin reprezentări simbolice, adesea prin imaginea "heraldică" a atributelor specifice statutului sau, uneori, chiar prin scene mitologice, legate de autoimaginea construită simbolic.

Un bun exemplu, asupra căruia s-a stăruit mai puţin, îl constituie stela funerară a augustalului L. Cassius Marcio de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, decedat la vârsta de 70 de ani şi a fiicei sale, Cassia Cassiana, care a trăit 19 ani, ridicată evlaviosului soţ şi evlavioasei fiice (*coniugi et filiae piissimis*) de către Cassia Rufina [2]. Monumentul, păstrat în prezent la Muzeul Naţional de Istorie al României din Bucureşti (nr. inv. 38 938) şi care, dat fiind că partea sa superioară îndeplineşte dubla funcţie de câmp al reliefului şi de coronament, deoarece are frontonul străpuns de un mic medalion decorat cu rozetă şi flancat de grifoni afrontaţi, care ţin câte o roată sub o labă [3], aparţine categoriei de stele funerare nefigurate cu coronament triunghiular inclus (I B4, în clasificarea întocmită de L. Ţeposu-Marinescu) [4], se datează în prima

[1] BĂRBULESCU 1994, p. 167.
[2] IDR, III/2, 398; cf. TÉGLÁS 1893, p. 252, nr. 5; FLORESCU 1926-1927, p. 85, nr. 11, fig. 11; ŢEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 250sq., fig. 2; ALICU ET ALII 1979, p. 177sq., nr. 523, pl. CLXIII; ŢEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110, S 33, pl. II; CIONGRADI 1999, p. 158sq., fig. 4; SONOC 2003, p. 149.
[3] ŢEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 250.
[4] ŢEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110.

jumătate a sec. II [5]; după C. Ciongradi, care crede că această stelă funerară ar aparține unui tip originar de la sud de Dunăre, nu există însă nici un argument pentru o datare atât de timpurie a acestui monument, care ar avea mai multe asemănări cu ornamentica unui *nymphaeum* de epocă severiană din *forum vetus* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [6]. În partea sa inferioară, care nu a reținut atenția primilor cercetători care s-au ocupat de acest monument, stela funerară este decorată cu două păsări, despre care s-a susținut că ar fi păuni [7]. Aceste păsări, despre care L. Țeposu-Marinescu observa că pasc [8], le lipseşte coada atât de caracteristică păunului şi, mai mult, au picioare şi gâturi lungi, fiind vorba, după părerea noastră, mai curând de struți, cum presupune şi C. Ciongradi [9], decât de cocori, berze sau alte astfel de păsări de baltă indigene ori de ibişi [10]; O. Floca, fără a face o referire directă la acest monument, deşi este singurul din Dacia de care putea fi vorba, amintea, totuşi, struții printre speciile de păsări reprezentate ca perechi pe monumentele funerare de aici [11]. Această reprezentare ar putea fi legată, cel mai probabil, de o aluzie la prezentarea în arenă a unor struți cu prilejul unor lupte cu fiare (*venationes*), organizate în amfiteatrul de aici de către defunct, în calitatea sa de *augustalis* [12], cunoscut fiind că printre obligațiile augustalilor se numărau organizarea de *ludi* şi *epula*, precum şi diferite alte acte de evergetism [13]. Socotit o "pasăre de peste mare", struțul, specific Africii şi cunoscut de romani abia după războaiele punice, a fost des folosit în *venationes*, unde era atacat de câini, cum se vede pe unele monede greceşti coloniale [14]. Este mai puțin probabil ca această reprezentare zoomorfă să poată fi privită ca o posibilă aluzie la o origine nord-africană a augustalului respectiv, cum am presupus, de pildă, în legătură cu acea persoană căreia îi aparținuse un monument a cărui bază (Muzeul de istorie din Turda, nr. inv. 2 595), cu posibila imagine a unei astfel de păsări, a fost descoperită la Alburnus Maior [15], dat fiind că, în cazul lui L. Cassius Marcio, am putea avea de a face, foarte probabil, cu un libert, al cărui *praenomen* şi *gentilicium* sunt preluate, atunci, la fel ca şi *nomen gentile* al

[5] ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 252.
[6] CIONGRADI 1999, p. 159.
[7] IDR, III/2, p. 336.
[8] ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110.
[9] CIONGRADI 1999, p. 158.
[10] IDR, III/2, 398, p. 336, fig. 321.
[11] FLOCA 1968a, p. 119.
[12] SONOC 2003, p. 149.
[13] ARDEVAN 1998, p. 244.
[14] NOLLÉ 1992-1993, p. 76sq., fig. 15d,e.
[15] MILEA 1971, pp. 439 şi 441, fig. 4; JUDE - POP 1972, p. 18, nr. 30, pl. XVI/1-3.

soţiei sale, din numele stăpânului lor, la eliberarea din sclavie [16], iar dacă este vorba de un cetăţean născut liber, este de luat în considerare, mai curând, o origine greco-orientală [17], indicată eventual şi de *cognomen* [18], decât una nord-africană.

Nomen gentile al augustalului se numără printre antroponimele a căror origine este controversată, chiar dacă el este frecvent în perioada clasică în onomastica unei vechi ginte plebeiene, ceea ce a făcut ca originea orientală a purtătorilor acestui nume să fie pusă la îndoială de către unii cercetători [19]. S-a remarcat că, adesea, acestui *nomen* fie îi sunt alăturate nume de factură greacă sau orientală, fie un alt *gentilicium* sau că purtătorii săi adoră divinităţi orientale [20], precum şi că uneori el este folosit ca şi *cognomen* [21]. I. Piso arată chiar că atât *nomen*-ul *Cassius*, ca şi derivatul său, *cognomen*-ul *Cassianus* sunt răspândite în mediul greco-oriental [22], iar A. Paki, referindu-se însă la populaţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, îi considera pe toţi purtătorii acestui *nomen gentile* ca provenind din provinciile orientale ale Imperiului roman [23]; există însă şi o tendinţă contrară, care leagă onomastica grecească a augustalilor, mai ales *cognomina*, de condiţia lor libertină, socotind-o nu ca un indicator al originii etnice, ci, mai curând, ca pe unul social [24], deşi cu rezerve, datorită modei filoelene din întreaga societate romană [25]. S-a presupus că originea acestui *gentilicium* ar fi un etnicon provenit de la mica insulă doriană Kasos, situată la est de Creta, un teoforic derivat de la Zeus Kasios [26] sau, în sfârşit şi mai probabil, un *cognomen* oriental, a cărui formă feminină (*Cassia*) are semnificaţia de "scorţişoară" şi este cunoscut inclusiv în mediul iudaic, în ortografiere aramaică (*QSY'H*), ca în Biblie, în cazul uneia dintre fiicele lui Hiob (Iov), Kezia [27], al cărei nume în traducerile greceşti devine *Κασσια*, fie în ortografiere ebraică (*KSY'H*), într-o inscripţie funerară iudaică din Pannonia [28]. Acest antroponim oriental apare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa pe inscripţia grecească a unui altar închinat în sec. II lui Theos

[16] CIONGRADI 1999, p. 158sq.
[17] GOSTAR 1956, p. 63; cf. SONOC 2003, p. 149.
[18] SONOC 2003, p. 149.
[19] SANIE 1975, p. 157sq.; SANIE 1981, p. 227; cf. RUSSU 1968b, p. 468. Un prim repertoriu cu *Cassii* din Dacia: KERÉNYI 1941-1942, nr. 573-577şi 586-591.
[20] SANIE 1975, p. 158; SANIE 1981, p. 227.
[21] SANIE 1975, p. 158; PAKI 1988, p. 359, n. 24.
[22] PISO 1975, p. 165sq.
[23] PAKI 1988, fig. 1, tab. 6, nr. 15.
[24] ARDEVAN 1998, p. 246.
[25] ARDEVAN 1998, p. 246; cf. JACQUES 1984, p. 524sq.; PISO 1991, pp. 323-325.
[26] SANIE 1975, p. 158; SANIE 1981, p. 227sq.; cf. ROBERT 1963, p. 179.
[27] *Iov*, 42:14.
[28] SANIE 1981, pp. 162 şi 228; SANIE 1996, p. 7; cf. SANIE 1975, p. 158.

Hypsistos Epekoos [29], care trebuie privit în contextul curentului sincretist al epocii şi a cărui dedicantă, Aelia Cassia, ar avea, după cum presupune S. Sanie, o apartenenţă iudaică [30], idee însuşită de către istoricii evrei din România [31] şi, cu rezerve, de către C. C. Petolescu [32], dar acceptată, într-un context mai larg, de către N. Zugravu [33] şi N. Gudea [34], mai ales că s-a remarcat că dedicaţiile către această divinitate apar mai ales în locurile în care există şi menţiunea unor comunităţi iudaice, a unor prozeliţi sau semiprozeliţi [35], care îi răspândesc cultul în Diaspora [36]; de altfel, tot la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde N. Gudea acceptă posibilitatea existenţei unor elemente evreieşti [37], se mai cunoaşte şi o piatră de inel, datată, după unele păreri, tot în sec. II, gravată cu acronimul *AGVLA*, iniţialele unui celebru pasaj biblic, cu semnificaţia *"Tu eşti puternic în veci, Doamne!"*, rostit în ebraică (*'TH GYBWR LWLM 'DWNY*) [38]. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Cassii sunt numeroşi şi se numără printre familiile care au monopolizat sacerdoţiul de *augustalis* [39]. În afară de Cassia Cassiana şi Cassia Rufina, fiica şi, respectiv, soţia augustalului L. Cassius Marcio [40], un L. Cassius ... este menţionat pe stela funerară ridicată pentru Ulpia Chelido [41], un Cassius Marinus apare într-o listă de *sacerdotes* ai unui templu, alături de alte persoane, cu nume palmyrene [42], iar Cassius Maximus, *augustalis coloniae*, dedică un relief mithraic [43]. Cassia Rogata, cetăţeană romană, este soţia lui Valentinus *qui et Pontinianus*, *Augusti verna* [44]. La Germisara se cunoaşte un fragment dintr-un

[29] IDR, III/2, 223; IMRER, I, p. 142, nr. II.D; GUDEA 1999-2000, p. 199sq., nr. 3.6.
[30] IMRER, I, p. 142; SANIE 1996, p. 4sq.; cf. SANIE 1975, p. 158; SANIE 1977, p. 140; SANIE 1981, pp. 162 şi 228.
[31] IMRER, I, p. 142; SANIE 1996, p. 4sq.
[32] PETOLESCU 1995, p. 108; PETOLESCU 2000, p. 268.
[33] ZUGRAVU 1997, p. 98.
[34] GUDEA 1999-2000, pp. 184-192.
[35] SANIE 1981, p. 161; cf. GUDEA 1999-2000, pp. 187-190.
[36] SANIE 1981, pp. 157 şi 249.
[37] GUDEA 1999-2000, pp. 189 şi 191, fig. 1.
[38] IMRER, I, p. 142, nr. II.C; cf. NEIGEBAUR 1851, p. 40; HOREDT 1982, p. 34, n. 4; SANIE 1981, p. 161; GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174, B.c.4; GUDEA 1999-2000, p. 195, nr. 2.2. Pentru această gemă s-au mai propus şi alte datări: în sec. II-III (GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174) sau în sec. III (GUDEA 1999-2000, p. 195). Inscripţia ei mai este citită şi ca *A(iath) G(adol) U(e) L(eolam) A(donai)*: HOREDT 1982, p. 34, n. 71; GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174; GUDEA 1999-2000, p. 195.
[39] PAKI 1990, p. 160.
[40] IDR, III/2, 398.
[41] IDR, III/2, 446.
[42] IDR, III/2, 20.
[43] IDR, III/2, 278.
[44] IDR, III/2, 453.

monument funerar, ridicat pentru Cassia Sura, socotită, de asemenea, de origine greco-orientală [45], *cognomen*-ul *Sura* putând indica apartenența ei la mediul greco-sirian. Oriental pare a fi, după părerea noastră, la Micia, Cassius Rufus, care ridică un altar lui Iupiter Hierapolitanus [46], deci pentru o divinitate originară din Siria, din orașul Hierapolis, vechiul Mabbog, numit azi Membidj. În schimb, după alte păreri, la Alburnus Maior, Cassia Peregrina este socotită ca având o origine illyră, doar pentru faptul că era soția unui illyr, anume a lui Bisius, fiul lui Scenobarbus [47]. Tot la Alburnus Maior, într-o *tabula cerata* descoperită într-o galerie a minei *Sf. Simion* de pe muntele Cârnicul Mare, Servilius C(a ?)ssius este martor al încheierii unui contract, probabil de împrumut [48], iar într-un contract de înființare a unei asociații cămătărești (*societas danistaria*), descoperit în mina *Sf. Ecaterina* de pe muntele Letea, printre fondatori se numără Cassius Frontinus și Secundus, *servus actor* al lui Cassius Palumbus [49]. Urmând o ipoteză a lui H.-Chr. Noeske [50], V. Wollmann crede că acești ultimi Cassii de la Alburnus Maior erau înrudiți cu Cassia Peregrina [51] și că toți acești Cassii erau înrudiți cu cei din Ulpia Traiana Sarmizegetusa [52]. La sfârșitul sec. II sau, mai curând, la începutul sec. III [53], centurionul C. Cassius Vitalis din legiunea V Macedonica a dedicat la Potaissa un altar lui Deus Fortis Phoebus Apollo Parthicus [54]. Probabil în prima jumătate a sec. III [55], un alt centurion al aceleiași legiuni, Cassius Severinus, socotit de I. I. Russu ca fiind, foarte probabil, un italic [56], a dedicat lui Iupiter Optimus Maximus un altar votiv, refolosit ca picior al pristolului în vechea biserică din lemn (construită în 1721) de la Lunca Mureșului (jud. Alba) [57]. În Oltenia, la Cioroiu Nou (com. Cioroiași, jud. Dolj), se cunoaște o stelă funerară, datată în a doua jumătate a sec. II, aparținând lui M. Cassius Herculanus, care, între câmpul reliefului și cel al

[45] IDR, III/3, 250; cf. GOSTAR 1956, p. 62, nr. 2, nr. 2; ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 150, S 208.
[46] IDR, III/3, 97.
[47] IDR, III/3, 418.
[48] IDR, I, 32 (= TabCerD II): 17 septembrie 159.
[49] IDR, I, 44 (= TabCerD XIV): 28 martie 167.
[50] NOESKE 1977, p. 330.
[51] WOLLMANN 1996, p. 174.
[52] WOLLMANN 1996, pp. 174 și 177.
[53] BĂRBULESCU 1987, p. 68; cf. PISO 1980, p. 128, n. 22.
[54] RUSSU 1968b, p. 468, n. 35; cf. RUSSU - MILEA 1964, p. 31 (addenda, nr. 1).
[55] BĂRBULESCU 1987, p. 69.
[56] RUSSU 1968b, p. 468.
[57] RUSSU 1968b, pp. 466-469, nr. 13, fig. 12.

inscripției, prezintă o friză cu lupte între animale [58], asupra semnificației căreia vom reveni, datorită posibilei sale legături cu calitatea de *augustalis* a defunctului.

Un mare număr de *Cassii* se întâlneşte la Apulum. Într-o listă de soldați datată, datorită frecvenței gentiliciului *Aurelius*, la sfârşitul sec. II sau la începutul sec. III, este menționat Cassius Senecio [59], iar pe o altă listă, pe care apar şi multe *cognomina* de factură peregrină, la sfârşitul sec. II sau în sec. III, dar probabil nu mai târziu de domnia lui Caracalla, este amintit Cassius Valens [60]. Un monument funerar dispărut, văzut în sec. XVI la biserica din Vurpăr (jud. Alba) de către Mezerzius, este ridicat de către Cassia Ponticilla patroanei sale, Cassia Saturnina [61]. Un centurion din legiunea a XIII-a Gemina, C. Cassius C. f(ilius) Coll(ina tribu) Proculeianus, care a dedicat, probabil în sec. II, un altar lui Iupiter Optimus Maximus, este originar, potrivit inscripției, din Epiphania, fără a fi limpede dacă este vorba de oraşul din Cilicia sau de cel din Syria [62]; originea sa orientală este, aşadar, neîndoielnică.

Derivat de la *Cassius*/*Cassia* este *cognomen*-ul *Cassianus*/*Cassiana*, atestat printr-un altar dedicat Victoriei la Kajtasovo (lângă Bela Crkva, Serbia) de către *eques* Vaternius Cassianus, din Numerus S(yrorum ?) [63] şi prin monumentul funerar ridicat la Micia de către P. Aelius Cassianus pentru P. Aelius Ianuarius, P. Aelia Dionisia, P. Aelius Germanus şi P. Aelius Dionisius [64]. Tot la Micia, C. Pomponius Cassianus, *praefectus Cohortis II Flaviae Commagenorum* este menționat pe 3 altare [65], dintre care 2 dedicate lui Iupiter Optimus Maximus [66]. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cum am mai amintit, Cassia Cassiana este fiica augustalului L. Cassius Marcio [67], iar C. Mettius Cassianus, *duumvir coloniae*, ridică un altar lui Aesculapius şi Hygiei pentru sănătatea mai multor persoane, membrii ai familiei sale: Aelia Flora, Mettius Protenus, Mettius Cassianus şi Mettia Flora [68].

---

[58] IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11.
[59] IDR, III/5-2, 451; cf. WOLLMANN 1970, pp. 166-169, nr. 2, fig. 2; WOLLMANN 1972.
[60] IDR, III/5-2, 452; cf. BĂLUȚĂ - RUSSU 1982, pp. 117 şi 119, nr. 2, fig. 2.
[61] IDR, III/5-2, 510.
[62] IDR, III/5-1, 140; cf. ZEFLEANU 1943-1945, p. 97sq., nr. 1, fig. 1; RUSSU 1959, p. 889, nr. 26.
[63] IDR, III/1, 2.
[64] IDR, III/3, 156.
[65] IDR, III/3, 78; IDR, III/3, 79; IDR, III/3, 151.
[66] IDR, III/3, 78; IDR, III/3, 79.
[67] IDR, III/2, 398.
[68] IDR, III/2, 153.

În inscripțiile greceşti şi romane din partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior numele *Cassius* este mai puțin frecvent. La Tomis, un *katálogos*, probabil din prima jumătate a sec. III, îl aminteşte pe Kyronas, fiul lui Kasios (*sic!*) [69], atestând, astfel, preluarea binecunoscută, de altfel, a acestui nume semitic în onomastica grecească, de unde şi credem că a intrat ca *gentilicium* plebeian în cea latină. Celelalte atestări din această regiune nu ne permit alte concluzii asupra originii etnice a persoanelor care poartă acest nume, decât că este vorba de indivizi romanizați, cu precădere de veterani. Astfel, la Vicus Petra (Camena, com. Baia, jud. Tulcea), o inscripție inaugurală a unei băi publice îl numeşte, printre alți magistrați săteşti, pe Cassius Primitivus, *quaestor vici* [70]. La Troesmis, un *album* cu militari lăsați la vatră (*honesta missio*) din anul 134 îi aminteşte pe următorii veterani: Cassius Longinus, un alt Cassius Longinus, Cassius Valens, Cassius Germanus şi Cassius Vi... [71]. În împrejurimile cetății Noviodunum, pe un fragment de altar din sec. II apare şi numele lui Cassius Numidicus [72], mai probabil un veteran care a luptat împotriva numizilor sau în nordul Africii, decât un nord-african de origine numidă.

Prin urmare, *nomen gentile* Cassius/Cassia, respectiv *cognomina* derivate din acestea, Cassianus şi Cassiana, vor fi fost purtate şi în Dacia tot de către persoane romanizate, originare din mediul greco-oriental, mai cu seamă din cel greco-sirian, dar poate şi de către palmyreni şi, într-o oarecare măsură, foarte probabil, de către evrei elenizați. Pentru o origine nord-africană (mai mult în sens geografic decât etnic) a unor purtători ai acestui nume, posibilă totuşi, nu există suficiente argumente.

Şi în alte provincii situația pare a fi asemănătoare cu Dacia; Cassii sunt, adesea, italo-orientali, care îşi trădează originea fie prin onomastică, fie prin preferința pentru un anumit tip de monumente funerare, cu o ornamentică specifică lumii orientale. Astfel, la Carnuntum, în sec. III, o stelă funerară cu reprezentarea unei familii călătorind cu nava *Felix Itala* o atestă pe Augustania Cassia Marcia, soția lui M. Antonius Bassilides, *frumentarius* în legiunea X Gemina [73]; după nume, ambii soți par a avea o origine italo-orientală. Contemporan, probabil, cu această familie, Cassius Dio, cunoscutul istoric de limbă greacă, care a fost de două ori consul, precum şi proconsul al Africii şi guvernator al Pannoniei, era originar din Bithynia, de la Nicaea, unde se născuse ca fiu al senatorului Cassius Asclepiodatus, iar după mamă se

[69] ISM, II, 468 (18).
[70] ISM, V, 222.
[71] ISM, V, 137.
[72] ISM, V, 270.
[73] CSIR Österreich, I/3, nr. 331.

înrudea cu retorul şi filosoful Dio din Prusa, supranumit *Chrysostomus* [74]; istoricul grec, despre care putem afirma că este doar în aparenţă romanizat, ataşamentul său faţă de Roma fiind expresia loialismului său de înalt funcţionar, este însă un păgân credincios, al cărui antisemitism îi vizează pe evrei şi pe sirieni [75]. La Mainz-*Weisenau*, doi fraţi originari din Mediolanum şi înrolaţi în legiunea XIV Gemina, veteranul M. Cassius şi C. Cassius, au avut un monument funerar impunător, cu un coronament în formă de piramidă, iar inscripţia funerară de pe o arhitravă a acestei construcţii este flancată de câte un grifon [76], care are o bună corespondenţă în grifonul de pe un monument funerar din perioada augusteică timpurie de la Scansano [77]. Monumentul celor doi Cassii de la Mainz-*Weisenau* se datează în perioada staţionării aici a legiunii respective (13-43 e.n.) [78].

Frize cu lupte de animale, asemănătoare celei de pe stela funerară a augustalului M. Cassius Herculanus [79], se întâlnesc şi în alte provincii balcano-dunărene, de pildă în Pannonia, la Savaria pe monumentul funerar al unor Sempronii originari, probabil, din Aquileia, datat în prima jumătate a sec. II [80], pe stela funerară a unui tânăr de la Walbersdorf (Austria), ridicată de liberta acestuia, în sec. I e.n. [81] şi pe aceea, datată tot în sec. I e.n., a fraţilor Cenumarus şi Gnatila, copiii lui Sacio, descoperită la Leithaprodersdorf (Austria) [82]. Vom încerca să vedem care ar putea fi semnificaţia simbolică a acestor scene, frecvente în Moesia Superior [83] şi în ce măsură se poate presupune că zooforul acestei stele funerare ar putea reprezenta o aluzie la *venationes* prezentate de către respectivul augustal, în calitate de *munerarius*. De altfel, o astfel de ipoteză o sugerează şi comparaţia cu statutul defuncţilor pentru care fuseseră ridicate două stele funerare din Moesia Superior pe care apar astfel de frize: la Kostolac (Serbia), cea a lui C. Cornelius Rufus, *decurio* şi *augur* al municipiului Aelium Viminacium [84] şi cea a lui T. Baebius Eutychus, *augustalis* al aceluiaşi municipiu [85].

---

[74] MILLAR 1964; cf. DUMITRAŞCU 1999, p. 29sq.
[75] DUMITRAŞCU 1999, p. 29sq.
[76] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, pp. 122 şi 166, MG 9, pl. 30a.
[77] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.
[78] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.
[79] IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11 (a doua jumătate a sec. II).
[80] RIU, 1, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.
[81] CSIR Österreich, I/5, nr. 8.
[82] CSIR Österreich, I/3, nr. 279.
[83] ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 384.
[84] SPASIĆ 1996a, p. 149, nr. 18 (sfârşitul sec. II – începutul sec. III).
[85] SPASIĆ 1996b, p. 159, nr. 13 (sfârşitul sec. II – începutul sec. III).

În frontonul amintitei stele de la Leithaprodersdorf [86] este reprezentat un cocoş, animal de regulă chtonian, dar uneori şi solar, care simbolizează dârzenia şi vigilența, iar în cosmogonie, elementul aerului [87]. Potrivit unei credințe persane, pătrunse în Grecia încă din sec. VI î.e.n., prin intermediul pitagoreicilor şi pe care etruscii, care au preluat-o de aici, au transmis-o romanilor [88], cocoşul este o pasăre apotropaică, de bun augur, al cărei cântec vesteşte zorile, împrăştie tenebrele şi spaimele nopții [89] şi alungă demonii [90], fapt pentru care a devenit un atribut care sugerează ipostaza psihompompă a lui Hermes/Mercurius [91], dar poate şi un simbol al reînvierii, datorită faptului că el este acela care, în zori, îi trezeşte pe cei ce dorm. În schimb, în partea inferioară a stelei funerare de la Walbersdorf [92], sub câmpul inscripției, sunt reprezentați doi cocoşi de luptă, în stânga lor un câine mic, iar deasupra lor zboară o pasăre, reprezentări considerate fără legătură unele cu altele, la fel ca şi în cazul reprezentărilor de pe friza cu lupte de animale [93]; după părerea noastră, tocmai sub influența acestor frize, inspirate de spectacolele din amfiteatre, în partea inferioară a acestei stele au fost reprezentați însă atât cocoşii de luptă, cât şi celelalte animale preferate ale celor doi frați. În friza cu animale de deasupra câmpului inscripției stelei funerare ridicate în sec. I pentru familia lui Ti. Claudius Surus, descoperită la Neunkirchen (Austria), sunt reprezentați doi cocoşi în luptă şi, la margini, de o parte şi de alta a acestora, câte o panteră, care se pregăteşte a se repezi asupra lor [94]. Ca protagonist al unor lupte de animale, cocoşul poate avea, aşadar, în arta funerară romană provincială şi o cu totul altă semnificație decât aceea simbolică.

În Dacia romană scenele de vânătoare şi, în special, scenele de luptă între animale sunt însă rare [95]; fără a mai insista din nou asupra celor de pe zooforul stelei funerare a augustalului M. Cassius Herculanus de la Cioroiu Nou [96], care, atât ca stil, cât şi din punct de vedere al mediului social căruia îi aparține defunctul, poate fi pusă în legătură cu stelele funerare cu astfel de reprezentări

[86] CSIR Österreich, I/3, nr. 279.
[87] SANIE 1995, p. 152.
[88] CUMONT 1949, p. 410.
[89] DS, I, p. 345, s.v. *cocoş*.
[90] CUMONT 1949, p. 405sq.
[91] PÂSLARU 1998, p. 125; cf. BĂRBULESCU 2003a, p. 261.
[92] CSIR Österreich, I/5, nr. 8.
[93] CSIR Österreich, I/5, p. 13 (A. Neumann).
[94] CSIR Österreich, I/5, nr. 15.
[95] HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230.
[96] IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11.

din Moesia Superior, de pe celălalt mal al Dunării, vom analiza semnificaţia acestui motiv pe celelalte monumente funerare din Dacia. La Apulum, pe faţa laterală a unui coronament în formă de trunchi de piramidă cu feţele arcuite, este redată o scenă de vânătoare cu un câine sărind asupra prăzii [97], iar la Napoca, pe un fragment de monument funerar (după părerea noastră, perete de sarcofag), sunt reprezentaţi doi câini care atacă un animal (vulpe?) [98] şi, tot aici, pe un postament de monument funerar, ogari care urmăresc un iepure [99]; ambele monumente de la Napoca au fost refolosite în Antichitatea târzie pentru a improviza capace de sarcofag. Reprezentările de pe aceste ultime monumente amintesc de scenele cu câini care atacă iepuri, frecvente mai ales pe litoralul dalmat [100], dar întâlnite, izolat, în sec. I e.n. şi în Pannonia, chiar în mediul autohton, în cazul amintitei stele funerare a fraţilor Cenumarus şi Gnatila, copiii lui Sacio, de la Leithaprodersdorf [101], ca şi pe stela funerară a legionarului veteran M. Attius … de la Oberwaldbauern (Austria) [102] sau pe amintita stelă funerară a Semproniilor de la Savaria, originari, probabil, din Aquileia [103] şi care, după reprezentările simbolice de puternică influenţă orientală (grifoni afrontaţi cu *rhyton* sub câmpul inscripţiei şi grifoni de mare pe fronton), ar putea aparţine unui mediu italo-oriental. Pe faţa exterioară a unui perete de *aedicula* de la Cristeşti (jud. Mureş) este reprezentat însă un leu care doboară un cal [104]; această reprezentare sugerează, după părerea noastră, că animalul hăituit de câini sau răpus de o fiară constituie o alegorie de factură stoică a caracterului violent şi inevitabil al morţii, la fel ca şi reprezentările de lei care ţin sub labe un cap de animal [105] sau cele ale monştrilor devoratori (sfinxul [106], grifonul, diferiţii monştri acvatici). Tocmai prin prezenţa unor scene cu lupte între animale, între care şi hăituirea unor iepuri, foarte asemănătoare cu cele de pe stela funerară a lui M. Cassius Herculanus şi de pe amintitele stele funerare din Moesia Superior, într-un clar context alegoric (sugerat de reprezentările de Eroşi şi Victorii), pe "sarcofagul

[97] PISO - BLĂJAN 1995-1998, p. 231, nr. 10, fig. 4/5 şi 6/2.
[98] MACREA 1969, p. 418; TUDOR 1969b, p. 66; cf. COVACIU 1926-1928, p. 221, nr. 6, fig. 3; HICA-CÎMPEANU 1977, pp. 228-230, fig. 5/1; BODOR 1987-1988, p. 219, nr. 36, fig. 16.
[99] BODOR 1987-1988, p. 219, nr. 35; cf. DAICOVICIU 1929, p. 311; DAICOVICIU 1933-1935, pp. 198-200 şi 204-206, fig. 3; HICA-CÎMPEANU 1977, p. 226, nr. 3, fig. 4/1.
[100] MANO-ZISI 1982, p. 103.
[101] CSIR Österreich, I/3, nr. 279.
[102] CSIR Österreich, I/5, nr. 5 (sec. I-II).
[103] RIU, 1, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.
[104] HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230; HUSAR - MAN 1996, pl. V/5.
[105] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277.
[106] RENARD 1950 ; VLASSA 1980. Pentru motivul sfinxului în arta funerară romană provincială din Dacia: ARDEVAN 1989; RENARD 1968; MOGA - SÎNTIMBREAN 1996.

Ghika", descoperit prin 1837-1842 la Romula sau la Sucidava [107], rău cunoscut însă de către O. Floca, deşi acesta îl invocă drept termen de comparaţie, considerăm nefondată părerea autorului citat, întemeiată pe o cunoaştere la fel de superficială a unuia dintre cele două amintite monumente de la Napoca (descris, de altfel, incorect, datorită confuziei cu cel cu ogarii care urmăresc iepurele), că scena de vânătoare, căreia îi atribuie, cu rezerve totuşi, un simplu rol decorativ, ar fi lipsită de orice semnificaţie simbolică [108]. Din această perspectivă, în cazul stelei funerare a augustalului L. Cassius Marcio şi a fiicei sale, struţii reprezentaţi păscând fără grijă dobândesc o semnificaţie mai complexă, moralizatoare: ei îi întruchipează pe cei care îşi trăiesc viaţa şi privesc moartea doar ca pe o primejdie îndepărtată, fără a fi preocupaţi de faptul că ea este inevitabilă şi îi poate lovi oricând.

Foarte interesant este şi restul ornamenticii simbolice de pe stela funerară a acestui augustal de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. *Floarea*, al cărei potir, ca simbol al principiului pasiv, primeşte ploaia şi roua cerească şi devine, astfel, un receptacol orizontal şi pasiv, este complementul simbolurilor verticale şi active, respectiv al acţiunilor celeste, iar *deschiderea florii*, în care are loc trecerea de la universal la particular şi invers, reprezintă ecloziunea şi dezvoltarea întregii manifestări [109]. Prin parfum şi culoare, floarea simbolizează un principiu superior, a cărui manifestare asigură perenitate universalului, în ciuda caracterului efemer al elementelor particulare [110]. Ca şi alte imagini florale sau circulare, a căror înflorire reprezintă dezvoltarea manifestării şi realizarea posibilităţilor primordiale, *rozeta* sau *roata* este un simbol al lumii [111]; după unele opinii, care o consideră derivată din cerc, *rozeta* reprezintă un simbol astral [112], aşadar, o posibilă aluzie la nemurirea astrală. La Apulum, o *rozetă turbionară*, foarte asemănătoare cu aceea de pe monumentul funerar al augustalului L. Cassius Marcio şi al fiicei sale, decorează frontonul stelei funerare a lui Mucasenus, fiul lui Cesorinus [113], un călăreţ de origine tracică din garda guvernatorului consular, ceea ce datează monumentul respectiv după ultima reorganizare administrativ-teritorială a Daciei, cel mai probabil la sfârşitul sec. II. După părerea noastră, rozeta turbionară combină simbolistica rozetei cu aceea a *dublei spirale*, care evocă

[107] HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230 (unde se afirmă greşit că sarcofagul ar fi fost descoperit la Celei sau la Reşca pe la 1937-1942, deci un secol mai târziu decât în realitate); GRAMATOPOL 1982a, p. 169; GRAMATOPOL 2000, p. 204sq.; cf. BERCIU 1978, fig. 84.
[108] FLOCA 1941, p. 67sq.
[109] BENOIST 1995, p. 79.
[110] SCHÜTZE 1972, p. 52.
[111] BENOIST 1995, pp. 67 şi 79.
[112] BERCIU 1969, p. 168.
[113] CIL, III, 1195.

cele două mişcări complementare, evolutivă şi involutivă, ale vieţii şi morţii [114].

Cununa care înconjoară rozeta turbionară are o semnificaţie complexă. Deşi unii autori apreciază chiar că acest simbol a devenit un simplu ornament funerar [115], *cununa*, ca aluzie la *dona militaria*, mai ales în zona norico-pannonică, este preferată în mediul militar [116], unde ar simboliza, astfel, o carieră de succes [117]. Pe stela funerară a unui augustal, ea poate fi socotită, mai probabil, la fel ca şi cununile descoperite deasupra capacului cistei mormântului elenistic cu papir de la Callatis, datat la sfârşitul sec. IV î.e.n., drept însemnul demnităţii sacerdotale [118]; ea îi conferea preotului sacrificator un caracter sacru şi avea menirea de a îndepărta influenţele nefaste [119]. Cununa poate reprezenta însă şi un simbol al nemuririi [120].

Grifonul este un motiv de origine orientală, preluat de greci prin intermediul culturii cretane şi miceniene şi care în arta sepulcrală greco-romană devine un simbol solar al puterii şi vigilenţei, un paznic al mormântului, dată fiind credinţa că acest animal fabulos, locuind în ţara sciţilor sau a hyperboreenilor, legendarul popor trăitor în pace postexistenţială sub un soare veşnic, ar păzi aurul Nordului sau kraterul lui Dionysos [121]; ca leu înaripat, având cioc de vultur, el este, totodată, un monstru infernal, care uneşte cele 3 elemente: aerul, focul şi pământul [122], uneori şi apa [123]. În mediul greco-iranian de pe ţărmul nordic al Pontului Euxin, grifonul o însoţeşte pe Marea Zeiţă, ale cărei sanctuare se găseau în aproape toate oraşele greceşti din Peninsula Taman şi care este confundată fie cu Aphrodite, fie cu Artemis Agrotera, fie, mai frecvent, cu Demeter şi Kore [124]. Frecvent întâlnit în ornamentica funerară romană, ca paznic al mormântului pe care îl ocroteşte împotriva distrugerii, asigurând astfel odihna veşnică a defunctului [125], grifonul devine, aşadar, un *agathodaímon*. Deşi, în perioada preromană, acest motiv decorativ zoomorf este răspândit din Persia până în Italia,

[114] BENOIST 1995, p. 77.
[115] BODOR 1987-1988, p. 216.
[116] ISAC - DIACONESCU 1980, pp. 119 şi 134sq.; cf. SCHOBER 1923, p. 169sq.; RUSU 1979, p. 187, n. 93.
[117] HARL - LŐRINCZ 2002, p. 48.
[118] PIPPIDI 1969, p. 131.
[119] MAUSS - HUBERT 1997, p. 68.
[120] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277.
[121] JOBST s.a., p. 375; MELETINSKIJ 1990, p. 162, s.v. *грифоны*, *грифы* (A. A. Taho-Godi); cf. SANIE 1995, p. 160sq.; SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173.
[122] BENOIST 1995, p. 107.
[123] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.
[124] ALEXANDRESCU 1966, p. 85.
[125] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 123.

amănuntele difuzării sale sunt încă puțin lămurite, datorită şi unor dificultăți de datare [126]. În Egipt, grifonul îl reprezintă pe faraonul victorios şi devine, astfel, un simbol apotropaic, pe când în Mesopotamia este un simbol al lui Addad, zeul tunetului sau reprezintă un mijlocitor între oameni şi zei, dar dobândeşte o conotație malefică în gliptica asiriană [127]. În Dacia preromană, motivul grifonului, care apare pe una din falerele de la Surcea (jud. Covasna), datată în sec. IV-III î.e.n. şi pe o *lunula* de la Buridava, datată în sec. I î.e.n. – I e.n. [128], este preluat din repertoriul elenistic şi apoi roman, dar cu o conotație simbolică schimbată, sugerând ideea forței agresive [129] sau, după S. Sanie, puterea regală [130]. Cu o funcție apotropaică, doi grifoni străjuiesc portretele defuncților pe o stelă funerară de la Apulum, azi dispărută, ridicată pentru C. Sentius C. f(ilius) Sulp(icia tribu) Flaccus, originar din Antiquaria (Baetica), veteran al legiunii a XIV-a Gemina Martia Victrix, *decurio* al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa [131]; după I. Piso, această stelă funerară se datează în prima jumătate a sec. II, iar defunctul aparține primului val de colonişti stabiliți în Dacia [132].

În mitologia greco-romană, grifonul este asociat cu Apollo, Dionysos şi Nemesis [133], iar în cea palmyreană grifonii sunt înhămați la carul zeului solar Malagbel [134]. De aceea, ținând seama şi de foarte probabila origine greco-orientală, poate chiar greco-siriană a lui L. Cassius Marcio, credem că reprezentarea grifonilor poate fi pusă în legătură şi cu credința că sufletele morților însoțesc Soarele în drumul său pe bolta cerească [135], mai ales că, începând cu epoca lui Augustus, grifonul este asociat, în iconografia monumentelor publice romane, cu ideea apoteozei imperiale [136], iar călătoria spre Lumea Cealaltă era posibilă şi călare pe un grifon, aşa cum remarca W. Vollgraff [137]. De altfel, începând cu apoteoza lui Caesar, reprezentată pe altarul Larilor din Vatican, se credea că defuncții apoteozați sunt transportați într-un car spre Soare, iar apoi, după răspândirea mithraismului, în cele mai

[126] GAWLIKOWSKI 1979, p. 69sq.
[127] SANIE 1995, p. 161.
[128] SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173, fig. 37/1 şi 45/1; cf. SANIE 1995, p. 160, pl. XLVIII/2 (Buridava); FLOREA 1995-1996, p. 58, fig. 5/4 (Surcea).
[129] SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173sq.
[130] SANIE 1995, p. 161.
[131] IDR, III/5-2, 574; cf. WOLLMANN 1977, p. 678; BIANCHI 1985, p. 268, nr. 89.
[132] IDR, III/5-2, p. 436.
[133] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122; JOBST s.a., p. 375; cf. SANIE 1995, p. 161; OPREANU 1996, p. 191.
[134] GAWLIKOWSKI 1979, p. 171, fig. 73; cf. DRÖSSLER 1976, p. 184.
[135] CHIŞ 2003a, p. 248.
[136] SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173.
[137] PIPPIDI 1969, p. 203, n. 96.

multe cazuri într-un car condus chiar de către Soare, deşi carul este tras de cai sau de cai înaripaţi [138]. Alături de zeiţele Fortuna şi Victoria, de Dioscurii călări, de lei şi vulturi, grifonii apar la sfârşitul sec. I e.n. şi în ornamentica unui mormânt nabatean de la Petra, cunoscut sub denumirea de *el-Chazne* şi atribuit de către cercetători regelui arab Haretat (Aretas) IV [139]. În Pannonia, la Margarethen am Moos (Austria), doi grifoni afrontaţi, ale căror cozi se termină în vrejuri, sunt reprezentaţi pe stela funerară a lui M. Valerius Taurus, datată în sec. I-II, pe care, deasupra inscripţiei, se află o scenă cu un leu sărind peste un om culcat la pământ [140]; atât semnificaţia acestui mod de reprezentare a grifonilor, cât şi a scenei de circ sunt dificil de interpretat. Această manieră de reprezentare a cozilor monştrilor nu este însă singulară în Pannonia, căci pe un monument funerar din zona lacului Balaton (Ungaria), datat din a doua jumătate a sec. II şi până la începutul sec. III, coada unui delfin se sfârşeşte într-un potir, iar aceea a unui monstru marin (tigru de mare sau grifon de mare) ia forma unei frunze [141]. În schimb, asocierea grifonilor cu un *kantharos*, ca în a doua jumătate a sec. I e.n., pe un coronament de la Trier [142] sau pe un monument funerar de la Neunkirchen (Austria), datat în sec. I-II [143], respectiv cu un *rhyton* pe monumentul funerar al Semproniilor de la Savaria, din prima jumătate a sec. II [144], îi face pe aceştia păzitorii băuturii din vas, ai veşnicului izvor al creşterii şi vieţii, care îi asigură defunctului nemurirea în Lumea de Dincolo, fie în legătură cu misterele dionysiace, cum crede H. Jucker, fie cu cele ale lui Mithras, după părerea lui H. G. Horn [145]. Pe de altă parte, grifonul ţinând sub labă o roată, asociat frecvent în epoca imperială cu Nemesis [146], ca simbol al sorţii schimbătoare, se raportează la responsabilitatea demonilor în împărţirea destinului sau norocului, afirmată de gânditori neoplatonici ca Proclus şi Iamblichos, deşi încă din sec. V î.e.n. credinţele legate de noroc se suprapun cu cultul unor divinităţi ca Agathodaimon, Agathe Tyche, Fortuna [147], care reprezintă, de fapt, abstractizări ale unor concepte anterior confundate cu demonii [148]. Aceste simboluri ale pretenţiei de a stăpâni destinul oamenilor se pot explica,

[138] PIPPIDI 1969, p. 151sq., n. 55-56.
[139] GAWLIKOWSKI 1979, p. 119.
[140] CSIR Östrerreich, I/4, nr. 410.
[141] CSIR Ungarn, VIII, nr. 115.
[142] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, pp. 122sq. şi 197, U 36, pl. 30b.
[143] CSIR Österreich, I/5, nr. 18.
[144] RIU, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.
[145] ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 123.
[146] TÉGLÁS 1893, p. 252; CIOBANU 1989, p. 276.
[147] TIMOTIN 1997, p. 89.
[148] TIMOTIN 1997, p. 88.

eventual, din perspectivă individuală, prin încrederea în soarta favorabilă libertului parvenit, care, la fel ca şi Trimalchio din *Satyricon*-ul lui Petronius, nu îşi neagă totuşi trecutul, respectiv, pe plan social, prin mândria acestuia, ca preot al cultului imperial şi "om de încredere" al autorităților, de a putea influența destinul oamenilor, chiar al unora cu o origine mai onorabilă decât a sa.

Astfel, motivul celor doi grifoni care flanchează o rozetă turbionară simbolizează, pe de o parte, nădejdea renaşterii într-o altă lume, sub protecție solară, pe de altă parte sugerează însăşi rostul augustalilor în lumea romană, anume acela de "păzitori ai ordinii universale", garantată de patriotismul supuşilor, organizat prin cultul imperial, al lui Augustus şi al Romei.

Einige Bemerkungen bezüglich der Grabstele eines Augustals aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa

-Zusammenfassung-

Die Grabstele des im Alter von 70 Jahren gestorbenen Augustals L. Cassius Marcio aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa und seiner 19jährigen Tochter, Cassia Cassiana, die von Cassia Rufina für den frommen Gatte und die fromme Tochter (*coniugi et filiae piissimis*) errichtet wurde, ist in ihrem unteren Teil mit zwei Strauße verziert, ein Bild das eher die Vorführung solcher "Vögel vom Übersee" im Amphitheater, die der Augustals al *munerarius* veranstaltet hat, als eine nord-afrikanische Herkunft dieses Kaiserpriesters suggerieren würde. Andernfalls, ist *Cassius* ein *gentilicium* orientaler Herkunft, das von der Bennenung des Zimtes in einigen semitischen Sprachen stammt. Im oberen Teil der Grabstele, versinnbildlicht das Motiv der zwei Greifen, die eine von einem Kranz umringte strudelförmige Rosette flankieren, einerseits die Hoffnung einer Wiedergeburt in einer anderen Welt, unter dem Schutz der Sonne, andererseits suggerriert das, eigentlich, gerade die Rolle der Kaiserpriester in der römischen Welt, nämlich jene der "Hütter der Weltordnung", die durch dem Kaiserkult, des Augustus und Roms organisierten Patriotismus der Untertanen gesichert wird. Das Denkmal wird, laut L. Țeposu-Marinescu, in der ersten Hälfte des 2. Jh. datiert und laut C. Ciongradi in der severischen Zeit.

Bibliografie

ALICU ET ALII 1979 - Dorin Alicu, Constantin Pop, Volker Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford, 1979 (= BAR, International Series, 55).

ALEXANDRESCU 1966 - Petre, *Le symbolisme funéraire dans une tombe de la Péninsule de Taman*, în: StCl, 8 (1966), pp. 75-86.

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 - Maria, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, în: RÉSEE, 8/2 (1970), pp. 269-328.

ALEXANDRESCU-VIANU 1977 - Maria, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferior*, în: SCIVA, 28/3 (1977), pp. 375-389.

ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986 - Jeanne-Nora, *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n.Chr. im Rheingebiet*, Bonn, 1986 (= *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 43).

ARDEVAN 1989 - Radu, *Monumentul roman de la Suatu*, în: Apulum, 26 (1989), pp. 273-282.

ARDEVAN 1998 - Radu, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998 (= *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, X).

BĂLUȚĂ - RUSSU 1982 - Cloşca L. Băluță, Ion I. Russu, *Inscripții din Apulum*, în: Apulum, 20 (1982), pp. 117-133.

BĂRBULESCU 1976 - Mihai, *Pilastrul cu divinități din Napoca şi unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia*, în: AIIACN, 19 (1976), pp. 267-274.

BĂRBULESCU 1987 - Mihai, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

BĂRBULESCU 1994 - Mihai, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994 (= *Dissertationes Musei Potaissensis*, 1).

BĂRBULESCU 2003a - Mihai, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2003.

BENOIST 1995 - Luc, *Semne, simboluri şi mituri*, Bucureşti, 1995.

BERCIU 1969 - D., *Arta traco-getică*, Bucureşti, 1969 (= *Biblioteca de arheologie*, XIV).

BERCIU 1978 - D., *Daco-Romania*, München – Genf – Paris, 1978.

BIANCHI 1985 - Luca, *Le stele funerarie della Dacia. Un'espressione di arte romana periferica*, Roma, 1985.

BODOR 1987-1988 - A., *Contribuții la istoria oraşului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (II)*, în: ActaMN, 24-25 (1987-1988), pp. 193-221.

CHIŞ 2003a - Silvius, *Geografia funerară în literatura şi filosofia epocii Principatului*, în: FD, pp. 217-250.

CIOBANU 1989 - Radu, *Le culte de Némésis et Fortuna en Dacie - typologie et iconographie des représentations figuratives*, în: Apulum, 25 (1989), pp. 275-281.

CIONGRADI 1999 - Carmen, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, în: ActaMN, 36/1 (1999), pp. 155-162.

COVACIU 1926-1928 - N., *Descoperiri arheologice în Cluj*, în: ACMIT, 1 (1926-1928), pp. 218-233.

CSIR Österreich, I/3 - Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die figürlichen Reliefs*, Wien, 1970.

CSIR Österreich, I/4 - Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstüngsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente)*, Wien, 1972.

CSIR Österreich, I/5 - Alfred Neumann, *Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria*, Wien, 1974.

CSIR Ungarn, VIII - Christine Ertel, Sylvia Palágyi, Ferenc Redő, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sala und Mogontiana, sowie des Balaton-(Platensee-) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém*, Budapest, 1999.

CUMONT 1949 - Franz, *Lux Perpetua*, Paris, 1949.

DAICOVICIU 1929 - C., *Cronica arheologică şi epigrafică a Transilvaniei (1919-1929)*, în: ACMIT, 2 (1929), pp. 299-320.

DAICOVICIU 1933-1935 - C., *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II-III ?*, în: AISC, 2 (1933-1935), pp. 192-209.

DRÖSSLER 1976 - Rudolf, *Als die Sterne Götter waren. Sonne, Mond und Sterne im Spiegel von Archäologie*, Leipzig, 1976.

DUMITRAŞCU 1999 - Sever, *Evrei, daci şi creştini în opera lui Dio Cassius*, în: Crisia, 29 (1999), pp. 29-32.

FLOCA 1941 - Octavian, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, în: Sargetia, 2 (1941), pp. 1-116.

FLOCA 1968a - Octavian, *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia*, în: ActaMN, 5 (1968), pp. 111-124.

FLOREA 1995-1996 - Gelu, *O schiţă pentru reconstituirea imaginarului la daci. Elemente ale bestiarului real şi fantastic*, în: MITU - GOGÂLTAN 1995-1996, pp. 56-70.

FLORESCU 1926-1927 - Grigore, *I monumenti funerari romani della "Dacia Superior"*, în: EDR, 4 (1926-1927) [1930], pp. 72-148.

FLORESCU 1942 - Grigore, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942.

GAWLIKOWSKI 1979 - Michal, *Arta Siriei*, Bucureşti, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).

GOSTAR 1956 - Nicolae, *Inscripţii şi monumente din Germisara*, în: *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, (= Sargetia, 3), pp. 57-99.

GRAMATOPOL 1982a - Mihai, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei şi teoria culturii*, Bucureşti, 1982.

GRAMATOPOL 2000 - Mihai, *Arta romană în România*, Bucureşti, 2000 (= *Curente şi sinteze*, 62).

GUDEA 1999-2000 - Nicolae, *Evreii în provinciile dacice. 106-275 p.Ch.*, în: EN, 9-10 (1999-2000), pp. 179-208.

GUDEA - GHIURCO 1988 - Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

HARL - LŐRINCZ 2002 - Friderike Harl, Barnabás Lőrincz, *Führer zum römischen Lapidarium in Bastion VI der Festung Komárno*, Komárno – Wien, 2002.

HICA-CÎMPEANU 1977 - Ioana, *Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca*, în: ActaMN, 14 (1977), pp. 221-237.

HOREDT 1982 - Kurt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

HUSAR - MAN 1996 - Adrian Husar, Nicoleta Man, *The roman rural settlement of Cristeşti*, în: Marisia, 25 (1996), pp. 21-34.

ISAC - DIACONESCU 1980 - Dan Isac, Alexandru Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, în: ActaMN, 17 (1980), pp. 115-137.

JACQUES 1984 - François, *La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Rome, 1984.

JOBST s.a. - Helga, *Römische Bronzeplastik*, în: Werner Jobst (Hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntinum in Bad Deutsch-Altenberg*, s.l., s.a., pp. 355-375.

JUDE - POP 1972 - M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Turda, 1972.

KERÉNYI 1941-1942 - A., *A dáciai személynevek*, Budapest, 1941-1942 (= *Dissertationes Pannonicae*, I, 9).

MACREA 1969 - Mihail, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

MANO-ZISI 1982 - Đorđe, *Umetnost na tlu Jugoslavije. Antika*, Beograd – Zagreb - Mostar, 1982.

MAUSS - HUBERT 1997 - Marcel Mauss, Henri Hubert, *Eseu despre natura şi funcţia sacrificiului*, Iaşi, 1997 (= *Plural*, 33).

MILEA 1971 - Zaharia, *Sculpturi romane de la Alburnus Maior în Muzeul de istorie din Turda*, în: Apulum, 9 (1971), pp. 435-441.

MILLAR 1964 - F., *A Study of Dio Cassius*, Oxford, 1964.

MITU - GOGÂLTAN 1995-1996 - Sorin Mitu, Florin Gogâltan (coord.), *Viaţă privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1995-1996 (= *Istorie*, XI).

MELETINSKIJ 1990 - E. M. (глав. ред.), *Мифологический словарь*, Moskva, 1990.

MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971 - András Mócsy, Tihamér Szentléleky (Hg.), *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Amsterdam, 1971.

MOGA - SÎNTIMBREAN 1996 - Vasile Moga, Aurel Sântimbrean, *Sfincşi funerari la Alburnus Maior*, în: SCIVA, 47/2 (1996), pp. 199-202.

NEIGEBAUR 1851 - J. F., *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderem Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

NOESKE 1977 - Hans-Christoph, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit*, în: BJ, 177 (1977), pp. 271-416.

NOLLÉ 1992-1993 - J., *Kaiserliche Privilegien für Gladiatorenmunera und Tierhetzen. Unbekannte und ungedeutete Zeugnisse auf städtischen Münzen des griechischen Osten*, în: JfNG, 42-43 (1992-1993), pp. 49-82.

OPREANU 1996 - Coriolan Horaţiu, *Spettacoli anfiteatrali nella Dacia romana*, în: OmDA, pp. 187-199.

PAKI 1988 - Adela, *Populaţia Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)*, în: SCIVA, 39/4 (1988), pp. 355-368.

PAKI 1990 - Adela, *Populaţia Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (II)*, în: SCIVA, 41/2 (1988), pp. 149-163.

PÂSLARU 1998 - Mariana, *Despre o posibilă reminescenţă antică în riturile funerare româneşti*, în: BCŞS, 4 (1998), pp. 125-128.

PETOLESCU 1995 - Constantin C., *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995.

PETOLESCU 2000 - Constantin C., *Dacia şi Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârşitul Antichităţii*, Bucureşti, 2000.

PIPPIDI 1969 - D. M., *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucureşti, 1969.

PISO 1975 - Ioan, *Epigraphica (III)*, în: ActaMN, 12 (1975), pp. 165-178.

PISO 1980 - Ioan, *Epigraphica (XI)*, în: Potaissa, 2 (1980), pp. 123-131.

PISO 1991 - Ioan, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, în: W. Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkentnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie (Kolloqium Köln, 24.-26. November 1991)*, pp. 315-337.

PISO - BLĂJAN 1995-1998 - Ioan Piso, Mihai Blăjan, *Monumente romane descoperite la Alba Iulia*, în: Apulum, 27-30 (1995-1998), pp. 227-239.

RENARD 1950 - Marcel, *Sphinx ravisseuses et "têtes coupées"*, în: Latomus, 9 (1950), pp. 303-310.

RENARD 1968 - Marcel, *Sphinx à masque funéraire*, în: Apulum, 7/1 (1968), pp. 273-305.

ROBERT 1963 - Louis, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure greco-romaine*, Paris, 1963.

RUSSU 1959 - I. I., *Inscripţii din Dacia*, în: MCA, 6 (1959), pp. 871-895.

RUSSU 1968b - I. I., *Note epigrafice. Inscripţii din Dacia Porolissensis*, în: ActaMN, 5 (1968), pp. 451-470.

RUSSU 1979 - I. I., *Rectificări şi adaosuri arheologico-epigrafice la SCIVA, 29, 1978, 3, p. 437-443*, în: SCIVA, 30/2 (1979), pp. 215-223.

RUSSU - MILEA 1964 - I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice şi sculpturale în Muzeul raional Turda*, în: ProblMuz, Cluj, [1964], pp. 14-31.

RUSU 1979 - M., *Castrul roman de la Gilău*, în: StComEICar, 3 (1979), pp. 153-191.

SANIE 1973 - Silviu, *Onomastica orientală din Dacia romană (II)*, în: ActaMN, 10 (1973), pp. 151-170.

SANIE 1977 - Silviu, *Theos Hypsistos şi Iupiter Exsuperantissimus în Dacia*, în: SCIVA, 28/1 (1977), pp. 135-142.

SANIE 1981 - Silviu, *Cultele orientale în Dacia romană*, vol. I (*Cultele siriene şi palmiriene*), Bucureşti, 1981.

SANIE 1995 - Silviu, *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice*, Iaşi, 1995 (= *Historica*, 7).

SANIE 1996 - Silviu, *Elemente iudaice sau iudaizante în interferenţa etno-culturală din Dacia şi Moesia Inferior*, în: Silviu Sanie, Dumitru Vitcu (coord.), *Studia et acta historiae Iudaeorum Romaniae*, vol. I, Ed. Hasefer, s.l., pp. 1-27.

SCHOBER 1923 - A., *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923.

SCHÜTZE 1972 - Alfred, *Mithras. Mysterien und Uhrchristentum*, Stuttgart, 1972.

SÎRBU - FLOREA 2000 - Valeriu Sîrbu, Gelu Florea, *Les Géto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000.

SONOC 2003 - Alexandru Gh., *Câteva consideraţii în legătură cu organizarea spectacolelor publice şi percepţia luptelor cu fiare şi gladiatori în Moesia Inferior, Regatul bosporan şi în Dacia romană*, în: ATS, 2 (2003), pp. 135-151.

SPASIĆ 1996a - Dragana, *Античка и нумизматичка збирка*, în: NMP, pp. 135-150.

SPASIĆ 1996b - Dragana, *Збирка археолошког материјала са заштитних истраживања Виминацијума (1977 - 1992.г.)*, în: NMP, pp. 151-161.

TÉGLÁS 1893 - Gabriel, *Neue Inschriften aus Dacien*, în: AEM, 16 (1893), pp. 251-256.

TIMOTIN 1997 - Andrei, *Problema demonologiei greceşti*, în: Archaeus, 1/1 (1997), pp. 63-123.

TUDOR 1969b - D., *Romanii în Dacia*, Bucureşti, 1969.

ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975 - Lucia, *Ulpia Traiana, metropola cultural-artistică a Daciei romane*, în: Sargetia, 11-12 (1974-1975), pp. 249-261.

ȚEPOSU-MARINESCU 1982 - Lucia, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (= BAR, International Series, 128).

VLASSA 1980 - Nicolae, *Sfinxul de bronz de la Potaissa*, în: Potaissa, 2 (1980), pp. 133-153.

WOLLMANN 1970 - Volker, *Materiale epigrafice şi sculpturale romane în Muzeul Sebeş*, în: ActaMN, 7 (1970), pp. 163-183.

WOLLMANN 1972 - Volker, *Ein Bataver im römischen Heer in Dakien*, în: Germania, 50/1-2 (1972), pp. 247-251.

WOLLMANN 1977 - Volker, *Activitatea arheologico-epigrafică a lui Ignatius Reinbold pe cuprinsul județului Alba*, în: Apulum, 15 (1977), pp. 671-680.

WOLLMANN 1996 - Volker, *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană / Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca/Klausenburg, 1996.

ZEFLEANU 1943-1945 - Enea, *Note epigrafice din Apulum*, în: Apulum, 2 (1943-1945), pp. 95-101.

ZUGRAVU 1997 - Nelu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997 (= *Bibliotheca Thracologica*, XVIII).

Prescurtări bibliografice

ACMIT - Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția Transilvania, Cluj.

ActaMN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

AEM - Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich(-Ungarn), Wien.

AIIACN - Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

AISC - Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj – Sibiu.

Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.

Archaeus - Archaeus. Studii de istorie a religiilor, Bucureşti.

AEM - Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich(-Ungarn), Wien.

ATS - Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.

BAR - British Archaeological Reports.

BCŞS - Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti, Alba Iulia.

BJ - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn (im Landschaftsverband Rheinland) und des Vereins von Altertumsfreunde im Rheinlande, Köln.

CIL - Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.

Crisia - Crisia, Oradea.

CSIR - Corpus signorum Imperii Romani.

DS - Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, numere*, Bucureşti, vol. I (1994), II (1995) şi III (1995).

EDR - Ephemeris Dacoromana. Annuaro della Scuola Romena di Roma, Bucureşti.

EN - Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.

FD - Mihai Bărbulescu (coord.), ***Funeraria Dacoromana***. *Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003 (= *Publicaţiile Institutului de Studii Clasice*, 1).

Germania - Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.

IDR - Inscriptiones Daciae Romanae, Bucureşti.

IMREM - Federaţia Comunităţilor Evreieşti din Republica Socialistă România. Centrul de Documentare, *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (ed. Victor Eskenasy), Bucureşti, 1986.

ISM - Inscriptiones Scythiae Minoris, Bucureşti.

JfNG - Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.

Latomus - Latomus. Revue d'Études latines, Bruxelles.

Marisia - Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş.

MCA - Materiale şi cercetări arheologice.

NMP - * * *, *Народни музеј Пожаревац 1896-1996.*, Požarevac, 1996 (= *Viminacium*, 5).

OmDA - M. Porumb (ed.), *Omaggio a Dinu Adamesteanu*, Cluj-Napoca, 1996.

Potaissa - Potaissa. Studii şi comunicări, Turda.

ProblMuz - * * *, *Probleme de muzeografie*, Cluj.

RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.

RIU - *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest.

Sargetia - Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva.

SCIVA - Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti.

StCl - Studii clasice, Bucureşti.

StComEICar - Studii şi comunicări de etnografie-istorie, Caransebeş.

Planşa 1a. Stela funerară a lui L. Cassius Marcio (după C. Ciongradi)

Planşa 1b. Stela funerară a lui L. Cassius Marcio (după IDR, III/2)

Planşa 2. Stela funerară a lui M. Cassius Herculanus (după IDR, II)

Planşa 3. Stela funerară a lui C. Cornelius Rufus (după D. Spasić)

Planşa 4. Stela funerară a lui T Bebius Eutzchus (după D. Spasić)

Planşa 5. „Sarcofagul-Ghika“ (după D. Tudor)

Planşa 6. Stela funerară a Semproniilor (după RIU, 1)

Planşa 7. Stela funerară a lui Ti. Claudius Surus (după CSIR Austria, I/5)

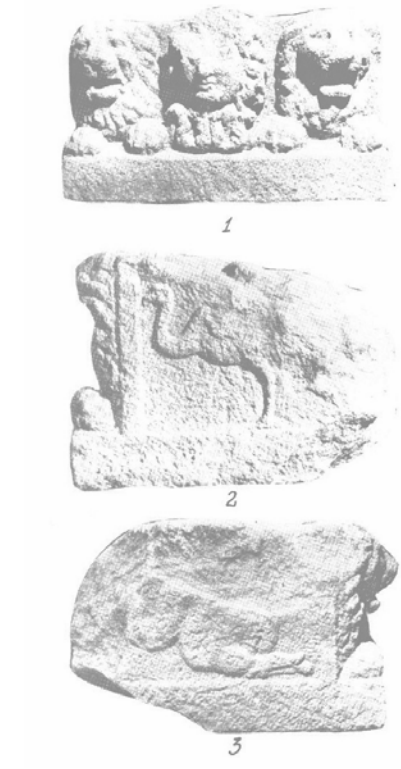

Figura 8. Bază de monument funerare de la Alburnus Maior (după M. Jude, C. Pop)

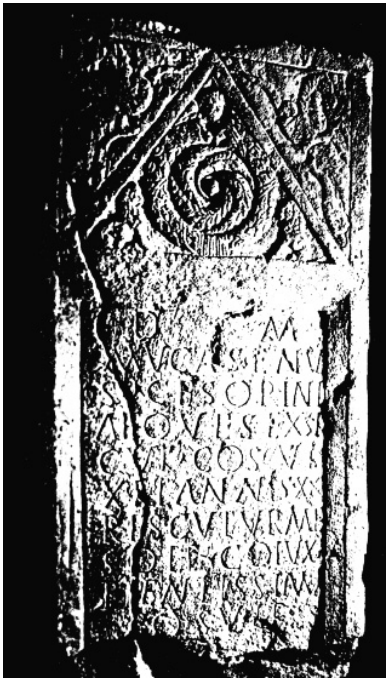

Figura 9a. Stelă funerară a lui Mucasenus, fiul lui Cesorinus (după IDR, III/5-2).

Figura 9b. Stelă funerară a lui Mucasenus,
fiul lui Cesorinus (după IDR, III/5-2).
Inscripția

AŞEZAREA NORICO-PANNONICĂ DE LA OCNA SIBIULUI

Dumitru POPA

Existența şi accesibilitatea zăcămintelor de sare a determinat concentrarea aici a unei succesiuni de locuiri ce încep din neoliticul timpuriu şi se înşiruie practic până la sfârşitul primului mileniu creştin[1].

Exploatarea zăcămintelor în epoca romană a fost confirmată încă din secolul XVIII, pe baza observațiilor de teren efectuate de un bun cunoscător în domeniu cum a fost J. E. Fichtel[2]. Atunci au putut fi identificate circa 15 exploatări, deja prăbuşite dar care prezentau toate caracteristicile unor exploatări antice. În legătură cu aceste exploatări s-au dezvoltat în epocă mai multe aşezări dispuse practic de jur împrejurul salinelor la distanțe variabile. Semnalate în literatura de specialitate încă de la mijlocul secolului al XIX-lea[3], amplasamentul unora din aceste descoperiri este mai greu de localizat datorită impreciziei cu care au fost consemnate atunci, a evoluției planimetrice a aşezării în răstimpul scurs de la semnalarea descoperirilor şi mai ales datorită dispariției multora dintre toponime. La capătul a doi ani de cercetări de suprafață, mergând în măsura posibilului, pe urmele semnalărilor anterioare am reuşit să grupez punctele cu descoperiri şi să conturez cu aproximație aria a trei foarte probabile aşezări de epocă romană[4].

Una se află în vatra oraşului în partea sa de nord-est. Din acest areal se cunosc numeroase descoperiri de factură superioară: cărămizi, una posibil cu ştampilă, țigle, mozaic, vase *terra sigillata* opaițe, un cap de statuie reprezentând-ul pe Mithras sau un acolit, monede. Se menționează de asemenea două ciocane de miner descoperite în zona exploatărilor

O a a doua aşezare este situată la circa 5 km nord de oraş, pe locul numit „Zmițe". Cercetată prin săpături sistematice în anii 1964-1965, ea s-a dovedit,

---

[1] S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu, 2003.

[2] J. E. Fichtel, *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1780, partea II, *Zweiter Teil, welcher die Geschichte des Steinsalzes enthält*, cap. V, § 76, p. 89-90.

[3] K. Horedt, *Römische Altertümer bei Hermansstadt*, în *Vierteljahresschrift*, 60, 1937, p. 182, 2: *Römische Salzgruben bei Salzburg*.

[4] D. Popa *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, p. 134-135, nr. 436, cu bibliografia mai veche;

pe baza materialului ceramic că aparţine unei comunităţi autohtone şi se datează, mai mult, în secolul III d. Hr[5].

O serie de puncte cu descoperiri au fost semnalate prin literatura mai veche s-au mai nouă pe valea Visei în punctele „Fața Vacilor”- la Făgădău, „Sub Stupini” şi „La Stupină”, puncte destul de apropiate în teren şi care ar putea desemna o singură aşezare.

Alte descoperiri semnalate la sud de zona exploatărilor de sare în zona actualei Fabrici de cuţite ar putea marca traseul drumului roman de la *Cedonia* (Guşterița-Sibiu) spre *Sacidava* (Miercurea Sibiului). De exploatările de sare ar putea fi legată şi aşezarea dacică de epocă romană de la Şura Mică[6], aflată la mică distanţă de acestea.

În anii 2004-2005 am executat săpături arheologice în aşezarea de pe valea Visei, punctul „Fața Vacilor-La Făgădău” iar rezultatele înregistrate formează subiectul acestei comunicări.

Aşezarea se află pe prima terasă de pe malul stâng al Visei, într-o zonă neinundabilă. Deşi aria cercetată este redusă, în total 32 mp, rezultatele sunt deja relevante pentru a caracteriza comunitatea care forma acestă aşezare şi caracteristicile sale culturale.

Stratul de cultură are o grosime de cca. 0,4 5m şi se situează la modul general între 0,45 şi 0,9 m. La 0,72 m se conturează un nivel de călcare cu masive depuneri de chirpic, sporadice pietre, bogate urme de cărbune şi multă ceramică (Pl. I).

Din analiza stratigrafică pare foarte sigur că locuirea s-a făcut în locuințe de suprafață dar tehnica de construcție nu ne apare foarte clară. În resturile masive de chirpic care formează uneori o masă groasă de 25 cm lipsesc aproape complet urmele de nuiele în schimb se pot observa urmele lăsate de suprafețele plane ale unor piese de lemn cu lățimea de 4-7 cm. Au apărut de asemenea mai multe fragmente ceramice ce par a fi părți ale unor cărămizi rudimentare (Pl. II).

Ceramica formează materialul cel mai relevant pentru încadrarea culturală a aşezării de aici.

Din analiza caracteristicilor tehnice: calitatea şi culoarea pastei, modelajul, a formelor şi a modalităților de ornamentare putem distinge în lotul ceramic de la Ocna Sibiului următoarele categorii ceramice:

A- ceramică *terra sigillata* şi *terra nigra*

B- ceramică fină din pastă roşie şi cenuşie

C- ceramică zgrunțuroasă lucrată la roata olarului sau cu mâna.

[5] D. Protase, *Apulum*, VII/1, 1968, p. 229-240.

[6] I. Glodariu şi colab., în *Materiale*, 13, 1979, p. 151-153.

A. Câteva fragmente de vase *terra sigillata*, unul decorat şi mai multe fără decor, judecând după aspectul pastei al verniului şi după motivul deocrativ provin din import (Planşa III, a, b, e, f; IV, a, b). Alte două fragmente decorate foarte asemănător, posibil chiar identic, şi mai mulţi pereţi de castroane sau boluri mai mici, fără decor, ar putea proveni şi din ateliere locale (Planşa III, c, d; IV, d). Caracteristicile acestor fragmente care ne-au determinat să le considerăm ca fiind produse ale unor ateliere din provincie sunt: pereţii mai groşi, pasta mai puţin densă, ormanentele mai şterse, iar verniul, în bună măsură, dispărut.

Terra nigra este reprezentată prin câteva fragmente de pereţi şi buze de vase mici, boluri foarte probabil, din pastă cenuşie foarte fină, grosimea pereţilor sub 3 mm, având atât la exterior cât şi la interior un verniu negru, intens strălucitor, cu aspect metalic. Credem că şi acestă categorie ceramică este tot un produs de import.

B. 1. Ceramica fină roşie (Planşele V, VI) provine de la vase de mici dimensiuni, judecând după grosimea pereţilor. Între forme pot fi identificate numeroase funduri cu inel, posibil de boluri, ulcele sau urcioare, funduri plate de la farfurii sau platouri. O menţiune aparte facem pentru un perete de vas pictat (VI, a) cu mici ornamente rotunde de culoare maronie, probabil rozete şi pentru o farfurie de mici dimensiuni, puţin adâncă şi cu bordura rotunjită, cu siguranţă o imitaţie după forma Drag. 35 (V, a); ambele pot fi considerate, cu multă certitudine, vase de import.

B. 2. Ceramica fină cenuşie (Planşele VII, VIII). Din astfel de pastă sunt lucrate mai multe boluri de mici dimensiuni, cu pereţii subţiri şi buza rotunjită simplu, castroane cu pereţii drepţi şi buza rotunjită şi îngroşată simetric, un *Dreifußschale* (VIII, b), farfurii puţin adânci şi cu bordura elegant curbată în jos. Tot dintr-o astfel de pastă dar mai puţin fină au fost lucrate şi unele vase de dimensiuni mai mari, judecând după grosimea pereţilor, dar forma lor nu se poate reconstitui pe baza fragmentelor păstrate.

C. Ceramica zgrunţuroasă este predominantă. Dintr-o astfel de pastă s-au lucrat la roata olarului mai multe tipuri de oale fără torţi, străchini cu pereţii înclinaţi spre exterior, drepţi sau curbaţi, o mare cantitate de capace şi mai multe vase de tip *Dreifußschale*. Culoarea pastei este cărămizie sau cenuşie cu diferite nuanţe de la cenuşiu deschis, până la cenuşiu închis aproape negru. Pe cele mai multe vase se poate observa o angobă superficială de culoare cenuşie care dă o tentă de această culoare pereţilor, chiar şi la vasele lucrate din pastă cărămizie. Ca urmare a folosirii pe foc multe vase şi-au schimbat culoarea pe unele zone ale corpului dobândind un aspect pătat în diferite nuanţe de cenuşiu. Dintr-o pastă identică au fost lucrate cu mâna şi un număr însemnat

de oale fără torți. Forma şi ornamentele lor sunt de asemenea identice cu ale celor lucrate la roată.

Oala fără toartă este forma predominantă ca frecvență în aşezare. În cadrul formei generale predomină o oală, de forma aşa ziselor „oale borcan" de dimensiuni medii spre mari, cu diametre ale fundurilor între 8-14 cm, diametre la gură între 15-25 cm şi înălțimi în jurul a 35 cm. Vasele au întotdeauna fundul plat, bazinul alungit cu pereții curbați, cu umăr şi gât bine conturat iar gura este evazată şi terminată cu o buză de cele mai multe ori simplă cu profil unghiular (Planşele IX, X, XI).

Un alt tip de oală a cărei formă poate fi reconstituită este oala de dimensiuni medii spre mici, cu bazin aproape sferic şi gura evazată terminată tot cu o buză unghiulară (XI, d).

Alte forme de oale din pastă zgrunțuroasă, înclusiv oale cu torți sunt prezente într-un număr foarte mic şi deocamdată imposibil de reconstituit ca formă.

Ornamentele aplicate pe oalele lucrate din pastă zgrunțuroasă sunt (Planşele XII, XIII):

- linia în val, câte una singură aplicată pe umărul oalelor cu un instrument nu tocmai ascuțit;

-o nervură rotunjită aplicată circular pe gâtul unor vase;

-ornamente executate cu rotița;

-striuri executate cu pieptenele, *Kammstriche*, sau cu măturicea, *Besenstrich*, dispuse vertical, orizontal sau suprapuse, intersectându-se; aceste două tehnici sunt cele mai frecvente, îndeosebi cel cu măturicea şi sunt aplicate atât pe oalele lucrate la roată cât şi pe cele cu mâna.

Străchinile (Planşa XIV) cu fundul plat şi pereții drepți şi înclinați spre exterior sau uşor curbați spre interior, terminați cu buze simple rotunjite sau uşor îngroşate, sau cu dezvoltare simetrică de forma unui V foarte deschis sau a unui T rotunjit şi cu două caneluri superficiale pe partea superioară a buzei, par a fi o formă mult folosită de comunitatea de la Ocna Sibiului. De regulă acestă formă este executată din pastă cenuşie, numai cu roata, prezintă urme de angobă şi de folosire pe foc.

Străchinile cu trei picioare *Dreifußschalen* (Planşa XV) sunt reprezentate prin mai multe fragmente de buze şi bazin şi îndeosebi prin picioare. Prin forma bazinului şi a gurii, ele aparțin toate unui singur tip caracterizat prin bazinul arcuit rotund şi gura aproape verticală, cu un umăr rotund la zona de întâlnire a bazinului cu gura. Am menționat mai sus cazul unui fragment din pastă cenuşie fină care prin forma sa ar putea aparține unui

alt tip de vas *Dreifußschale*, cunoscut din complexele norico-pannonice din afara Daciei[7].

Capacele sunt o formă foarte răspândită în lotul ceramic de la Ocna Sibiului (Planşa XVI); cel puțin câteva zeci de capace recoltate din numai 32 mp de săpătură. Sunt cu toate lucrate din pastă zgrunțuroasă, cărămizie sau cenuşie şi numai al roată. Ca formă ele se pot încadra într-un singur tip care este şi cel mai simplu, având corpul tronconic, cu unele elemente de diferențiere care permit stabilirea a trei varianate. Elementele de variație apar cu privire la conicitatea pâlniei, distingând aici capace înalte şi scunde şi la configurația marginii acesteia:

-cu marginea terminată simplu prin rotunjirea simetrică a acesteia;

-cu marginea teşită pe partea sa inferioară, formându-se astfel o zonă plană de aşezare;

-cu marginea prevăzută pe partea sa inferioară cu o mică prelungire sau nervură unghiulară care permitea o mai sigură fixare pe gura vasului. Toate trei variantele, dar cu caracteristici mult mai bine marcate şi dezvoltate se cunosc la capacele din aceeaşi zonă de civilizație la care am făcut trimitere mai sus.

Analiza materialului ceramic din aşezarea de la Ocna Sibiului[8], indică cu multă certitudine origininea norico-pannonică a coloniştilor care au locuit aici. Elementele inconfundabile şi cu mare grad de certitudine în stabilirea etnicului sunt forma şi decorul în cele două tehnici *Kammstriche* şi *Besenstrich* ale unor oale şi vasele *Dreifußschale.* Analogii foarte bune în ceramica din complexele norico-pannonice se găsesc şi pentru alte forme îndeosebi pentru străchini şi farfuriile din pastă fină cenuşie şi roşie[9].

---

[7] Otto H. Urban, *Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich*, Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte, Bd. 35, München, 1984, p. 23-37, Tafel, 53, A, 3.

[8] Volumul mic al săpăturii şi caracterul fragmentar al celor mai multe forme nu justifica şi nici nu permitea deocamdată un studiu tipologic mai aprofundat, motiv pentru care am adoptat această modalitate de prezentare, iar trimiterile spre analogii au de asemenea un caracter orientativ.

[9] Otto H. Urban, *op. cit*; Susanne Zabehlicky-Scheffenegger, *Übersicht über das Fundmaterial der Grabung 1992 in Virunum*, în *Carinthia*, I, 183 (1993), p. 257-270; Idem, *Übersicht über das Fundmaterial der Grabungen 1993 und 1994 in Virunum*, în *Carinthia*, I, 185 (1995), p. 175-192; W. Artner, *Die norisch-pannonischen Hügelgräber von Wettmannstätten-Gleinhölzer in der Weststeiermark (Notgrabung 1987)*, în *Noricum-Pannoniai Halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber)*, Várpalota, 1988, p. 99-121; H. Zabehlicky, Susanne Zabehlicky-Scheffenegger, *Eine Grabung in römerzeitlichen Gräberfeld von Hallstatt*, în
Noricum-Pannoniai Halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber), Várpalota, 1988, p. 135-147.

Colonizarea norico-pannonă în spațiul intracarpatic a fost de curând analizată[10]. Particularitaea aşezării de la Ocna Sibiului, aşa cum se conturează ea până acum pare să o constituie puritatea etnică a locuitorilor şi conservatorismul culturii lor materiale. Până acum astfel de comunități au fost cunoscute doar prin necropolele lor-cazurile Caşolț[11] şi Calbor[12]; aşezarea de la Ocna ar putea astfel să reprezinte complementul atât de necesar pentru cunoaşterea evoluției culturale a unor comunități de colonişti care la sosirea în provincie nu erau decât în mică măsură romanizați.

Cât priveşte modalitățile concrete şi scopul pentru care acestă comunitate a ajuns în Dacia, bazați tocmai pe aspectele mai sus evidențiate- omogenitatea şi conservatorismul culturii materiale care sugerează comunități puternic sudate cu structuri sociale de tip tribal încă funcționale, ne gândim la o deplasare în masă a unei întregi comunități. Prezența exploatărilor de sare la o distanță de nici 2 km ar putea sugera şi scopul unei astfel de colonizări, poate şi caracterul ei dirijat de către stat.

Analiza lotului ceramic obținut până acum şi prezența şi a altor indicii şi îndeosebi o rotiță dințată din bronz (Planşa XVII a), care poate fi interpretată cu multă certitudine ca un instrument pentru decorarea ceramicii-o analogie perfectă dar din lut fiindu-ne cunoscută din centrul de olari de la Micăsasa[13]-ne sugerează ipoteza că aici ar fi putut funcționa şi un centru de olari specializat îndeosebi pentru producerea ceramicii de tradiție norico-pannonică. Aşa s-ar putea explica cantitatea foarte mare de capace, descoperite într-o suprafață redusă de cercetare şi de asemenea vasele de tip *Dreifußschalen*.

Pentru o datare a aşezării de la Ocna Sibiului dispunem acum de prea puține elemente concrete care să ne indice limite mai fine decât cele de ansamblu pentru epoca romană. În discuție intră două fibule: una din bronz de tipul „cu capul în formă de trompetă" (XVII, e), la care se păstrează doar capul şi alta din argint de tipul „cu piciorul întors pe dedesubt" (XVII, c), o variantă deocamdată fără analogii în materialul cunoscut din Dacia.

O mențiune aparte facem şi pentru un cântar de tip roman[14] (XVII, f), din fier a cărui apariție într-o aşezare rurală reprezintă oricum o raritate pentru mediul arheologic al Daciei.

---

[10] A. Husar, *Celți şi germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.
[11] D. Popa, *op.cit*., p. 48-49, nr. 128, cu toată bibliografia.
[12] *Ibidem,* , p. 48, nr. 127.
[13] Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, *Catalogul Expoziției Marele centru ceramic roman de la Micăsasa-Îndeletniciri-Artă-Credință*, 1996, p. 10, nr. 58, Pl. XIII.58.
[14] D. Popa, în vul. *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, 2006, p. 523-529.

Prezența unor elemente norico-pannone în zona apropiată salinelor de la Ocna Sibiului este de foarte mult timp atestată la Șura Mică[15] printr-o stelă funerară cu inscripție, defuncta *Iulia Magiona* fiind originară, foarte probabil, după frecvența numelui din zona orașului *Virunum*[16]. Tot la Șura Mică, la marginea așezării daco-romane, amintită mai sus, au fost descoperite două morminte de incinerație cu un vas *Dreifußschale* și capac. Prezența așezării de la Ocna Sibiului, la mică distanță este de natură să ofere noi explicații pentru situația mai sus prezentată. Deocamdată contactele umane și culturale dintre cele două comunități sunt cât se poate de evidente.

[15] *Ibidem*, p. 193, nr. 648.
[16] I. I. Russu, în *St.Com. MuzBruk.*, 12, 1975, p. 210; A. Husar, *op. cit.* , p. 59.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Planşa I. Planul topo al staţiunii

Planşa II. Secţiunea S 2/2005

Planşa III. Materiale de construcţie- cărămizi

Planşa IV. Ceramica *terra sigillata*

Planşa V. Ceramica *terra sigillata* fără decor

Planşa VI. Ceramica fină roşie

Planşa VII. Ceramică fină roşie

Planşa VIII. Ceramică fină cenuşie

Planşa IX. Ceramică fină roşie

Planşa X. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie- oale

Planşa XI. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie- oale

Planşa XII. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie –oale

Planşa XIII. Ornamente pe ceramica zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie

Planşa XIV. Ornamente pe ceramica zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie

Planşa XV. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie- străchini

Planşa XVI. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie- *Dreifußschalen*

Planşa XVII. Ceramică zgrunţuroasă cărămizie şi cenuşie- capace

Planşa XVIII. Obiecte din ceramică şi metal

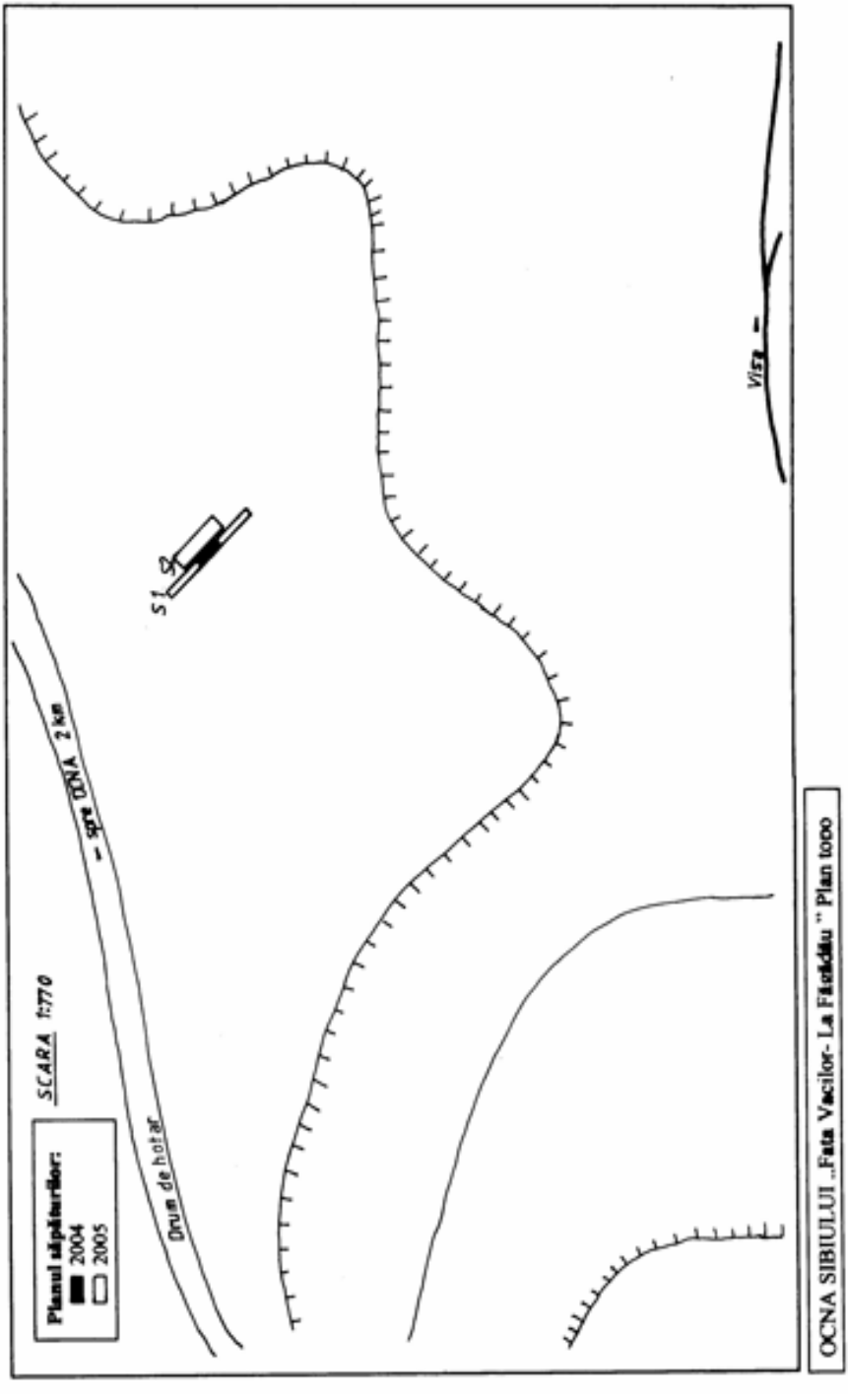
Planul săpăturilor:
2004
2005
SCARA 1:770
Drum de hotar
spre OCNA 2 km
S1
Visa
OCNA SIBIULUI „Fata Vacilor- La Făgădău" Plan topo

Planşa I

Planşa I

a

b

c

d

Planşa II

a

b

c

d

e

f

Planșa III

a

b

c

d

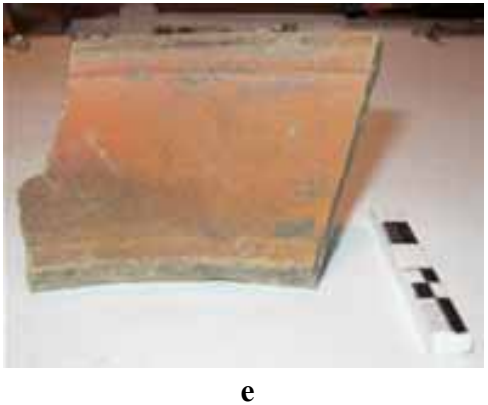

e

f

a

b

Planşa V

a

b

c

d

e

f

Planşa VI

a

b

c

d

E

f

Planşa VII

A

b

C

E

f

Planşa VIII

A

b

C

d

E

f

Planşa IX

A

b

C

d

E

f

Planşa X

A

b

C

d

E

f

Planșa XI

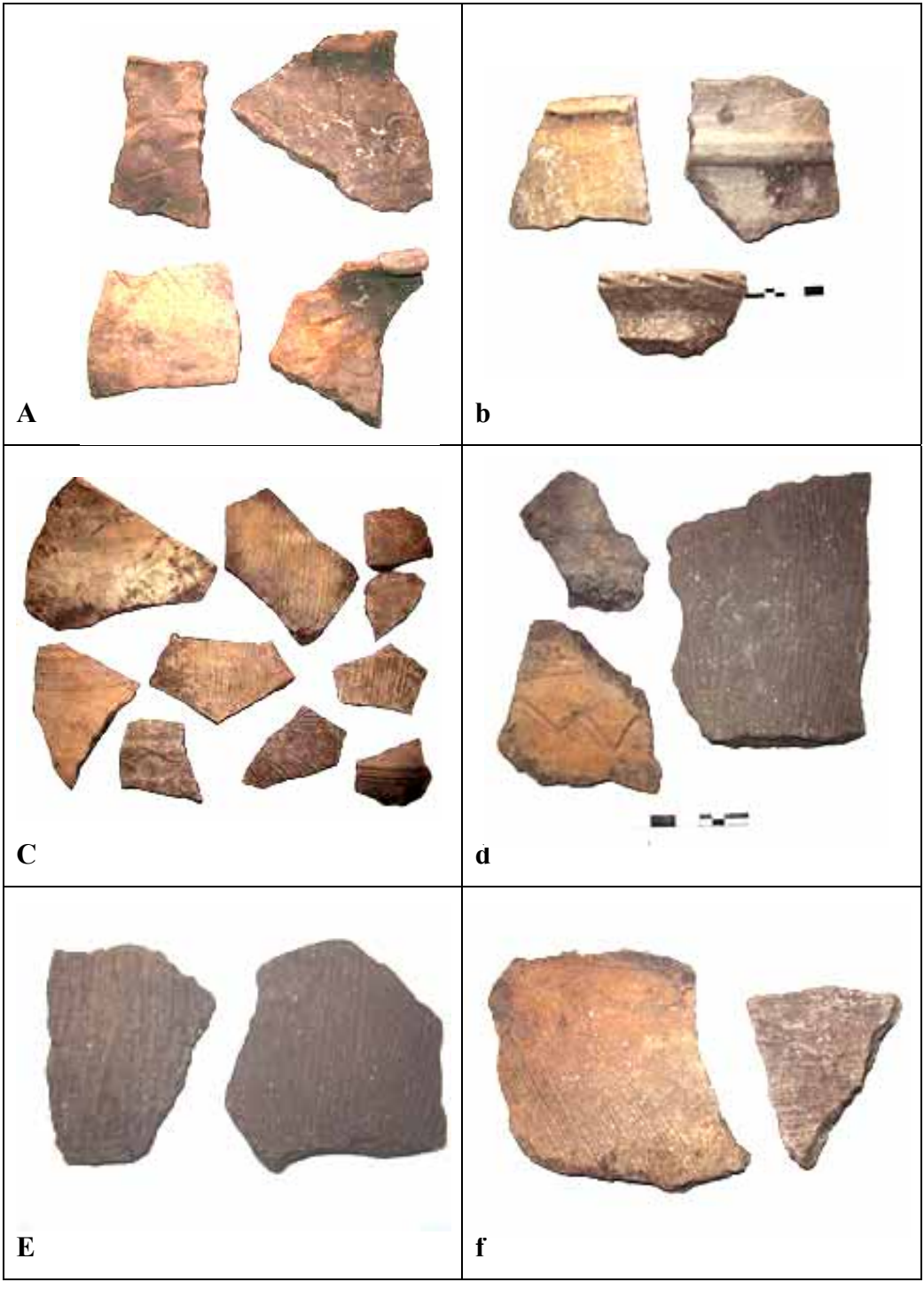

Planşa XII

A

b

C

d

E

f

Planşa XIII

A

b

C

d

E

Planşa XIV

A

b

C

d

E

Planşa XV

A

b

C

d

E

Planşa XVI

A

b

C

d

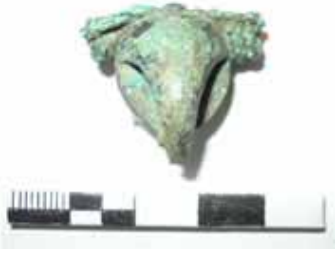

e

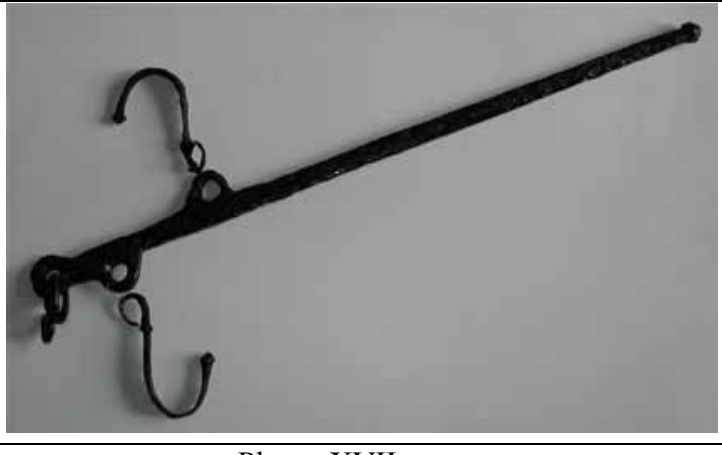

G

Planşa XVII

MONEDE ANTICE DINTR-O COLECȚIE PARTICULARĂ DIN SIBIU

Oltea DUDĂU, Silviu I. PURECE

Cele 68 de monede prezentate în cele ce urmează[1] aparțin unei colecții particulare din Sibiu. Monedele se află într-o starea de conservare destul de precară, condițiile de păstrare ale monedelor nu trimit spre o colecție numismatică organizată, ci spre o colectare întâmplătoare de monede care au fost găsite şi păstrate la fel de întâmplător. Proprietarul monedelor nu cunoaştea locul de descoperire pentru nici una dintre piese, dar a afirmat ca le-a adunat în timp ce, fiind cioban din zona Miercurea Sibiului, a umblat cu oile de-a lungul mai multor ani atât în zona localității sale de origine, cât şi în Dobrogea, ținut care a fost întotdeauna un important loc de iernare pentru turmele venite din Transilvania, cu precădere a celor provenite din zona Sibiului[2]. Colectarea monedelor în discuție în acest mod este plauzibilă, deoarece zona din jurul localității Miercurea Sibiului este bogată în descoperiri arheologice datate în epoca romană şi post romană, fapt regăsit şi în hotarul acesteia[3].

Lotul se compune, în mare majoritate, cu excepția a doi denari imperiali romani, din nominal de cupru, monedă divizionară romană şi bizantină. Emisiunile se datează între secolul I î.Hr. şi secolul XI d.Hr., dar aceste limite de timp atât de îndepărtate sunt reprezentate de patru excepții, care sunt cele

[1] Acum câțiva ani monedele au fost aduse la Muzeul Brukenthal de către proprietar, pentru a-i fi evaluate. Lotul a fost văzute de către doamna Oltea Dudău, care a încercat sa-l convingă să le ofere spre vânzare muzeului demers ce a rămas, din păcate, fără rezultat datorit refuzului venit din partea deținătorului. Din fericire, cu puțin timp în urmă, dl. Ioan Giurgiu, cunoscut al celui care le prezentase la Muzeul Brukenthal şi student în anii terminali la Facultatea de Istorie a Universității „Lucian Blaga" din Sibiu a arătat acelaşi lot de monede domnului asist. univ. Silviu Purece, care a fotografiat şi a obținut datele tehnice pentru întregul lot de monede, ceea ce ne-a permis să putem salva din punct de vedere ştiințific acest lot interesant.

[2] C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant şi implicațiile lui în Transilvania şi Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, Bucureşti, 1976, p. 119-126.

[3] S.A. Luca, Z.K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu, 2003, p. 140-141; N. Branga, *Italicii şi veteranii din Dacia*, Timişoara, 1986, p. 215; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 166; M. Pîslaru, *Monede romane postaureliene de la Miercurea Sibiului*, jud. Sibiu, în *BSNR*, 146-151, 2003, p. 403-404; D. Popa, *Villae, vici, pagi*, Bucureşti, 2002, p.124-126.

mai timpurii şi cele mai recente monede, adică o emisiune thasiană din cupru şi o emisiune de la Thessalonica a lui Octavian, datând ambele din secolul I î. Hr. şi cele mai târzii, adică doi folles bizantini, unul din secolul VI I d.Hr. şi altul, cel mai recent, din categoria emisiunilor anonime, care se datează în deceniul trei al secolului XI[4]. Celelalte 64 monede se datează compact în secolele II-IV d.Hr., sau altfel spus, monedele studiate reprezintă producţia şi circulaţia monetară cunoscută pentru aceste secole în Dobrogea romană. În egală măsură însă, nu putem înlătura nici ipoteza că monedele romane datate la sfârşitul secolului III şi în secolul IV ar fi fost descoperite în apropiere de Miercurea Sibiului, ca monede izolate sau tezaur.

Cea mai veche monedă este o monedă de cupru thasiană, nr. 1 în lista pieselor, interesantă atât pentru raritatea prezenţei unei atare monede pe teritoriul Dobrogei, cât şi pentru contramarca în formă de leu de pe avers. Din nefericire, reversul este ilizibil, ceea ce face imposibilă datare o mai precisă a monedei.

O altă monedă emisă în afara Dobrogei este cea cu nr. 2, emisă de Octavianus la Thessalonica în perioada sa de ascensiune la putere din anii imediat următori bătăliei de la Actium.

Monedele de cupru emise în oraşele pontice, în mare majoritate piese de 4 *assaria*, nu prezintă diferenţe faţă de cataloagele consultate, respectiv Pick şi Regling. Piesele se împart astfel pe împăraţi emitenţi: Septimius Severus - 2, Geta - 1, Macrinus – 1, Severus Alexander - 6, Maximinus Thrax - 1, Maximus Caesar - 1, emitentul ilizibil, probabil până la 250 p. Chr. – 3. Atelierele de proveniență pentru monedele pontice sunt: Tomis pentru 11 bucăţi, celelalte fiind bătute câte una la Callatis, Odessos şi Marcianopolis. Pentru una dintre monedele emise în oraşele pontice nu s-a putut stabili atelierul, din cauza stării precare de conservare.

Monedele imperiale sunt în număr de şase: doi *asses*, de la Nero şi Elagabalus, un *sestertius* de la Hadrianus, doi denari de la Elagabalus şi Severus Alexander şi un antoninian de la Aurelianus. Starea lor de conservare este deficitară, ceea ce pledează pentru păstrarea lor timp îndelungat în circulaţia monetară antică. Atât cele trei monede imperiale de cupru, cât şi denarii, aparţin unei categorii de numerar frecvent întâlnită în descoperirile monetare din siturile romane, atât în Dobrogea cât şi în Transilvania[5]. Toate sunt emise în atelierul de la Roma. Antoninianul emis de Aurelianus provine

[4] Vezi tabelul şi graficul I.

[5] C. Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I,* Cluj-Napoca, 2002, vol. I, pp. 201-207

din atelierul de la Siscia şi este o categorie de nominal întâlnită mai frecvent în Dobrogea, decât în Transilvania[6].

Cele mai multe dintre monedele care se datează în timpul Dominatului, 19 bucăți, sunt emise de Augusti şi Caesares din Casa lui Constantinus I. Pentru această perioadă, tipurile de revers cele mai frecvente sunt: PROVIDENTIAE CAESS şi PROVIDENTIAE AVGG/poartă de castru, GLORIA ROMANORVM/împăratul cu captivul, GLORIA EXERCITVS/două personaje în haine militare, cel mai bine reprezentat fiind tipul de revers FEL TEMP REPARATIO/falling horseman.

Monedele din timpul Dominatului din lotul studiat provin din monetăriile din partea de răsărit a Imperiului: Alexandria 2, Cartagina 1, Sirmium 1, Constantinopolis 3, Cyzic 2, Heraclea 9, Nicomedia 2, Siscia 4, Thessalonica 6, restul monedelor fiind nedeterminabile din punctul de vedere al atelierului monetar. Ca şi categorie de numerar, folles din timpul Dominatului sunt: AE1 – 6, AE2 – 2 , AE3 – 16 , AE4 – 19.

Monedele care acoperă intervalul cronologic dintre secolele II-IV d. Hr., pot fi împărțite în două categorii distincte. Astfel, un grup unitar este cel al monedelor emise în marea lor majoritate în prima parte a secolului al III-lea d.Hr., de la Septimius Severus la Maximinus Thrax, în cetățile pontice din Moesia Inferior. Acesta se explică prin faptul că în perioada respectivă se atinge maxima înflorire a activității monetare din oraşele Tomis şi Callatis şi tot acum se constată şi un aflux de monedă venit dinspre sud, din celelalte oraşe vest-pontice[7]. Trebuie să remarcăm că dintr-un total de 21 de monede din perioada Principatului, 15 sunt din acest tip. Astfel, din totalul de 18 monede de cupru datate în perioada Principatului, posibil de identificat măcar şi parțial, 83,33 % sunt emisiuni ale cetăților greceşti.

Acest procentaj mare al emisiunilor cetăților pontice este caracteristic zonei Dobrogei pentru acest interval cronologic, ceea ce ne poate confirma ipoteza colectării întâmplătoare a monedelor de către deținător posibil de pe un areal în care în antichitate a circulat multă monedă tomitană. Una dintre aceste zone ar putea fi sudul Dobrogei, unde numărul monedelor tomitane descoperite este comparativ mai mare[8].

Una dintre observațiile care se impune în urma analizei lotului prezentat este că repartiția pe emitenți prezintă un hiat între domniile lui Maximinus Thrax şi Aurelianus. Se pare că ne confruntăm cu aceeaşi penurie de intrări de

[6] *Ibidem.,* p. 207.
[7] A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I - III),* Cluj-Napoca, 2002, p. 146-147.
[8] *Ibidem,* p. 158.

monede pe care o întâlnim în circulația monetară din provincia Dacia. În întregul său, lotul de monede prezentat nu are structura unui tezaur.

Numărul mare de monede tomitane, 11 bucăți, adică 72 % dintre cele coloniale, este un fapt neobişnuit, deoarece până acum se cunosc, din descoperirile izolate din afara oraşului Tomis doar un număr de 102 monede[9], aşa încât monedele din lotul nostru ar reprezenta 10,78 %. Trebuie să precizăm, totuşi, că marea majoritate a monedelor tomitane din perioada imperială au fost descoperite în tezaure[10]. Pentru recoltarea monedelor din Dobrogea pledează şi faptul că, deocamdată, moneda oraşelor vest-pontice lipseşte aproape cu desăvârşire din descoperirile din Transilvania. La fel de insolită este şi structura ansamblului de monede de secol IV, care ar fi putut să constituie un fragment de tezaur caracteristic pentru Transilvania.

CATALOGUL MONEDELOR[11]

THASOS

1. Thasos

Av. Dionysos, cap spre dreapta. Contramarcă în formă de leu (?); Rv. Ilizibil.
Head, p. 266, sec. I î. Hr.[12].
AE, A: 3, 4,13g, 21x19mm.

MACEDONIA

2. Octavianus

Av. ΘEOC. Caius Iulius Caesar, cap nelaureat. Rv. ΘECCAΛO[NIKE]ΩN Octavianus, cap nelaureat.
Moushmov, nr. 6659, Thessalonica, AE, A: 6, 3,01g, 21x20mm.

---

[9] *Ibidem,* p. 159, am utilizat acestă lucrare de sinteză pentru a avea o imagine de anasamblu, deşi între tim au fost publicate şi alte piese.

[10] C. Preda, *Noi date şi contribuții asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960-Lotul de monede romane imperiale*, în *SCN*, 10, 1993, p. 27-41.

[11] Nu ma ataşat catalogului monetar imaginile tuturor monedelor din lot din cauză că marea majoritate a lor sunt într-o stare precară de conservare, dispunerea lor în planşe alb-negru fiind inutilă. Vom dispune întregul catalog ilustrat în variant pe internet.

[12] În faza finală a activității sale, atelierul monetar al insulei Thasos emite şi tipuri variate de monedă din bronz. Presupunem ca moneda din lotul prezentat aparține acestor ultime emisiuni, deoarece reprezentarea lui Dionisos de pe avers corespunde stilistic celei de pe tetradrahmele emise în aceasta perioada sub protectorat roman.

MOESIA INFERIOR
Tomis

3. Septimius Severus

Av. A[K]ΛCƐΠT-CƐYHPOCΠ. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. [M]H[IP]OΠON-T-OY·TOM[ƐΩC]
Hermes în picioare ţinând caduceus şi un obiect în mâna dreaptă. Gheară de ştanţă.
Regling, nr. 2743, AE, A: 6, 7,40g, 28x26mm.

4. Septimius Severus: Geta

Av. [A]VTK Π·CƐΠ·-ΓƐTAC ΛV . Bust matur laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ştanţă; Rv. MHTP[O]Π· ΠO-NTOY TOMƐΩC.
Nemesis - Aequitas în picioare spre stânga, cu sceptru în mâna stângă şi balanţă în dreapta. La picioare, în stânga, roată. În exergă Δ. Gheară de ştanţă.
Regling, nr. 3034, AE, A: 6, 9,45g, 29x28mm.

5. Severus Alexander

Av. AV K· MAP AVP N [CE]Y-AΛEΞANΔPOC. Bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv. MHTPOΠONTOY TOMEΩC. Demetra în picioare, spre stânga, cu spice şi făclie. În câmp în dr. Δ.
Regling, nr. 3159, AE, A: 12, 11,30g, 27mm.

6. Severus Alexander

Av. AVT K M AYP CEV- AΛEΞANΔPO-C. Cap laureat spre dreapta.

Gheară de ştanţă. Rv. MHTPOΠON-TOY T[OM]ƐΩC.
Demetra în picioare, spre stânga, cu spice şi făclie. În câmp în st. Δ. Gheară de ştanţă.
Regling, nr. 3158, AE, A: 12, 9,38g, 25x23mm.

7. Severus Alexander

Av. [AVTK] M AVP CEVH AΛ[EΞAN]Δ[P-OC]. Cap laureat spre dreapta.
Rv. [ME]T/POΠON/TOY TO/MEΩ⊏/Δ. Legenda înconjurată cu cunună de lauri.
Regling, nr. 3283, AE, A: 6, 11,07g, 26x24mm.

8. Severus Alexander

Av. AVT K M AVP CEV-AΛEZANΔ[POC]. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ştanţă. Rv. MHTPOΠ ΠON TOV TOMEΩC. Salus în picioare spre dreapta hrăneşte şarpele.

Regling, nr. 3185, AE, A: 12, 11,60g, 26x 23mm.

9. Severus Alexander

Av. AVT K M AVP·CEV·H·AΛEΞANΔP-OC. Cap laureat spre dreapta. Gheară de ştanţă. Rv. MHT/POΠON/TO·YTO/ME ΩⵎΔ. Legenda în cunună de lauri.

Regling nr. 3283, dar pe avers puncte în legendă, iar pe revers punct în rândul 4 între O şi Y, AE, A: 12, 11,62g, 26x24mm.

10. Maximinus Thrax

Av. AVT MAΞIMEINOⵎEYⵎEBHⵎA⁄. Bust laureat spre dreapta. Gheară de ştanţă.

Rv. MHTROΠO-·NTOY TOME/Ωⵎ. Cybele tronând spre stânga cu patera. Leu lângă tron. Cel de-al doilea leu nu este vizibil din cauza oxidării. Δ în câmpul din dreapta sus. În exergă Ωⵎ. Gheară de ştanţă atât pe avers cât şi pe revers.

Regling, nr. 3325, AE, A: 6, 8,64g, 26,5x26mm.

11. Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. Γ IOVΛ OVHP MAΞIMOⵎ ΓEP. Bust drapat, cuirasat, spre dreapta. Gheară de ştanţă. Rv. MHTPO-Π. Dioscurii şezând la pământ spre stânga, cu patere în mâna dr. Deasupra capetelor câte o stea. În câmp în st. sus Δ. În exergă ΠONTOV T/OMEⵎ. Gheară de ştanţă.

Regling, nr. 3347, AE, A: 6, 10,71g, 27mm.

12. Nedeterminată

Av. Legendă ilizibilă. Cap spre dreapta, laureat?

Rv. [MHT]POΠ ΠO-NTOY [TOMƐΩC]

Nemesis-Aequitas în picioare cu balanţa în mâna sa dreaptă şi cu baston în mâna dreaptă; roată la picioare în stânga.

C.f. Regling, nr. 2889, sec. II-III până la 250, probabil după domnia lui Marcus Aurelius. AE, A: 12, 10,85g, 27x25

13. Nedeterminată

Av. Bust laureat spre dreapta; Rv. [MHT]PO Π-O[…]

Dioscurii în picioare spre dreapta ţinând de frâu un cal cabrat.

C.f. Regling, nr. 2668, AE, A: 12, 2,92g, 19x17,5mm.

Callatis

14. Septimius Severus

Av. AYT K[Λ CEΠ CEVH]POC ΠƐ; Cap laureat spre dreapta.
Rv. KAΛΛA-TIANΩN. Atena în picioare spre dreapta ținând lancea în dreapta şi bufnița în mâna stângă. În câmp, dr. Δ.
Pick, nr. 309, AE, A: 6, 8,88g, 23mm.

Marcianopolis

15. Macrinus

Av. AVT K OΠEΛΛIOC CEVH MAKPE[INOC]. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ştanță.
Rv. [VΠ ΠONTIA]NOV MP- KIANOΠOΛEITΩN. Tyche (Fortuna) în picioare spre stânga cu cârma pe glob şi cornucopia; polos. Gheară de ştanță.
Pick, nr. 711, AE, A: 12, 9,11g, 25x21,5mm

Odessos

16. Severus Alexander

Av. M·AYP AΛE-ZANΔPOC. Cap spre dreapta. Gheară de ştanță.
Rv. OΔHCCEITΩ-N. Călăreț la pas spre dreapta, cu mâna dreaptă ținând o lance şi cu stânga frâul. Gheară de ştanță.
Pick, nr. 2313, dar punct pe avers după M, AE, A: 6, 2,24g, 14,5x14mm.

Atelier nedeterminat

17. Nedeterminată

AE colonial sec II-III, complet ilizibil, cupru.
Pe revers apare un personaj feminin în picioare.
A: ?, 3,11g, 17x16mm.

IMPERIUL ROMAN

18. Nero

Av. NE[RO C]AESAR AVG GERM IMP. Cap spre dreapta, laureat. Rv. S-C. Victoria în zbor spre stânga, ține un scut. Textul de pe scut ilizibil.
RIC I, nr. 318, Roma, nedatată, as, A: 12, 9,87g, 24x23mm.

19. Hadrianus

Av. […TRAI]AN HAD[RIAN…]. Cap laureat spre dreapta.

Rv. Legendă ilizibilă

Virtus? spre stânga, ţinând o lance, cu piciorul drept pe cască.

Roma, S, A: 6, 27,25g, 35x34mm.

20. Elagabalus

Av. [IMP] M ANT-[…]. Bust spre dreapta, laureat, drapat.

Rv. Legendă ilizibilă. Victoria?

As, A: 6, 10,80g, 28,5x26mm.

21. Elagabalus

Av. IMP ANTO-NINVS AVG Bust laureat, drapat spre dreapta.

Rv. PMTRP I-I COS II PP. Providentia în picioare spre stânga, cu picioarele încrucişate, ţinând baghetă, cornucopiae şi sprijinindu-se de o colonetă; la picioare glob.

RIC IV/2, nr. 23, Roma, 219, Denar, A: 12, 2,12g, 190x180mm.

22. Severus Alexander

Av. M AVR ALEXANDER CAES. Bust drapat spre dreapta.

Rv. INDVLGENTIA AVG. Spes spre stânga ţinând o floare în dreapta şi ţinându-şi cu stânga rochia.

RIC IV/2, nr. 2, Roma, după iulie 221, Denar, A: 12, 1,83g, 20x21mm.

23. Aurelianus

Av. IMP C AVRELIANVS AVG. Bust radiat, cuirasat, spre dreapta.

Rv. CONCORDIA MILITVM

Împăratul şi Concordia dându-şi mâna. În exergă S*.

RIC V/I, nr. 215, Siscia, Antoninian, A: 6, 2,58g, 17,5x16mm.

24. Diocletianus

Av. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG. Bust cuirasat, radiat spre dreapta

Rv. CONCORDIA MIL-ITVM

Diocletian primind-o pe Victoria aşezată pe un glob din mâna lui Iupiter.

În exergă: —A—

AL[E]

RIC VI, nr. 47, 296-297, Alexandria, AE3, A: 6, 3,08g, 20,5x17mm.

25. Diocletianus

Av. IMP DIOCLETIANVS PF AVG. Cap laureat spre dreapta.
Rv. SACRA MONETA AVGG ET CAESS NOSTR
Moneta cu balanță şi cornucopia. În exergă SIS. În câmpul din dreapta jos Γ, iar în cel din stânga jos *.
RIC IV, nr. 134a, 301, Siscia, AE1, A: 12, 10,32g, 30x26mm.

26. Galerius

Av. GAL VAL MAXIMINVS NOB CAES. Cap laureat spre dreapta. Rv. SALVIS AVGG-ET CAESS FEL KART
Cartagina în picioare ținând fructe în ambele mâini. În exergă Δ.
În câmpul din stânga jos I.
RIC VI, nr. 40b, 1 mai 305-25 iulie 306, Cartagina, AE1, A: 12, 9,24g, 27x22,5mm

27. Galerius

Av. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS PF AVG. Bust?, drapat?, laureat spre dreapta.
Rv. GENIO [I]MP-E-RATORIS. Genius în picioare spre stânga cu modius pe cap? ținând patera şi cornucopiae. În exergă HTAΓ.
RIC VI, nr. 41, 309-310, Heraclea, AE1, A: 6, 11,54g, 29x27mm.

28. Galerius

Av. GAL VAL MAXIMINVS NOB CAES. Bust drapat, cuirasat, radiat spre dreapta.
Rv. CONCORDIA MIL-[IT]VM. Împăratul în picioare spre stânga primind-o pe Victoria aşezată pe un glob din mâna lui Iupiter. În câmp, între personaje-KA.
RIC VI, 19b, 295-299, Cyzicus, AE3, A: 6, 2,34g, 20,5x15mm.

29. Licinius I

Av. Legendă ilizibilă. Bust spre stânga. Se vede doar drapajul.
Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS. Poartă de castru cu trei turele şi cinci rânduri de zidărie. Sigla MHTA. Alte sigle ilizibile.
De tip RIC VII, nr. 18, 317, Heraclea, AE3, A: 6, 2,85g, 19mm.

30. Licinius I

Av. DN VAL LICIN LICINIVS NOB C. Bust spre stânga, cu sceptru, laureat, drapat, cu glob? Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS
Poartă de castru cu trei turnuri, şase rânduri de zidărie. Sigla *SMHA.

Cf. RIC VII, nr. 41, dar cu câte o stea simetric în stânga şi dreapta porții, 318-320, Heraclea, AE2, A: 12, 3,33g, 25x24mm.

31. Licinius I

Av. IMP LIC LICINIVS PF AVG. Bust, laureat, cuirasat spre dreapta.
Rv. IOVI CONS[ER]VATORI AVGG NN
Iupiter în picioare spre stânga, cu manta, sceptru, glob cu Victoriola, Vulturul cu cununa la stânga. Sigla ·TS·A·
RIC VI, nr. 62, 312-313, Thessalonica, AE2, A: 12, 3,21g, 23x21mm.

32. Licinius I

Av. IMP LIC LICINIVS PF AVG. Bust, laureat, cuirasat spre dreapta.
Rv. IOVI CONS-ERVATORI
Iupiter în picioare spre stânga, cu manta, sceptru, glob cu Victoriola. În stânga vultur cu cununa. In exergă ·TS·Γ·
Tip RIC VI, 62, 312-313, Thessalonica, dar legenda reversului fără AVGG NN, AE3, A: 6, 3,16g, 20x18mm.

33. Constantinus I

Av. DN CONSTNTINVS PT AVGG. Cap acoperit cu văl.
Rv. VN-MR. Împăratul în picioare spre stânga, cu capul acoperit. Sigla nu apare pe pastila monetară
AE3, A: 6, 1,87g, 19x17mm.

34. Constantinus I

Av. Legendă ilizibilă. Bust drapat, cuirasat, cu coif diademat, spre stânga, cu sceptru.
Rv. GLORIA-EXER[CITVS]
Două personaje în haină militară, în stânga şi dreapta unui signum. Sigle ilizibile.
AE4, A: 12, 2,14g, 17x14,5mm.

35. Constantinus I

Av. VRBS-ROMA. Bust drapat, cuirasat, cu coif diademat, spre stânga, sceptru ?
Rv. Lupa cu gemenii; două stele deasupra. Sigla SMHB* în exergă.
LRBC I, nr. 902, 330-335, Heraclea, AE1, A: 6, 3,39g, 19x18mm.

36. Constantinus I

Av. CONSTAN-TINOPOLIS. Bust drapat, cuirasat, cu coif diademat, spre stânga, cu sceptru. Rv. Victoria în picioare pe o provă, spre stânga cu lance şi scut.

În exergă SMHA*

LRBC I, nr. 931, 330-335, Heraclea, AE3, A: 6, 1,45g, 19x17mm.

37. Constantinus I

Av. CON[STAN]-TINVS AVG Cap laureat spre dreapta.

Rv. DN CONSTANTINI MAX AVG

VOT/XXX în coroană de lauri.

În exergă SMHA

LRBC I, nr. 866, 324-330, Heraclea, AE3, A: 7, 5,30g, 20x19,5mm.

38. Constantinus II

Av. Cap spre stânga

Av. IMP CONSTA-NTINVS AVG Bust spre stânga, drapat …

Rv. PROVIDEN-TIAE AVGG

Poartă de castru cu şapte rânduri de zidărie şi trei turnuri. În exergă ANT [S?H?]

AE1, A: 12, 13,05g, 26,5mm.

39. Constans?

Av. Legendă ilizibilă. Cap laureat? Spre dreapta.

Rv.: [GLORIA EXERCITVS]

Două personaje în haină militară, cu scut şi lance, între ele două stindarde.

AE4, A: 6, 1,98g, 16x15mm.

40. Constantius II?

Av. Legendă ilizibilă. Bust diademat, drapat spre dreapta.

Rv. [SPES REIPV]BLIC[AE]. Împăratul ?

AE4, A: 6, 1,23g, 16x13mm.

41. Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust spre stânga, diademat, drapat, cuirasat.

Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS

Poartă de castru cu şase rânduri de zidărie, fără poartă; două turnuri, stea între turnuri şi în câmpul din stânga. În exergă S·M·HA

LRBC I, nr. 872, dar diademat, 324-330, Heraclea, A: 12, AE3, 3,22g, 19x17,5mm.

42. Constantius II?

Av. Legendă ilizibilă. Cap diademat spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă
AE4, A: 6, 1,59g, 16x14mm.

43.Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust laureat, drapat, cuirasat? spre dreapta.
Rv. GLOR-IA EXER-CITVS
Două signa de legiune în centru, în stânga şi dreapta câte un personaj în haină militară, cu scut şi lance. În exergă SMTSΓ.
RIC VII, nr. 200, 335-336, Thessalonica, A: 12, AE3, 2,50g, 19x16mm.

44. Constantius II

Av. [DN] CONSTAN-TIVS PF AVG. Bust cuirasat, diademat spre dreapta.
Rv. FEL TEMP RE-PARATIO
Împăratul doborând cu lancea un călăreț. Sigla din exergă ilizibilă.
AE3, A: 10, 2,40g, 19x18,5mm.

45. Constantius II

Av. DN CONSTAN-TIVS PF AVG. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.
Rv. FEL TEMP REPARATIO
Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În exergă SMNƐ
LRBC II, nr. 2295 dar AE4, 346-350, Nicomedia, A: 12, 1,86g, 16x15mm.

46. Constantius II

Av. [DN CONSTAN-TIVS PF] AVG ?. Bust drapat, cuirasat spre dreapta.
Rv. FEL TEMP REPARATIO
Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În câmpul din stânga sus M. În exergă
sigla ASIRM.
LRBC II, nr. 1609, 355-361, Sirmium dar AE4, A: 12, 1,67g, 15x14mm.

47. Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust laureat, cuirasat, drapat spre dreapta.

Rv. GLOR-IA EXERC-ITVS

Două personaje în haină militară ținând lance şi scut. Între ele se află două stindarde. În exergă SMT·SΓ

LRBC I, nr. 837, 330-335, Thessalonica, A: 9, AE4, 1g 13,5x14mm.

48. Constantius II

Av. Legendă ilizibilă. Cap diademat spre dreapta.

Rv. SE[CVRITAS REI PVBLICAE]

Victoria înaintând spre stânga ținând coroană de lauri şi frunză de palmier. În exergă ALEA.

LRBC II, nr. 2850, 355-361, Alexandria, AE4, A: 10, 2,29g, 17x16,5mm.

49. Constantius II?

Av. DN[…]. Bust spre dreapta cu diademă.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În câmpul din stânga sus N. În exergă [C]ONSA.

Constantinopol, AE4, A: 12, 2,67g, 18x17mm.

50. Constantius II

Av. DN C[ONSTAN]-TIVS PF AVG. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. SPES REI-PVBLICE

Virtus spre dreapta ținând glob şi suliță. În exergă SM […].

AE4, A: 12, 1,28g, 15x13,5mm

51. Constantius Gallus

Av. DN [C]ONST[ANTIVS IVN] NOB C. Bust laureat spre dreapta.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. Sigla $\frac{\text{II}|}{\cdot\,\text{ASIS}}$

LRBC II, 1213, 351-354, Siscia, AE3, A: 12, 3,54g 18x17mm.

52. Valentinianus I

Av. [DN] VALENTINI-[ANVS PF AVG]. Bust diademat, drapat spre dreapta.

Rv. RESTITV-TOR REIP
Împăratul în picioare, cu capul spre dreapta ținând un stindard şi Victoriola.
În exergă TESB.
LRBC II, nr. 1702, 364-367, Thessalonica, AE3, A: 12, 3,05g, 20x20,5mm.

53. Valentinianus I
Av. DN VALENTI-[…]. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.
Rv. SECVRITAS-REIPVBLICAE
Victoria spre stânga cu coroană şi frunză de palmier. În exergă CONS[…]
LRBC II, nr. 2109, dar • în câmpul din stânga jos, 367-375, Cosnatntinopolis, AE3, A: 6, 2,01g, 17x15mm.

54. Valentinianus I
Av. DN VALENTINI-ANVS PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta
Rv.: GLORIA RO-[MANORVM]
Împăratul cu captivul. În exergă [SM]NΓ.
LRBC II, nr. 2334, 367-375, dar în câmpul din dreapta jos o globulă, Nicomedia, AE4, A: 6, 1,16g, 15x14mm.

55. Valentinianus I
Av. [DN VALENTINI]-ANVS PF [AVG]. Bust diademat, drapat spre dreapta.
Rv. GLORIA RO-MANORVM
Împăratul cu labarum şi cu prizonier în stânga. În exergă TESA?
LRBC II, nr. 1704, Thessalonica, AE3, A: 6, 2,04g, 18x17mm.

56. Valens
Av. DN VALEN-S PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta.
Rv. SECVRITAS-REI PVBLICAE
Victoria cu frunze de palmier şi coroană de lauri. În exergă SMKA.
LRBC II, 2530, 367-375, Cyzicus, AE4, A: 12, 2,10g, 17x14,5mm.

57. Gratianus ?
Av. […]S PF[…]. Cap diademat spre dreapta.
Rv. VOT/X·X/MVLT/XXX
Legenda înconjurată de o cunună de lauri.
AE4, A: 12, 1,71g, 16,5x14mm.

58. Gratianus

Av. DN GRATIA-[N]VS PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta
Rv.: GLORIA RO[MANORVM]
Împăratul cu captivul, spre dreapta
În exergă CON·S·Γ.
LRBC II, nr. 2108, 367-375, Constantinopolis, AE3, A: 12, 2,22g
20x16,5mm.

59. Valentinianus II

Av. DN VALENTINIANVS PF AVG. Bust diademat, cuirasat spre dreapta.
Rv. CONCOR-DIA AVGGG
Constantinopolis tronând spre stânga cu glob în dreapta şi sceptru; proră în dreptul genunchiului. Steluță (?) în dreptul genunchiului.
În exergă SMHΓ.
LRBC II, nr. 1944, 378-383, Heraclea, AE3, A: 6, 2,43g, 21x20mm.

60. Nedeterminată

Ilizibilă. Gheară de ştanță pe avers şi revers.
AE1, A: ?, 8,72g, 25x24mm.

61. Nedeterminată

Av. Cap diademat spre dreapta. Împăratul nu poate fi determinat; Rv.
GLORIA EXERCITVS
Signum de legiune în centru, în stânga şi dreapta câte un personaj militar cu scut şi lance. În exergă SMHΓ.
Heraclea, AE4, A: 4, 1g, 16,5x14mm

62. Nedeterminată

Av. Bust drapat, diademat, drapat; Rv. Împăratul în picioare, cu glob şi lance
AE4, A: 12, 1,71g, 15mm.

63. Nedeterminată

AE4, A: ?, 0,99g, 10mm.

64. Nedeterminată

Rv. Personaj feminin-Victoria?
AE4, A: ?, 2,85g, 17x16mm.

65. Nedeterminată

Av. Legendă lizibilă. Bust laureat spre dreapta.

Rv. Legendă lizibilă
AE4, A: ?, 1,38g 16x14mm.

66. Nedeterminată
AE4, A: ?, 1,70g, 17x16mm.

IMPERIUL BIZANTIN

67. Tiberius II Constantinus (578-582)
Av. Bust cu coroana, roba consulară, mappa şi sceptru cu vultur şi cruce.
Rv. M, deasupra cruce.
Sear, nr. 430, 579, Constantinopol, follis, A: 6, 9,93g, 22,7x22,5mm.

68. Nedeterminată
Av. Legendă ilizibilă. Bustul lui Isus nimbat, ţinând Evanghelia în ambele mâini.
Rv.: +IhSUS/XRISTUS/bASILEU/ […]/ bASILE
Probabil Ioan I Tzimiskes (969-976) sau emisiune anonima din aceeaşi ulterioara (1020-1030). Poate fi o imitaţie. Apare un cuvânt intre Basileus şi Basile(ion).
Pentru follis anonim vezi: Sear, nr. 1793, c1020-1030.
Follis, A: 6, 5,30g, 26,5x24mm.

Abrevieri bibliografice

Head	B.V. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1911
LRBC	P. V. Hill, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, *Late roman bronze coinage*, Londra, 1972
Moushmov	N. Moushmov, *Ancient Coins of the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Monarchs*,1912
Regling	B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910.
Pick	B. Pick, *Die antiken münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898.
Sear	D. R. Sear, *Bizantine coins and their values*, London, 1987

TABELUL 1.
REPARIZAREA MONEDELOR PE EMITENȚI

Emitent	Nr. monede	Total
Thasos	1	1
Octavianus	1	1
Nero	1	1
Hadrianus	1	1
Septimius Severus	2	3
Geta	1	
Macrinus	1	1
Elagabalus	2	2
Severus Alexander	7	7
Maximinus Thrax	1	2
Maximus Caesar	1	
Aurelianus	1	1
Diocletianus	2	2
Galerius	3	3
Licinius I	4	4
Constantinus I	6	6
Constans	1	1
Constantius II	11	11
Gallus	1	1
Valentinianus I	4	4
Valens	1	1
Gratianus	2	2
Valentinianus II	1	1
Tiberius II	1	1
Nedeterminate	11	11
Total	68	68

GRAFICUL 1.
REPARIZAREA MONEDELOR PE EMITENȚI

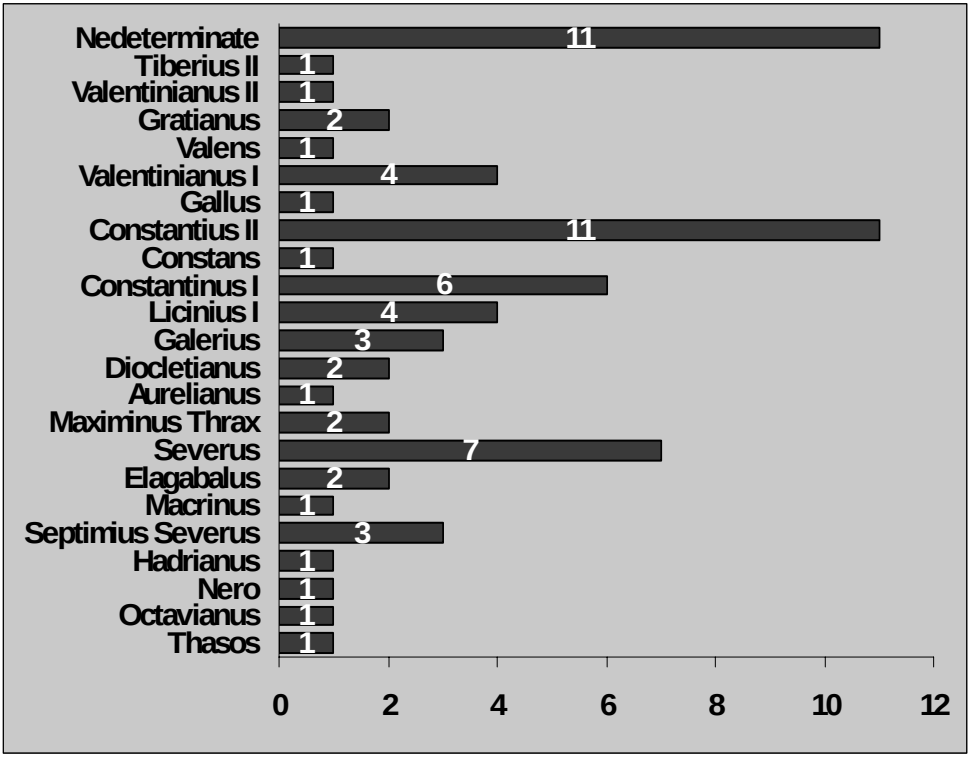

TABELUL 2.
REPARTIZAREA MONEDELOR PE SECVENȚE CRONOLOGICE

M. greceşti autonome	M. rep.	Principat		Dom.	Biz.	Neatr.	Total
		Imp.	Col.				
1	1	6	15	40	2	3	68

M.-monede, M. rep.-monede republicane, Imp.-Imperiale, Col.-Coloniale, Dom.-Dominat, Biz.-Bizantine, Neatr.-Neatribuite

TABELUL 3.
REPARTIZAREA MONEDELOR COLONIALE PE ATELIERE ŞI EMITENȚI

Emitent	T	C	O	M	N	Total
Septimius Severus	1	1				2
Geta	1					1
Macrinus				1		1
Severus Alexander	5		1			6
Maximinus Thrax	1					1
Maximus Caesar	1					1
Neatribuite	2				1	3
Total	11	1	1	1	1	15

T-Tomis, C-Callatis, O-Odessos, M-Marcianopolis, N-Neatribiuite

GRAFICUL 2
REPARTIZAREA MONEDELOR COLONIALE PE ATELIERE

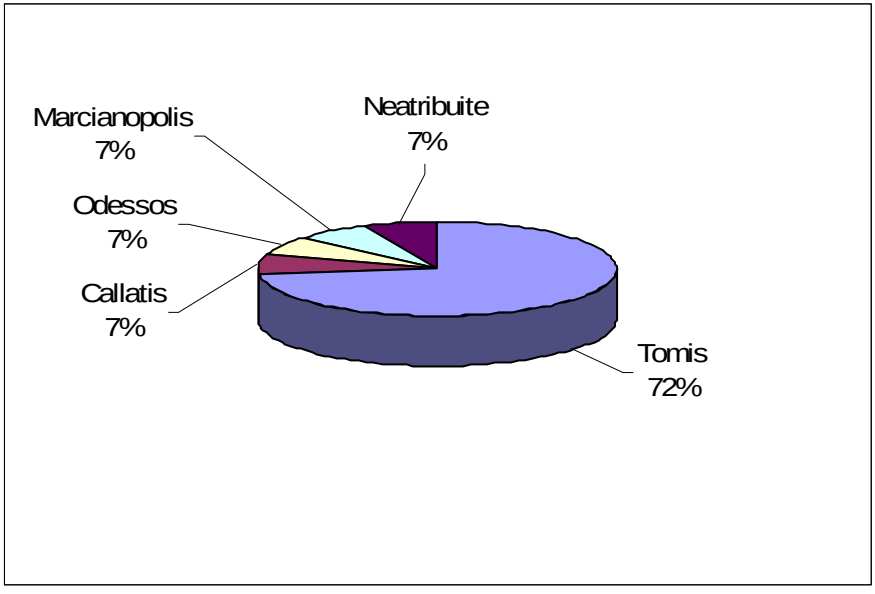

TABELUL 4.
REPARTIZAREA MONEDELOR DETERMINABILE DIN PERIOADA IMPERIALĂ, ALTELE DECÂT CELE COLONIALE, PE ATELIERE MONETARE

Emitent	A	CA	CO	CY	H	N	R	S	T
Nero							1		
Hadrianus							1		
Elagabalus							1		
Severus Alexander							1		
Aurelianus								1	
Diocletianus	1							1	
Galerius		1		1	1				
Licinius I					2				2
Constantinus I					3				
Constantius II	1		1		1	1		1	2
Gallus								1	
Valentinianus I			1			1			2
Valens				1					
Gratianus			1						
Valentinianus II					1				
Neatribuite					1				
Total	2	1	3	2	9	2	4	4	6

A-Alexandria, CA-Cartagina, CO-Constantinopol, CY-Cyzic, H-Heraclea, N-Nicomedia, R-Roma, S-Siscia, T-Thessalonica

GRAFICUL 3.
REPARTIZAREA PROCENTUALĂ A MONEDELOR DETERMINABILE, ALTELE DECÂT CELE COLONIALE, PE ATELIERE MONETARE

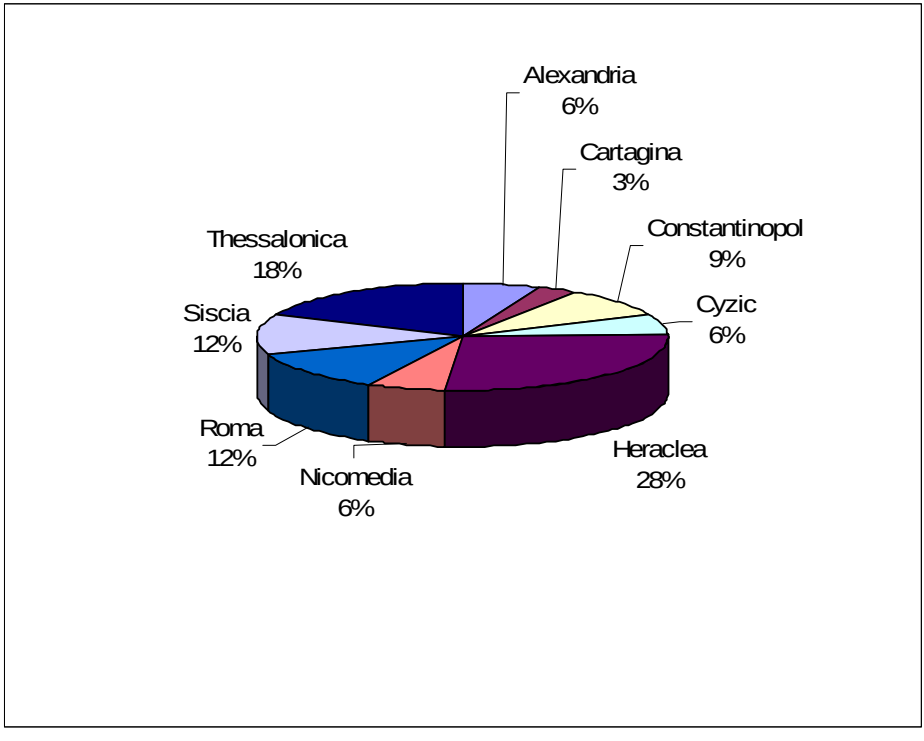

MONEDE APARȚINÂND LOTULUI STUDIAT
2 X

1.

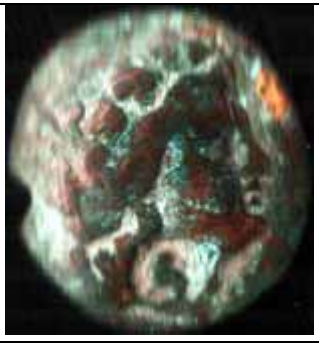

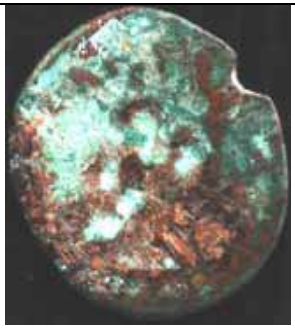

2.

3.

4.

5.

6.

7.

9.

10.

11.

21

22.

35.

36.

37.

53.

56.

58.

59.

67.

68.

RELAȚIILE INTERETNICE ÎN DACIA OCCIDENTALĂ ÎN SECOLELE IV-VI

Sever DUMITRAŞCU, Florin SFRENGEU

Retragerea politico-militară din *Dacia* – provincie nord-dunăreană, pusă în operă de autoritățile imperiale romane în răstimpul Gallienus-Aurelian şi care a condus la întemeierea *Daciei* – provincie sud-dunăreană (respectiv ulterior a celor două provincii: *Dacia Ripensis* şi *Dacia Mediteranea*) nu pare să fi afectat *direct* şi *imediat* lumea neamurilor libere din nord-vestul fostei provincii. Pentru o vreme situația etno-demografică a regiunii, pare-se, şi-a păstrat înfățişarea anterioară, chiar dacă slăbirea supravegherii romane putea îndemna la "pătrunderi", şi dinspre nord-vest, spre teritoriul fostei provincii.

Cele *două serii* de evenimente care s-ar putea conjuga hotărârii capitale a autorităților romane de a-şi retrage *legiunile şi trupele auxiliare* din Dacia intracarpatică, şi anume luptele neamurilor libere – "barbare" - între ele, sau între *unele* din ele şi armata romană din sud-estul Europei, nu par să fi afectat *status-qvuoul* politic din nord-vestul Daciei.

Lupta (probabil din anul 249) de la *Galtis (oppidum Galtis)*, pe lângă care curge râul Auha, unde s-a dat bătălia dintre gepizii regelui *Fastida* şi goții regelui Ostrogotha, pentru "o parte din țara sa" (*locorum suorum*), a acestuia din urmă, nu a fost localizată încă, cu certitudine. S-a presupus a fi undeva în sud-estul Transilvaniei, în nord-vestul Daciei, dar şi *mai probabil undeva în nordul-estul Daciei*. Deoarece lupte se dădeau pentru *OIUM* "o parte din țara" lui Ostrogotha, deci de la nordul Mării Negre. Jordanes[1] ne spune că Fastida mărise "hotarele patriei sale", dar nu spre sud, deoarece precizează că "a distrus aproape cu totul pe hermunduri şi a supus şi alte câteva popoare". Direcția atacurilor sale pare a fi spre vest, est şi nord, dar în *nordul* Carpaților.

O altă bătălie, de astădată cu romanii, e amintită de Jordanes, pe vremea împăratului Filip Arabul (244-249), când goții avându-l în frunte pe acelaşi rege Ostrogotha jefuiesc *Moesia*. În armată, pe lângă goți şi *peucinii* ("din insula Peuce", care se găseşte la gurile Dunării) a mai inclus şi "*taifali* şi unii dintre *asdingi*, dar şi *trei mii de carpi*"[2]. Ni se pare *limpede* că acest război nu a putut afecta direct teritoriul nord-vestic al Daciei.

[1] Jordanes, *Getica*, p. 97-100.
[2] *Ibidem*, p. 91.

Victoria armatelor romane de la *Naissus* (Nis) din anul 269, sub comanda împăratului Claudius al II-lea Goticul şi luptele duse în anii următori sub Aurelian au stopat pentru un timp iureşul ofensiv al lumii "barbare" împotriva Imperiului roman.

Abia peste un deceniu, şi după retragerea legiunilor din Dacia, pacea relativă impusă de romani şi acceptată de "barbari" se tulbură din nou. Imperialii se pare că deţin iniţiativa strămutând "*in nostrum solum*"[3], "*in Romania*"[4] pe *bastarni* (280-295) şi pe *carpi* (295-296) (o parte dintre carpii *duşi* în Imperiu).

Conflictul din anul 290 dintre gepizi aliaţi cu vandalii împotriva goţilor[5], pentru pământ, îndreaptă aşezarea războiului undeva în estul, nord-estul bazinului carpatic, nu este exclus în direcţia arătată de "golul" de putere apărut în urma strămutării în Imperiu a bastarnilor şi unor carpi.

Dacă se cunosc provinciile romane unde au fost strămutaţi carpii, în legătură cu acest eveniment se ridică două întrebări care, într-un fel sau altul, pun în cauză şi teritoriul nord-vestic al Daciei. Prima dintre ele priveşte *locurile* unde au fost aşezaţi carpii în *Dacia*. La *Şopteriu*, în judeţul Bistriţa Năsăud a fost descoperit un *cimitir carpic*. Nu în subsidiar se ridică însă întrebarea, dacă aceşti *carpi* au fost aşezaţi în Dacia intracarpatică, între 295-296, după Aurelius Victor *in nostrum solum*, adică *în Romania* (după *Consularia Constantinopolitana*), înseamnă *indirect*, dar concis, că la *două decenii*, după Aurelian, romanii socoteau *Dacia*, dacă nu de fapt, dar cel puţin de drept – *NOSTRUM SOLUM.*

Că un grup însemnat de carpi a fost aşezat în Pannonia e un fapt cunoscut *istoriografiei antice*. Faptul nu a scăpat nici "*prosopografiei*" vremii. Ammianus Marcellinus aminteşte genealogia lui *Maximinus* care "se trăgea din urmaşii carpilor" din Pannonia ("orto a posteritate Carporum, quos antiquis excites sedibus Diocletianus transtulit in Pannonia")[6].

E greu de *trasat* un drum al pătrunderii carpice din estul Daciei, peste Munţii Carpaţi până *la vest* de Dunărea centrală (Maximinus se născuse la *Sopianae* "oraş în provincia *Valeria*"). Jalonarea unui posibil traseu ni l-ar putea indica descoperirile din nordul Daciei – *Şopteriu*, unele indicii (amforete cenuşii cu două torţi) de la *Medieşul Aurit*, în judeţul Satu Mare, sau descoperirile de la *Oradea-Sântion Sere*, pe Crişul Repede.

---

[3] Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 39, 43.

[4] *Consularia Constantinopolitana* (MGH, IX, 230) la anul 295.

[5] Mamertinus, *Genethliacus Maximiani*, 17, în *Panegiriei Latini*, Ed. A. Baehrens, Leipzig, 1911, p. 287.

[6] Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXVIII, 1, 5.

O deplasare de *daci*, din "zona iazygă", a fost presupusă de astădată, pe un drum îndreptat pe o direcţie *tocmai opusă* celei a venirii carpilor, şi anume de la vest la est, din Câmpia joasă a Tisei, pe Mureşul mijlociu, unde a fost descoperit un cimitir dacic de incineraţie, datând din secolul IV, la *Cipău Gârle*. Resturile cinerare erau depuse în urne cenuşii negricioase lucrate la roată sau în urne modelate numai cu mâna. O ceaşcă e ornamentată (sau prevăzută?) cu alveole la buză. Datarea a fost apreciată şi în lumina unui tezaur de monede romane găsit în conexiune cu cimitirul. Unele elemente indicau o factură *vestică* (iazygă), sau dintr-un mediu iazyg, pentru această descoperire. Deşi n-ar fi exclusă nici o prezenţă dacică venită din sud, din aria munteană a descoperirilor de tip *Chilia*, cum pare a indica ceaşca cu alveole. Credem însă că nu trebuie exclusă nici o "pătrundere" dacică din vest, pe care noi o înţelegem ca pe o relaţie normală între *lumea dacică* a păşunilor *pentru iernat* din vest (Câmpia Tisei) şi lumea rurală dacică din zona salinelor din centrul Transilvaniei, respectiv din zona păşunilor *de vărat* a vitelor, cu râuri dese cu apă proaspătă şi abundentă şi în anotimpul secetos.

Sfârşitul secolului III şi începutul secolului IV marchează în nord-vestul Daciei evenimente politice care schimbă înfăţişarea structurilor de putere, atât în lumea "barbară" cât şi în cea romană şi autohtonă a regiunilor dintre Carpaţii Occidentali şi Nordici şi Dunărea centrală. Subliniem revenirea puternică a Imperiului roman târziu, ca singura *supraputere* ce-şi va impune voinţa intereselor sale pe cursul mijlociu şi de jos al Dunării.

Dar înainte de a prezenta impactul viguros al Romei pe Dunăre, de la Aquincum la Dinogetia, vom aminti mişcările neamurilor "barbare" din nord-vestul Daciei. Astfel Jordanes[7] ne prezintă, după câte ne dăm seama, suprapuse, cel puţin *trei şiruri* de fapte: din secolul III, despre *vandali* (conduşi de un *asding*); din secolul IV, despre heruli? (acestea agrementate cu precizări despre detaşamentele *herule* din secolul VI care luptau în armata bizantină); din secolul VI, despre *gepizi*, acestea contemporane cu sine. Încercând să ordonăm relatările *notarius*-ului, ale lui Jordanes, got romanizat, de origine din Moesia, vom avea următoarele explicaţii: a) locurile unde sălăşluiau *vandalii* (a se înţelege *vandalii* din vremea războaielor marcomanice şi până spre anul 400, când aceştia trec *Rinul*), sau pe unii dintre aceştia: *asdingi* sau *lacringi, silingii* se pare că au zăbovit în Silezia): "*Pe atunci* la răsărit de ei se aflau *goţii*, la apus *marcomanii*, la miazănoapte *hermundurii*, la miazăzi *Istrul*, care este numit şi Dunărea"[8]. Teritoriile *stăpânite* de vandali erau cele din vestul şi nord-vestul Daciei, chiar *nordul* Daciei, încălecând Carpaţii pe cei doi versanţi. Limita dinspre *miazăzi* e

[7] Jordanes, *Getica*, 110, 111, 113, 114, 115.
[8] Vl. Iliescu, în *FHD*, II, p. 425.

discutabilă. Credem însă că nu ne putem gândi la Dunărea bănățeană şi nici la porțiunea din sudul "sacului pannonic" (de fapt a Alföld-ului) dintr-un motiv limpede: "*Pe atunci*" Banatul se afla *în Dacia romană*, iar sudul "sacului pannonic" era sub *ferma* stăpânire a iazygilor. Deci e în cauză numai porțiunea central europeană a Dunării, mai precis cea moravo-slovacă-ungară de azi; b) apoi informații "proaspete" despre "heruli", deci de la mijlocul secolului al III-lea, când Jordanes spune răspicat: "*După referințele* istoricului Dexip, ei au ajuns de la Ocean până în *regiunile noastre* abia în decurs de un an din pricina mărimii teritoriilor pe care au trebuit să le străbată". Cunoaşterea acestui amănunt, datorată istoricului *P. Herennius Dexippos* este capabilă să nuanțeze cunoaşterea realităților etno-demografice de la Dunărea mijlocie. Dexip (născut în 210, în 262 *agnotet* şi *arhon*) a luat parte la luptele din anul 267 împotriva *herulilor*. Imediat, după 270 îşi compune cronica, căci avea în minte aceste evenimente, pătrunderea *spre limesul* central-dunărean a trei noi neamuri, alături şi apoi în locul celor vechi (vandali): *rugii* în Noricum, *longobarzii* în Moravia? şi *herulii* – "Ei ocupau *atunci*", "locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lângă râurile Marisia, Miliare, Gilpil şi Grisia, care întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite"[9]. Sunt *trei şiruri* de fapte care ne îndeamnă să nu mai vedem în aceşti *vandali*, pe vechii vandali (ai "lui" Dio Cassius), ci pe noii *vandali* (ai "lui" Dexip). Chiar dacă Visimar era din tribul *asdingilor*, el nu mai putea să conducă un centru de putere *vandal clasic*. Deci dacă admitem că luptele romanilor ("Dorind ca începuturile domniei sale să le inaugureze prin supunerea vandalilor, el a pornit împotriva lui Visimar, regele acestora, care era din tribul asdingilor, cel mai de seamă dintre toate triburile şi foarte războinic.") s-au dat în vest, sau la Dunărea centrală (cu rămăşițe vechi vandale), un fapt e incontestabil, Jordanes se referă sau îi confundă pare-se pe vandalii asdingi, cu noile lor rude – *herulii*. Aceştia sunt de fapt cei ai căror urmaşi vor lupta în armata romano-bizantină până în secolul VI: „numărul şi armata lor sunt pomenite în statul nostru şi până în ziua de astăzi"[10]. Că evenimentele se petrec astfel, ne-o precizează luptele *goților* cu *vandalii*: „Iar Geberich, strălucitul conducător al goților, după ce a biruit şi jefuit pe vandali s-a întors în locurile sale, de unde plecase". O atare direcție de atac apare şi cu alt prilej: „După înfrângerea herulilor Hermanarich a pornit cu armata împotriva veneților care, deşi erau de disprețuit ca forță militară, totuşi erau puternici prin numărul lor mare"[11]. Şi de astădată el revine şi introduce un eveniment *anterior* celor petrecute în vremea lui Geberich şi Hermanarich, deci mai vechi cu un secol: „*Atunci* prea

[9] *Ibidem*, 115, 119.
[10] Jordanes, *Getica*, 110, 111, 112.
[11] *Ibidem*, 115, 119.

puțini vandali care scăpaseră, după ce au strâns ceata celor care nu se puteau lupta, părăsind patria lor nenorocită, au cerut de la împăratul Constantin / Constantin cel Mare, împărat între 306-337/ să le dea Pannonia şi au rămas aici cu aproximație timp de şaizeci de ani în locuri arendate lor şi s-au supus decretelor imperiale ca nişte locuitori din provincii"[12].

Descoperirile arheologice, în special cele de la *Beregsurány* par a indica prezența unui *grup germanic nou* în zonă, pe Tisa (Beregsurány, Beregovo VI, Csorna, Male Petkovce) care lucrau ceramică cenuşie-plumburie, în special *căni mari* de „factură Cerneahov", ornamentate, ca cele datând din secolul IV din Moldova şi Muntenia, cu *caneluri verticale largi*, dar şi prin *stampare*, în special *străchinile* (după *TS*) sau unele căni, dar şi cu benzi simple şi în val – chiupurile (mai puține şi de o factură *aparte* celor de tip Medieşul Aurit). Cea mai însemnată descoperire s-a făcut la Beregsurány, unde pe unele vase sau fragmente de vase se aflau *RUNE*, ceea ce pune în cauză prezența unui grup mai relevant „suedez", de peste mare, sau în orice caz de la *OCEAN*. Prezența în zonă a *herulilor* (spre deosebire de *vandali*, care după Constantin cel Mare, devenind „provinciali" în Pannonia, *nu* au mai constituit un factor de putere, pe afluenții Tisei, în nord-vestul Daciei), ne este afirmată şi de către Procopius din Caesarea[13] şi Menander Protector[14], fie în zona Dunării slovace, fie în zona Dunării sârbeşti („a doua Pannonie") unde? s-au aşezat *avarii*, mai apoi.

Punerea în lumină a rolului *herulilor* în nord-vestul Daciei, în epoca romano-bizantină, e de natură să sugereze aşezarea relațiilor interetnice, atât a celor *băştinaşe* (*daci*, *celți*, germanici vechi: buri, quazi, vandali), cât şi a grupurilor nou venite, în primul rând germanici (= heruli, goți?, gepizi) şi mai apoi *avari* şi *slavi*, spre sfârşitul epocii romano-bizantine.

S-au acumulat, până în prezent, trei serii de descoperiri: *centre de lucrat ceramică*, *aşezări*, *necropole*.

În ce priveşte *centrele de modelat ceramică*, cu vestigii certe de *centre de olărie* (*cuptoare*, ateliere cu ustensile modeste, dar semnificative pentru modelatul vaselor de lut: spatule şi ustensile pentru ornamentat *pasta moale* a viitoarelor recipiente) se cunosc, cronologic, *două* „etaje", unul vechi, datând din secolul I, *relevând* trei comunități etnice: *Malaja Kopanja*, *Podvinogradovo* pe Tisa şi *Zemplin* pe Bodrog, unde se modela ceramică dacică (cești, vase-borcan, fructiere – *numai* cu mâna; şi olărie la roata rapidă: castroane, fructiere, oale, chiupuri); *Blažice*, *Prešov III*, *Sebastovce*, pe afluenții Tisei, Hernad şi Bodrog, unde se modela *ceramică stampată* – mai

[12] *Ibidem*, 115.
[13] Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 33, 13 (*FHD*, II, 445).
[14] Menander Protector, *Fragmente*, 9 (*FHD*, II, 511).

ales străchini (în *tradiția* ceramicii celtice stampate sau imitații după TS), oale, căni (dar unde, deocamdată, lipsesc ceştile dacice), de factură *celtică* (cotini) sau eventual germanică (buri?); *Zemplin* în bazinul Bodrogului, unde se modela ceramică *dacică* şi *vandală* – germanică de tip Przeworsk.

Pentru secolele II-IV s-au conturat cinci centre-ateliere de modelat: vase: *Medieşul Aurit*, județul Satu Mare, pe Someş, unde se modela ceramică dacică – *ceşti*, *vase-borcan* numai cu mâna şi la roată: *fructiere*, *oale*, *castroane*, *chiupuri* mari, arse în cuptoare înalte, prevăzute cu picior median – „cruțat" din pământul virgin, şi canale lungi de foc. De la nivelul secolului II – începutul secolului III A.D., pus în lumină prin descoperirea unor monede emise în vremea împăratului Septimius Severus, când cuptoarele se aflau demult în funcțiune, cu niveluri din secolele III-IV cu ceramică cenuşie şi negricioasă săpunoasă ornamentată cu motive lustruite şi *ceramică neagră* şi *negricioasă* nisipoasă, zgrunțuroasă, imitând profilatura buzelor de factură romană-provincială. S-au descoperit şi funduri de vase *tăiate cu sfoară* de pe discul roții olarului şi chiupuri modelate la roată din pastă cenuşie *ornamentate cu brâuri alveolare* (după tradiția ceramicii dacice lucrate numai cu mâna); grupul de pe Tisa, *Beregsurány*, *Beregovo VI*, *Csorna*, unde, aşa cum am specificat mai sus, se lucra ceramică germanică cu un anume specific, atribuită cu probabilitate *herulilor* („suedezi" care foloseau „*însemnările*" – probabil magice, rituale, cu *rune*); centrul de la *Male Ratkovce* între Latorița şi Új, în bazinul Bodrogului; centrele de olărie de la *Blažice* şi *Trstene pri Hornade*, din valea Hernadului, unde se lucra *ceramică stampată* de tradiție celtică? (cotină) sau germanică (bură, vandală?). În zonă se afla şi centrul de la *Sebastovce* cu cuptoare din secolul I, dar şi cu o aşezare cu ceramică de epocă romană (secolele II-IV A.D.), inclusiv *chiupuri* mari de tradiție *dacică*; şi în sfârşit ultimul grup, cel de pe valea *Torinei* cu centrele de la *Ostrovany* şi *Prešov* (aflate în aria culturii Púchov, cu niveluri vechi şi noi, *celtice*, *dacice*, *germanice*).

Recent, cercetătoarele slovace Maria Laminová-Schmiedlová şi Bozena Tomasova, au descoperit, în centrul de la *Ostrovany*, pe lângă vestigiile din secolele II-III, un cuptor datând din secolele IV-V, ceea ce arată, ca şi în cazul atelierelor de olărie de la Medieşul Aurit, dăinuirea seculară a unor asemenea centre de ceramică. Cuptoarele descoperite în Slovacia – în grupul *Ostrovany I*, *Ostrovany II*, *Prešov* şi *Podazovski Gorodisce*, arată o limpede *filiație tipologică*, a acestor cuptoare, cu cele din marile centre romane de pe Dunăre de la *Brigetio* şi *Aquincum*.

Aşezările se pot cunoaşte mai concret, prin inventarele descoperite în locuințe, anexe gospodăreşti, gropi sau în stratul de cultură. Astfel, avem stațiunile *dacice* de la *Petrovo*, *Podvinogradovo* (aşezări) şi *Malaja Kopanja*

cu vestigii specifice *inconfundabile*, (cetăţuie, oppidum, dava – distrusă de romani); pe cea de tip vandal(?) – Przeworsk de la *Bucea* (cu ceramică specifică ornamentată cu *alveole*) sau *mixte*, vandali şi daci(?) de la *Lazuri*; de la *Mocala*, ce ar putea fi atribuită *cotinilor* sau *burilor*(?) – (cu ceramică „*standardizată*" care nu are trăsături specifice relevante, deocamdată), cele de la *Beregovo VI* şi *Lužanka*, cu ceramică stampată, mai ales castroane, dar şi cu *ustensile de stampare* de *tip* Beregsurány şi căni *canelate* de „factură Cerneahov", inclusiv chiupuri cenuşii, pe care le atribuim *herulilor*. La *Soloncy*, castroanele stampate – în altă *manieră*, cu multe elemente *cruciforme* indicând, eventual, elemente creştine, de factură *ariană*, deşi imită ceramica romană (TS), par a indica o aşezare cu niveluri mai târzii, din care chiar dacă lipsesc, până în prezent, „*paharele bitronconice de lut*", nu este exclus să fie o aşezare aparţinând *gepizilor*.

Necropolele sunt de două tipuri – plane şi tumulare. Şi cele plane şi cele tumulare pot fi atribuite atât dacilor, cât şi neamurilor germanice. Necropola de la *Zemplin* e o necropolă *mixtă*, dacă şi vandală, unde mormintele cu arme – deci cele mai numeroase şi cu cele mai bogate inventare de piese de armament de factură romană, sunt dacice. Nu depunerea armelor în mormintele de incineraţie au relevat etnicul, ci *olăria* caracteristică, tradiţională. Tradiţia depunerii armelor în morminte e veche la *daci*, cum o dovedeşte un inventar dacic vechi, cu armament, datând din secolul II î.Chr., descoperit în Câmpia Tisei (Alföld) şi publicat recent de cercetătorul maghiar Z. Visý. Alte inventare, mai târzii,au fost publicate din zona transcarpatică a Ucrainei, de către cercetătorii polonezi (R. Jamka şi colegii săi) încă în perioada interbelică. Sunt inventare funerare dacice, cu arme, datând din secolele I-III, unele chiar cu alură „princiară".

La Medieşul Aurit a fost descoperit un cimitir dacic de incineraţie, unde sunt şi câteva morminte ale unui nou grup de daci estici - sau sunt morminte vandale ? (cu analogii în descoperirile de tip *Bolotnoe* şi *Zvenigorod*) sau *herule*? unde ritualul şi ceramica impun o atribuire a lor alogenilor. De altfel, în zonă, au fost descoperite – pe lângă aşezarea dacică de la Şuculeu – şi vestigii de tip Przeworsk (cu amnar şi o *secure* rituală) şi o aşezare mai târzie, din secolul IV – poate începutul secolului V - ce ar putea fi atribuită, eventual, unui alt grup germanic (heruli, *gepizi*?).

Se cunosc, de asemenea, un şir de descoperiri – *inventare funerare* – răspândite de la sud la nord, pe un aliniament ce defineşte în vestul Munţilor Apuseni, *limita dintre câmpia înaltă* puternic împădurită, până în secolul al XVIII-lea, şi *câmpia joasă a Tisei* (*stepa, pusta*), pomenite şi anterior, la *Oradea*, *Curtuiuşeni*, *Şimleul Silvaniei*, *Apa*, *Boineşti*, datând din secolul al IV-lea, şi care au fost atribuite *vandalilor* sau *gepizilor timpurii* (după

Cronica lui Malalas). Fără a contesta cu totul această atribuire, se cere a se ridica temeinic întrebarea dacă aceste inventare *nu* aparţin mai degrabă *herulilor*, care, se pare, deţineau *centrul de putere militară* în nord-vestul Daciei, începând cu a doua jumătate a secolului III, în timp ce vandalii, în vremea lui Constantin cel Mare, cel mai târziu înainte de 337, devin „provinciali" în Pannonia şi se supun „decretelor imperiale", iar gepizii *nu* deveniseră o putere agresivă.

Aşadar, descoperirile arheologice, *vandale* şi chiar *herule* nu pot circumscrie prezenţa unei masive populaţii germanice (inventarele funerare nu depăşesc limita câmpiei înalte, deci *nu* pătrund la *est* de aliniamentul Arad-Oradea-Şimleul Silvaniei-Satu Mare) la sud de bazinul Tisei superioare. Fireşte descoperiri de factură deosebită *nu* lipsesc. Ceea ce îndeamnă la o nuanţare a *ariei* locuite de *vandali* şi de *heruli*, în sensul că regiunile pe care le locuiesc se află *acolo* unde sunt şi descoperirile arheologice cele mai însemnate – în bazinul Tisei superioare, înţelegând Tisa şi afluenţii săi din nord, nord-vestul Daciei, adică aria regiunilor ciscarpatice din Ucraina, Slovacia, nord-estul Ungariei şi nord, nord-vestul României. Credem că această "*arie vandalo-herulă*" nu se suprapune, nu coincide cu aria locuită de gepizi, deşi răspândirea lor trebuie s-o înţelegem numai după dispariţia puterii politice a hunilor. Deci sintagma "Ei (Herulii?) ocupau atunci locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lângă râurile Marisia, Miliare, Gilpil şi Grisia, care întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite"[15] trebuie înţeleasă în alt sens. Judecând strict că *Marisia* e *Mureşul*, *Miliare* şi *Gilpil*, puteau fi *Crişul* (Crişurile) şi *Someşul*, dar şi *Hernadul* şi *Bodrogul*(?), iar *Grisia* (care apare şi la Geograful Ravennat şi la Constantin Porfirogenetul) poate fi şi o coruptelă din *Tisia* (*Trisia*), dar oricum, cel care le întrece în mărime *pe toate* cele amintite, e râul *Tisa*.

Strămutarea vandalilor în Pannonia la începutul secolului al IV-lea este, la fel, de natură să ridice întrebarea: împotriva *cui* se vor ridica "de către romani" valurile care "zăgăzuiesc" Câmpia Tisei, şi care sunt de natură să arunce o anume lumină şi asupra unui tip de descoperiri arheologice de pe valea Crişului Negru, la care ne vom referi după ce vom încerca să prezentăm aceste fortificaţii ce apărau "lumea romană" împotriva celor care au pătruns *intempestiv* în sfera de interese romane. Noi considerăm că tot împotriva germanicilor – heruli, căci "primejdia gotă" nu-şi va face simţită presiunea concretă decât după atacul hunilor de la 375/376.

Revenirea puternică a Imperiului roman sub Diocletian şi mai apoi sub Liciniu şi Constantin cel Mare, la "meterezele de siguranţă" ale Imperiului roman târziu, ce devenise romano-bizantin, este în prezent un fapt îndeobşte

[15] Jordanes, *Getica*, 113.

cunoscut. Sunt cunoscute numeroasele fortificaţii romane de la Dunăre, aducerea sub puterea Romei a Daciei nord-dunărene de la *Tibiscum* şi *Gornea*, până la gurile Dunării. Construirea *Brazdei lui Novac de Nord* şi a castrelor, printre multe altele, de la *Hinova* şi *Pietroasele*, şi nu în ultimul rând, *fortificarea spirituală* a lumii romane, prin edificarea a numeroase *episcopii* şi centre religioase, pe malul drept al Dunării, cu precădere în cele "cinci *provincii dacice*" sud-dunărene: *Moesia I* şi *II*, *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediteranea*, şi *Scitia Mică* – Dobrogea. Dunărea de Jos va deveni pentru câteva secole unul din segmentele principale ale centrului "mondial" al paleocreştinismului, care va fi în sud-estul Europei, punte între creştinii din Orient-Ierusalim şi cei din Occident-Roma (Vatican). Se ridică primii intelectuali de valoare europeană, şi nu numai, născuţi în aceste părţi, dintre care amintim pe Dionysius Exiguus, Ioan Cassian şi Niceta din Remesiana.

Dar romanii nu au abandonat nici Dunărea mijlocie, şi până la 476 va fi aşa, Pannonia reprezenta „cheia" apărării Imperiului roman, a Italiei şi Romei, faţă de *pericolele* ce au ameninţat mereu lumea de la sud de Alpi, de la *războaiele marcomanice*, până târziu, la *invazia tătărască*.

Aceste valuri (chiar dacă le-am numi *Limes Sarmatiae*) sunt opera politicii romane de a stăvili atacurile germane în această zonă, a apăra Pannonia – deci implicit Imperiul, în zona sa centrală cea mai expusă şi de a *domoli*, pe de o parte, pe *sarmaţi* (iazygi, şi *acum* şi roxolani şi alani) şi de a *rupe* legăturile care se creau între aceştia – numeroasele lor atacuri, singuri sau în colaborare cu germanici, stau mărturie în acest sens -, şi neamurile germanice *nou* pătrunse în centrul Europei – *heruli*, *longobarzi*, *rugi*.

Valurile (pentru că este un sistem şi ca duct şi morfologic; sunt mai multe *linii de valuri*) pornesc din dreptul Dunării, din zona de la nord de Aquincum (Budapesta de azi), străbat Câmpia Ungară, dintre Dunăre şi Tisa (Alföld), răzbesc *peste* Tisa, în zona *Tószeg*, unde cercetătorii maghiari au descoperit vestigiile unui *castru roman*, datând din secolul IV. Aici au frontul (şanţurile) îndreptat spre nord, deci spre „pericolul" ce venea din Slovacia. Coboară, la est de Tisa, spre sud, în aşa numitul sector răsăritean, pe linia oraşelor Debreţin, Oradea (sud-vest de oraş)-Arad-Timişoara-Vârşeţ, până la Dunăre. Aici au frontul (şanţurile) îndreptat spre est. În sectorul sudic, în Bačka, valurile apărau malul nordic al Dunării şi cel apusean al Tisei.

În sectorul răsăritean se cunoştea mai bine o *singură linie*, de la nord spre sud, pe aliniamentul aproximativ al localităţilor *Roit*, *Cefa*, *Zerind*, *Chişineu Criş*, *Şimand*, *Arad*, care era *dublată* cu porţiuni mai mici de val, situate mai spre est, în zona satelor *Roit*, *Cefa*, pe aliniamentul comunelor *Sânnicolau Român* şi *Berechiu* şi în zona *Zerind-Chişineu Criş*, mai spre est de aliniamentul satului *Adea*. O ultimă dublare a acestei prime linii este făcută la

răsărit de Arad, în zona satelor *Sâmbăteni-Cuvin-Covăsinț*, zonă cercetată pe teren şi prin săpături sistematice efectuate în anul 1966. Sistemul de fortificații în acest sector – cercetat de E. Dörner şi V. Boroneanț – „are lățimea de 52 m şi este compus din patru valuri şi cinci şanțuri consecutive, cel exterior având pe fund un rând de pari. Sub valul interior s-a descoperit un complex de ceramică *dacică* indicând *terminus postquem* al construcției, iar în şanțuri s-a găsit ceramică de factură romană". Cea de a treia linie de valuri se opreşte la sud de Mureş, mai la vest de Lipova, căci în Banat sunt cunoscute trei linii de valuri *continue*.

Cercetările de teren, din hotarul localității Zarand, au dus la constatarea că de fapt existau cele trei rânduri de valuri şi la nord de Mureş, în sensul următor: *o primă linie*, cea mai vestică, pe aliniamentul localităților *Arad-Chişineu Criş-Zerind-Salonta-Cefa-Roit* (continuând linia cea mai vestică din Banat); *o a doua*, discontinuă însă, situată puțin mai spre est, sau poate o dublare a primei linii în anumite porțiuni(?), pe aliniamentul *Adea-Berechiu-Sânnciolau Român*. Această linie nu pare a avea corespondent *direct* la sud de Mureş. Cea mai dinspre est, *a treia*, şi, pare-se, ultima linie, ce continuă a doua linie din Banat, se găseşte pe aliniamentul *Sâmbăteni-Cuvin-Covăsinț* (cercetată în 1966), continua în hotarul satului *Zarand* (traseul a fost identificat în anul 1967, prin periegheze; se situează la vest de sat şi are şanțul în partea de răsărit; linia valului e folosită, în prezent, în această porțiune, ca drum de care şi e aproape complet aplatizată) – *Chereluş-Sepreuş-Talpoş-Gurbediu* (la vest de Tinca)-*Inand*.

Cea de a treia linie din Banat, care se opreşte la Mureş, pare a *nu* avea, deocamdată, corespondent în nordul râului. Nu ştim în ce măsură cele trei linii de la nord de Mureş le continuă în toate cazurile, *direct*, pe cele din sud, sau sistemul a suferit deplasări, modificări, dar a rămas *principial* tot la *trei linii de valuri*. Nu ştim în ce măsură dispar sau se suprapun cele trei linii de valuri în zona de la sud-vest de Oradea; spre nord este amintit, în unele lucrări mai vechi şi un *val de pământ* situat între Crişul Repede şi Crasna.

Impactul roman în zonă nu a fost oarecare, superputerea tricontinentală şi-a impus şi aici voința sa politico-militară şi interesele, salvând granița Dunării centrale până la venirea hunilor şi chiar după această dată, când centrele de putere ne-romane au fost canalizate spre Câmpia Tisei (Alföld-hunii) sau sudul „sacului pannonic" – *Sirmium* (herulii, gepizii, avarii). Oricum Pannonia a rămas, în sens *nu* numai nominal, Romei, până la 476, la căderea Imperiului roman de apus, aşa cum a explicat, această realitate politică, istoricul maghiar L. Várady.

Linia de valuri care s-a impus în zonă, a avut urmări. Pe lângă faptul, ce trebuie subliniat, că ea urmează în nord-vestul Daciei (Crişana) limita dintre

câmpia înaltă şi câmpia joasă, dintre stepă (pustă) şi pădurea *veche* din vestul Apusenilor, aceasta a marcat mereu „o margine", a descoperirilor sarmatice; şi implicit *şirul* nord-sud al inventarelor funerare herule?, al mormintelor gotice (Arad-Oradea-Dindeşti), a descoperirilor „hunice", „gepidice", „avare" (de fapt de *epocă* sarmată, hunică, gepidică, avară) care se masau spre vest, *în pustă*, şi nu s-au răspândit decât sporadic sau deloc spre est. *O vreme* linia de valuri le-a stăvilit pătrunderea spre vestul Imperiului roman, apărând Dacia romană, apoi *pădurea* seculară de foioase, ce a dăinuit până în secolul al XVIII-lea.

Se pare însă că aceste valuri, acest sistem de valuri, a stopat sau întrerupt temporar *păşunatul* vitelor din Dacia intracarpatică şi nu numai, la *iernat*, în câmpia joasă, mlăştinoasă de la răsărit de Tisa, de la confluenţa acesteia cu Mureşul la sud şi până la Crişul Repede şi Barcău spre nord, asigurând autorităţilor romane întregul *control* asupra acestei *stepe-păşuni* din centrul Europei. Iar mai spre miazănoapte la „cotul mare al Tisei" – zona de confluenţă a Crasnei, Someşului şi Turului, cu râul stepei maghiare, era barată *libera circulaţie* faţă de centrul de forţă al herulilor germanici, de la *Beregsurány*.

Aşa se explică de ce, într-o zonă depresionară, unde nu s-au făcut descoperiri dacice preromane, până în prezent, Depresiunea Holodului, pe Crişul Negru, apar acum, începând cu secolul II staţiuni cu vestigii ce datează din mai multe perioade, până în secolul VII, în ceea ce interesează aceste rânduri, dar şi mai târzii din feudalismul timpuriu.

Cercetarea acestor aşezări, deşi se află la începuturile sale, ne-a atras atenţia prin două caracteristici. Aşezările situate în lunca Crişului Negru – *Râpa* – La Luncă şi *Rohani* – Peste Criş, au fost colmatate, acoperite cu mâl de către viiturile râului, iar cele de pe terasele râului – *Cociuba Mare* – Fântâniţă, *Râpa* – Dealul Morilor şi *Tinca* – Dealul Morilor, au mai multe niveluri de locuire datând din secolele IV şi V-VI. Este „suspectă" lipsa aproape totală a descoperirilor monetare sau de altă natură, care să indice o populaţie războinică sau venind şi plecând definitiv, în grabă. Ceea ce ne face ca deocamdată să nu atribuim aceste descoperiri (pe rând: *vandalilor*, *herulilor* sau *goţilor*, *gepizilor*), numai unor *recente* şi *episodice* grupuri războinice, ci şi unor păstori daci. Vestigiile descoperite (*chiupuri* mari, ornamentate la *Cociuba Mare*-Fântâniţă, ceramica *cenuşie* - inclusiv chiupuri cenuşii, ornamentate cu benzi simple şi în val -, *negricioasă*, *cărămizie* şi *zgrunţuroasă* de la *Râpa* şi *Tinca* - (Dealul Morilor) arată legăturile – şi prin transhumanţa păstorilor – cu lumea romană provincială târzie. Într-o locuinţă a fost descoperit un *pieptene* cu mâner supraînălţat (în formă de „clopot"), datând din secolul IV, deci indicând descoperiri de „factură" Cerneahov. Dar

vestigiile arheologice de pe Crişul Negru se deosebesc de cele din partea de nord-vest a Daciei, de tip *Beregsurány* sau *Lužanka*. Nu au fost descoperite căni cu *umerii canelaţi* şi nici castroane caracteristice acestui areal cultural. Dar nici ceşti dacice. Vestigiile înfăţişează un *koiné* local[16] de tip *provincial roman* şi nu au o relevanţă *specifică*. Un rol l-a jucat în acest proces şi *creştinismul*. În sudul Crişanei, la *Micia*, cunoscutul centru militar roman de pe Mureş, s-a descoperit cunoscuta fibulă cu inscripţia creştină *Quartine Vivas*, iar la Porolissum, mai multe vestigii paleocreştine.

Realităţile istorice din nord-vestul Daciei ne înfăţişează nu numai descoperiri relevate cronologic şi etno-cultural, ci şi relaţii interetnice bine conturate. Astfel este *mormântul* cu ceaşcă dacică de la *Mülendorf*, pe malul lacului Neusiedl, din Austria, al unui dac aflat în suita regelui quad *Vannius*, cimitirul *dacic* şi *vandalic* (Przeworsk) de la *Zemplin*, mormintele germanice (vandale, *herule*, gepide?) din cimitirul dacic de la *Medieşul Aurit*, sau o locuinţă cu „*pieptene gotic*" în aşezarea de la *Râpa* – Dealul Morilor (o familie germană; o căsătorie mixtă?). De altfel toate *grupările* „barbarilor" din estul Europei erau veritabile *conglomerate* de etnii *suprapuse* şi *paralele*, după cum scriu, pentru secolul IV, Ammianus Marcellinus[17] şi, pentru secolul VI, Jordanes[18].

Sub imperiul politicii romane, predominantă pe Dunăre, în prima jumătate a secolului al IV-lea, şi chiar mai apoi, comunităţile din stânga fluviului vor cunoaşte o oarecare stabilitate, cu caracteristici proprii în fiecare sector al marelui fluviu. În vestul şi nord-vestul Daciei precumpănesc trei situaţii mai lesne decelabile: cea dintre Dunăre şi tripla linie de valuri – unde conviețuiau daci şi celţi târzii, cu sarmaţi iazygi şi roxolani; din regiunile *ciscarpatine*, din Slovacia, Ucraina sud-occidentală, nord-estul Ungariei – o zonă de predominanţă germanică *herulă*, populaţie suprapusă, cu duritate, populaţiilor autohtone sau mai vechi – *populaţia creatoare a culturii Púchov*, *dacii*, *cotinii* şi *elementele vandale de tip Przeworsk*, eventual *elemente gepide* timpurii şi, părţile de nord-vest, de la graniţa de nord-vest a fostei provincii romane Dacia, din Crişana şi Maramureş, unde erau răspândite peste tot *aşezările dacice vechi*, cele rezultate în urma pătrunderii şi aşezării de *daci*, *costoboci* şi *carpi*, alături de vechile comunităţi dacice, celtice târzii sau germanice (buri, vandali?), şi în locuri noi, unde şi-au găsit adăpost aceste comunităţi, desfăşurându-şi traiul sub „frica" noilor ameninţări, şi sub *protecţia* a două

[16] E de evitat, în aceste cazuri, atribuirea forţată. Cazul "culturii Sf. Gheorghe" – atribuită goţilor, dar care se înfăţişează ca o *cultură dacică* datând din secolul IV, prin cercetările lui Gheorghe Bichir şi Coriolan Petranu.

[17] Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXXI, 2, 13.

[18] Jordanes, *Getica*, 226.

noi realităţi – cea a începutului refacerii unităţii lumii „vechii" Dacii – a daco-romanilor din fosta provincie şi a dacilor şi altora din zona limitrofă şi *a prezenţei masive la nord de Dunăre, pe un segment uriaş, de la Tisa până în Delta Dunării şi limanul Nistrului*, a Imperiului roman-târziu, devenit *romano-bizantin şi creştin*.

Puterea şi prestigiul Romei, prezenţa sa pe întregul curs al Dunării mijlocii şi de jos, a menţinut întregul flux al vieţii economico-sociale şi culturale. Vechile ateliere care lucrau la graniţa Daciei în primul rând, pentru *piaţa de dincolo de limes* dar nu numai îşi continuă producţia, la *Tibiscum* (de ceramică şi mărgele de sticlă), la *Micia* şi *Porolissum*. Acestora li se adaugă centrul de ceramică de la *Medieşul Aurit*, pe Someş, care lucrează din plin şi în secolul IV, fapt dovedit de întreaga sa producţie ceramică (chiupuri ornamentate cu *brâuri*, vase *tăiate cu sfoară de pe roata olarului*, ceramică neagră zgrunţuroasă cu profilatura romană provincială a buzelor).

Aşa se explică uniformitatea (koiné) ceramicii descoperite în aşezările *rurale* din vestul şi nord-vestul Daciei în întreg secolul al IV-lea, fie că este *cenuşie* sau *cenuşie-negricioasă* lustruită, de veche tradiţie, analogă celei descoperite la *Bratei*, fie că este *cărămizie* sau *negricioasă-zgrunţuroasă*, de factură *provincial romană* şi pe care nu o găsim în descoperirile germanice din nord-nord-vest (marcomani, quazi, vandali, heruli, gepizi). Unii dintre ei *vor prelua* acest tip ceramic abia mai târziu, când vor pătrunde pe *teritoriul roman*, mai ales după invazia hunilor. Acestei producţii a centrelor romane din vestul Daciei e necesar să-i mai adăugăm mărfurile provenite din *târgurile* pe care romanii le-au întreţinut mereu pe linia Dunării şi la marginea stăpânirii lor politice şi culturale.

În vestul Apusenilor au fost descoperite importuri romane, dintre care amintim *o placă ajurată* romană de centură, descoperită la *Moroda*, judeţul Arad şi fibulele cruciforme, paleocreştine, de tipul cu „capete de ceapă", de la *Oradea*, *Cadea*, *Cheşereu*, *Mişca*, din judeţul Bihor.

În a doua jumătate a secolului al IV-lea invazia hunilor va răsturna pentru mai puţin o jumătate de secol (420?-454) echilibrul de forţe din zona Dunării centrale, modificând astfel şi structurile politice şi sociale din nord-vestul Daciei. În stepa-pustă dintre Dunăre şi Tisa se va crea un *nou* centru de putere, de astă dată de *tip hunic* (*Nagyszéksós*, luat doar ca reper), care va schimba şi structura *relaţiilor suprapuse şi paralele* dintre comunităţile din cele trei arii mari din nord-vestul Daciei. Între Dunăre şi limita câmpiei înalte din vestul României (limita valurilor şi a concentrării descoperirilor sarmatice), peste pânza comunităţilor celte şi dacice târzii, şi sarmatice (iazygi şi roxolani; *Sarmatenzeit*, după expresia lui M. Párducz) se suprapune *puterea hunilor*, care, *nu* era însă „liniară", fiind la rândul ei un conglomerat de

„centre militare de putere" ale *alanilor*, *skirilor*, *ostrogoților*, *herulilor?* şi *gepizilor*, antrenați în iureşul confederației lor războinice.

Realitățile din Câmpia Tisei sub huni (*Hunenzeit*, după expresia lui N. Fetich) ne-au fost relatate de Priscus Panites-„*Tracul*", care a luat parte, în anul 448, la cunoscuta solie trimisă la curtea regelui hun Attila, de împăratul romano-bizantin *Theodosius al II-lea*, unde se întâlneşte cu solia „romanilor apuseni", luând contact *direct* cu realitățile „aulice" de la curtea lui Attila, dar şi cu *localnicii*. "Reginei hunice" îi cinstesc „trei cupe de argint" şi alte daruri şi delicatese exotice, iar din conflictul iscat între occidentali şi regele hun află motivul provocat de pretenția fiecăruia de a stăpâni nişte „cupe de aur" ce aparținuseră *episcopului din cetatea Sirmium*, din Pannonia. Pe Constantius „căzut (din cauza acestor cupe de aur) în bănuiala de trădare, Attila şi Bleda l-au *răstignit pe cruce*".

În *landsaftul* specific Câmpiei Tisei vizitat de bizantini, răzbate la lumina istoriei şi *lumea localnicilor*, printr-o descriere făcută de un martor ocular – *Priscus Panites-Tracul*: „După ce am mers până la un punct împreună cu barbarul, ne-am îndreptat apoi pe alt drum, deoarece sciții care ne însoțeau ne-au poruncit să facem astfel, iar Attila s-a oprit într-un *sat*, unde voia să se însoare cu fata lui Escam, căci deşi avea mai multe soții, o lua şi pe aceasta, după obiceiul scitic. De acolo am călătorit pe un drum neted, aşezat într-o câmpie, şi am trecut peste mai multe râuri navigabile, dintre care cele mai mari, după Istru, erau aşa numitul Drecon, apoi Tigas şi Tifisas. Pe acestea le-am trecut în bărci monoxile, de care se foloseau locuitorii de pe malurile râurilor, iar pe celelalte le-am trecut pe plute, pe care barbarii le poartă în căruțe, deoarece locurile sunt mlăştinoase. *Prin sate ni se aducea de mâncare, şi anume, în loc de grâu mei, iar în loc de vin, mied, după cum îl numesc localnicii*"[19].

În partea de nord-vest, în regiunile slovaco-ucraineano-ungare, de asemenea, frisonul hunic va produce o suprapunere de *nouă putere*, care fără să fie neapărat gotică (putea să fie şi o expresie „herulă" a unei culturi de tip *koiné*-germanică din secolul IV), se resimte în descoperirile de tip *Prešov*-(Slovacia)-*Ozd* (Ungaria)-*Lužanka* (Ucraina).

În nord-vestul României – în Crişana, Sătmar, şi foarte puțin în Maramureşul păduros, venirea hunilor a produs o anume atomizare a centrelor de putere atestată probabil de descoperirile de morminte cu inventare funerare de tip „Hunenzeit", gotice în cazul fibulelor cu semidisc de la *Pecica-Arad*, *Oradea* şi *Dindeşti*. La *Biharea* a fost descoperit un grup mic de morminte din acelaşi areal cultural, dintre care unul arată, prin inventarul său – ceramică,

[19] Priscus Panites, *Despre soliile romanilor la cei de alt neam* (p.131 De Boor); traducere H. Mihăiescu, în *FHD*, II, p.259-261

colan, brățări de bronz şi *mărgele pe „poala" hainei*, o apartenență *alană*, şi ar indica un alt „centru de putere" *alan*(?), sub huni.

Câteva descoperiri, datând dintr-un orizont cultural mai târziu – un bordei cu ceramică *fină negricioasă* descoperit în „incinta" cetății de la Biharea, descoperirile funerare de la Oradea (un mormânt cu arme – *scramaxas* şi ceramică fină cenuşie-negricioasă cu motive lustruite) şi cunoscutul cimitir de inhumație de la *Valea lui Mihai*, județul Bihor, având depuse în morminte mărgele, cercei cu cap poliedric şi piepteni cu dinți bilaterali, *cuțite* cu buton la cap (Eisenmesser) şi catarame. Acesta a fost atribuit germanilor-gepizi. Dar primul dintre morminte, publicat în anul 1932, este de fapt, un mormânt *princiar*, cu un inventar compus din: *sabie de fier cu două tăişuri* (după tipul *spatha* romană), cuțit lung de fier cu un singur tăiş (*scramaxas*), vârf de teacă de argint, placă (gardă) turnată din argint, *nasture de chihlimbar*, o cataramă mare de argint ornată cu o piatră de *granat*, o cataramă mică de argint şi o monedă de aur de la Theodosius II (408-450), ar putea fi atribuit mai degrabă unui „prinț", conducător sau „ofițer" herul, aflat, cel puțin pentru o vreme, fie în slujba hunilor, fie a romanilor(?).

Cuptoarele de ars vase descoperite fortuit, de amatori, la Oradea, în perioada interbelică, nu pot fi atribuite decât populației locale din secolul IV - începutul secolului V, sau unui grup de germanici - goți sau gepizi, căci hunii în cei aproximativ 35 de ani de dominație militaro-politică în Alföld *nu* au modelat ceramică de nici un fel[20].

Din prima jumătate a secolului al V-lea datează cele două tezaure de la *Şimleul Silvaniei*, județul Sălaj, şi tezaurul de vase de argint de la *Tăuteni*, județul Bihor, înscriindu-se în seria tezaurelor descoperite la *Pietroasa*, *Conceşti*, *Apahida*, *Someşeni*. Primul tezaur de la Şimleul Silvaniei, conține un *vestit colier*, de care sunt atârnate miniaturi de unelte agricole de tot felul (un fier de plug de tip roman – *aratru* – şi un cuțit de fier de plug, cuțite, foarfeci, cosoare – pentru vie?, o barcă-monoxilă cu vâslaşul în ea, topoare, ciocane, amnare, chei, un trident şi altele) şi *cinci frunze de viță de vie*, ceea ce ar indica lucrarea sa într-un atelier şi pentru un comanditar sau destinatar *cultivator al viței de vie*. În această categorie nu puteau intra *hunii* şi *alanii* sau *germanii* (cum sunt gepizii care, până în prima jumătate a secolului V, trăiau pe Vistula superioară unde sunt relevați prin descoperiri specifice sudului Poloniei, ca cele de la *Nowa Huta* şi *Igolomia*) *nu* cultivă *vița de vie*. Această regiune este şi limita extinderii spre nord a chiupurilor (*pithoi dolia*), fie pentru apă (epoca romană şi romano-bizantină a fost o perioadă climatică xero-termică?), fie pentru *vin*. Chiupurile descoperite mai la nord, în aria culturii Przeworsk, sunt *puține* şi *sunt replici ale celor din sud*. Colierul indică

[20] Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXXI, 2, 10.

lucrarea lui într-o zonă unde această plantă era cunoscută şi cultivată şi este un fel de *ex voto* adus *viticulturii*. Acestui colier, printre alte piese de aur, i se mai adaugă *nu* mai puţin celebrele medalioane de aur cu legenda *GLORIA ROMANORUM*.

Compoziţia celui de al doilea tezaur de la Şimleul Silvaniei – fibule de aur cu semidisc (*Kopfplattefibeln*) în stil policrom (precum unele piese de la *Conceşti* şi *Pietroasa*), brăţara, fibula cu onyx şi fibula mare rotundă, vasele de aur, ne conduc spre *epoca hunică* (Hunnenzeit).

O analiză a fiecărui grup de piese ne indică însă un tezaur *compozit*. Căci fibulele de aur policrome cu semidisc, care ar putea fi atribuite goţilor, au la capete butoni (şase dintre ele, şi numai două sunt „pure" de tipul cu semidisc) dovedind, pe de o parte, tipologic, originea lor din tipul fibulelor cu capete de ceapă şi aşezarea lor la începutul unei *serii* care anunţă fibulele digitale. Există chiar o fibulă, tot cu semidisc, *cu capete de ceapă*, *cruciformă* dispuse şi pe capul, dar şi pe piciorul fibulei, dar care are modelat, tot din aur, pe arc, lateral, un „*leu*". E o fibulă „creştină" ca origine, dar care ne conduce, pare-se, spre un comanditar sau destinatar germanic?, dar din ramura *rugilor, herulilor(?)*. Fibula *mare rotundă* (Scheibenfibel) e ornamentată cu motive vegetale şi animale, printre care şi un *leu-panteră*, indicând, pare-se, tot o lume cu ideaţie germanică nordică („suedeză") – din „aria" rugilor sau mai degrabă a *herulilor*. *Fibula cu onyx*, de *tipul cruciform*, cu *capete de ceapă* (Zwiebelkopffibel) e limpede o fibulă paleocreştină – episcopală! -, ca şi cele două vase de aur (cristelniţe pentru cuminecătură!?), provenite din lumea creştină romano-bizantină sau primite din lumea creştină, aulică, romană târzie. De altfel elementele *paleocreştine* ale tezaurului de la Şimleul Silvaniei – ca *tezaur „episcopal"* (analog tezaurului episcopal de la *Sirmium*? – după cum relata Priscus Panites) au fost puse în valoare de arheologii M. Rusu şi V. Teodorescu nu cu mult în urmă.

Tezaurul de la *Tăuteni* (Tăuteu), judeţul Bihor, e compus din trei vase de argint şi conţine, pare-se, cele mai *înalte vase fastuoase de argint* care s-au păstrat din antichitate.

Sunt lucrate prin *baterea* foiţei de argint (groasă de 1-2 mm; în tehnica *au repoussé*), ornamentate cu motive *mitologice* produse într-un atelier *specializat* şi cu *tradiţie* în prelucrarea metalelor preţioase (*Antiohia*, *Constantinopol*). Între atelier, comanditar şi deţinătorii din vremea îngropării este, ca în cazul tuturor tezaurelor, o mare deosebire, atât cronologică, cât şi etno-culturală sau în ce priveşte destinaţia.

Prima cană (*oenochoe*) din *argint aurit*, are toarta ruptă şi a fost ornamentată cu motive florale, zoomorfe şi mitologice dispuse în *cinci* registre. Pe picior are o inscripţie cu caractere greceşti, care după unii

muzicieni sunt *note muzicale* (litere greceşti cu puncte). Pe talpa piciorului a avut o inscripţie cu *rune* (?) care a fost martelată. Scenele redau, *grosso modo*, o procesiune *bacchică* în toată splendoarea sa *artistică-mitologică* şi metaforică. Este una din piesele de rezistenţă pentru ilustrarea *istoriei muzicii*, fiind redate foarte concret mai multe instrumente muzicale: *harfă*, *nai*, *flaut* (biaulos), *tamburine* etc. Talpa exterioară a piciorului a fost *reparată* în vechime.

Cea de a doua cană (*oenochoe*), din *argint neaurit*, prezintă mitologic „lupta" dintre zeiţa *Atena* şi *Poseidon* pentru eponimia oraşului-cetate, centru mai apoi a democraţiei şi culturii clasice elene – Atena. Conţine, de asemenea, o inscripţie, mai *mică*, cu litere greceşti. Din cel de al *treilea vas* s-a păstrat numai un *fragment* de plăcuţă de argint, înfăţişând o zeitate feminină.

Între cele două tezaure este o deosebire, atât în ce priveşte compoziţia, cât şi în ce priveşte locul de descoperire. Tezaurele de la Şimleul Silvaniei – chiar dacă primul conţine mai evidente elemente romane (subsidii?), iar cel de al doilea creştine (daruri imperiale sau şi jafuri din tezaure episcopale), pot sugera ideea existenţei pe Valea Crasnei, cu „miezul" pe ieşindul dominant geografic, al Măgurii Şimleului, a unui *centru de putere* în timpul dominaţiei hunice sau după lupta de la *Nedao* (454). Nu trebuie să excludem nici „împotmolirea" unor „fragmente aulice" dintr-un centru de putere care se repliază dinspre Câmpia Tisei şi se „înfundă" în zona dinspre masivele nord-vestice ale Munţilor Apuseni, denotând necunoaştere geografică a terenului şi o panică nedisimulată.

Tezaurul de la Tăuteni, compus numai din vase de argint, îndelung *întrebuinţate* (sunt reparate în vechime) de comanditar, de primul sau cei dintâi deţinători şi care a ajuns (pe ce cale: danie de daruri împărăteşti, ale curţii aulice; jaf sau jafuri dintr-un tezaur aulic sau bisericesc-metropolitan sau mai degrabă episcopesc? în orice caz *de templu*) în posesia unor regi, şefi politico-*militari* şi care, într-un moment neprielnic al „replierii" acestora spre răsărit, au ajuns, dezorientaţi şi în imposibilitatea de a se salva, în *punga de tip „sac"* din nordul Munţilor Plopişului. Nu este exclus să avem însă de a face cu o *îngropare rituală*, căci *în* locul descoperirii s-au găsit *urme de vatră de foc şi cioburi*.

Tezaurele de la Şimleul Silvaniei au fost atribuite germanicilor (vandali, goţi, gepizi) sau hunilor, iar cel de la *Tăuteni*, *„împrejurărilor"* legate de înlăturarea stăpânirii hunice prin lupta de la *Nedao* (454) şi destrămarea coaliţiei hunice.

S-a constatat însă că acest tip de tezaure, dacă nu provin din *morminte princiare* – precum cele de la *Conceşti*, *Apahida* sau *Someşeni*, pot fi şi îngropări *rituale* ale unor „bogăţii comunitare", cum ar fi *Pietroasa*, *Crasna*,

Valea Strâmbă. De asemenea, îngroparea acestora a fost legată „de" *Nedao*, ca un *final* al destrămării unei coaliții, coaliție care a pus capăt dominației nominale a ostrogoților ce-i aveau ca stăpâni pe huni „asupra Daciei" şi înlocuirea acesteia cu cea a gepizilor. Nedao putea să fie nu *sfârşitul*, ci şi începutul deținerii unor tezaure „hunice" de către noii „învingători" – gepizii sau un alt neam de sub „stăpânirea lor", cum au fost *herulii*.

Se mai ştie de la Jordanes şi alți autori, că atât goții (vizigoții?), cât şi gepizii[21] s-au creştinat. La fel s-a întâmplat cu *herulii*, prezenți şi ei în nord-vest, care au primit şi ocupat teritorii *în Dacia*, în jurul *Singidunum*-ului iar, în anul 528, familia lor regală şi o parte a aristocrației s-au botezat la Constantinopol[22]. *Trecerea la creştinism putea să determine şi ea îngroparea unor tezaure comunitare („tribale") „păgâne"* sau chiar *creştine*, dar *ariene* (?).

Lupta de la Nedao a avut însă şi alte două consecințe pentru destinul nord-vestului Daciei în secolele V-VI (454-567). Învingându-i pe huni şi concomitent ocupând *toată Dacia*[23] („totius Daciae fines"), gepizii au cerut de la Imperiul roman *pace şi daruri anuale* („nisi pacem et annua sollemnia"). Au instaurat în Dacia, pentru o vreme, ceea ce am putea numi „pax gepidica". După victorie, sub „pax gepidica" a avut loc răspândirea culturii germanice (=gepide) de tip *Nowa Huta-Igolomia* în „țara" hunilor şi, insular şi sporadic, în „toată Dacia". Fireşte că această stăpânire, mai mult *nominală*, a putut favoriza revigorarea vieții economico-sociale a comunităților autohtone daco-romane „gripate" de şocul hunic şi de stăpânirea „cazonă" ostrogotă, exercitată în numele stăpânului asiatic. Această stăpânire e cu atât *mai neconcretă*, cu cât gepizii nu au stăpânit şi *nu* au putut stăpâni – ca factor demografic antic – *imensul teritoriu de la Dunărea centrală până la granițele Imperiului romano-bizantin*, spre sud şi est. Cu atât mai mult cu cât interesul lor politic se îndreptase spre sud – concentrându-se în zona *Sirmium*[24], pe care l-au şi cucerit de la Imperiul romano-bizantin: „Gepizii cuprinseră şi stăpâneau cetatea Sirmium şi aproape toate cetățile Daciei, îndată după ce împăratul Justinian le cucerise de la goți."

Această întindere explică de ce „cultura gepidică", cu ce are ea caracteristic, s-a răspândit numai în *Câmpia Tisei* cu centrul în sud, pe Dunăre, suprapunându-se neamurilor ce mai locuiau în stepa-pustă şi rămăşițelor coaliției huno-ostrogote, şi în câteva *enclave în Transilvania*: pe Mureş, unde erau „colonii-aşezări militare" pentru extragerea sau

[21] Jordanes, *Getica*, 132, 133.
[22] Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 33, 13.
[23] Jordanes, *Getica*, 264.
[24] Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 33, 8; *FHD*, II, 445.

supravegherea exploatării sării din zăcămintele de sare, *fabuloase*, dintre Dej şi Ocna Sibiului.

Descoperirile arheologice din vestul Apusenilor ne înfăţişează revigorarea aşezărilor rurale şi mai ales reîmprospătarea civilizaţiei tradiţionale autohtone de pe teritoriul din nord-vestul Daciei.

Sub noii stăpâni (Gepidenzeit) se îndesesc, fireşte, aşezările gepide (aşezări şi cimitire) cu vestigii caracteristice constând din ceramică specifică: *pahare bitronconice* lucrate cu mâna, ceramică stampată – (stempel-verzierte Keramik), căni cu ţeavă (Röhrenkannen) şi alte piese, în teritoriul dintre Dunăre şi Tisa (Alföld), unde îşi vor stabili, spre sud, şi centrul politic şi economic (bătând şi monedă proprie) la *Sirmium*.

La răsărit de Tisa se îndesesc aşezările aparţinând populaţiei locale, autohtone, cu vestigii în care predomină ceramica *negricioasă zgrunţuroasă*, cu profilatura buzelor de tip *roman provincial târziu*, cum e cea caracteristică şi dominantă în aşezările descoperite la *Biharea*, între Barcău şi Crişul Repede, la *Sânnicolau Român*, între Crişul Repede şi Crişul Negru, sau la *Râpa* şi *Cociuba Mare* (j. Bihor), pe valea Crişului Negru, în Depresiunea Holodului. Ceramică analoagă cu cea din descoperirile de la *Floreşti* şi *Sânmiclăuş* din Transilvania, de la *Ciurelu* şi *Ipoteşti*? din Muntenia, *Botoşana* şi *Dodeşti*-Vaslui din Moldova. Originea acestei ceramici se află în cea romană provincială zgrunţuroasă (nisipoasă), modelată şi în Dacia „liberă" din nord-vest, încă în epoca romană, la Medieşul Aurit, şi, *mereu augmentată* de întreaga producţie a atelierelor de ceramică de pe Dunăre (zgrunţuroasă, ornamentată cu *striuri tehnologice concentrice*) din epoca romano-bizantină.

La Biharea au fost descoperite *două ateliere* de lucrat *piepteni cu dinţi bilaterali*, pe care îi găsim în aşezările autohtone daco-romane, dar şi în mormintele gepidice. Sunt însă piepteni de *origine*, de *factură* şi de *modă* romană, de unde s-au extins şi în lumea germanică. În Muzeul din *Turda* (Potaissa) se păstrează un relief de piatră roman, descoperit la *Rediu*, în care este redată *toaleta* unei matroane romane din secolul II, cu pieptene cu dinţi *bilaterali*. Pătrunderea acestui tip de pieptene – pentru nevoi de igienă şi de estetică – şi în mediul daco-roman *rural*, dovedeşte nu numai originea, ci şi răspândirea sa, impunând o *modă nouă*. Publicând acest relief, încă în 1969, M. Macrea atrăgea atenţia asupra valorii sale în documentarea pătrunderii trainice şi în viaţa familială locală, a *modei romane*.

Descoperirile gepide *nu* pătrund nici ele mai la răsărit de limita dintre câmpia joasă a Tisei (stepa, pusta) şi câmpia înaltă împădurită (ca şi cele celtice, sarmatice sau germanice, anterioare gepide, sau cele avare, ulterioare), cum ne înfăţişează situaţia câteva descoperiri – cimitirul de la *Vărşand*, j.

Arad, şi cele câteva morminte (unele nesigure) de la *Oradea* şi *Tărian*, j. Bihor.

Din tipurile ceramicii negre-zgrunţuroase, de factură *autohtonă şi al atelierelor romano-bizantine*, de factură *provincială romană şi romano-bizantină*, se vor izvodi tipurile ceramicii lucrate cu roata rapidă sau cu roata înceată, din pastă nisipoasă, ornamentate cu benzi de linii simple şi în val, caracteristice şi următoarelor secole (VII-IX) din feudalismul timpuriu. Căci după înfrângerea gepizilor în 567 de coaliţia avaro-longobardă – care va duce nu numai la înfrângerea gepizilor, ci şi la *„topirea" lor în masa populaţiei locale şi a celei nou venită în teritoriul pe care ei nu l-au putut stăpâni niciodată – „toată Dacia" – „totius Daciae fines"*. Slavii aduceau cu ei – şi au răspândit ceramica proprie până în Peloponez şi în Croaţia[25] pe litoralul dalmatin – *ceramică lucrată cu mâna*, de tip *Praga*, şi în regiunile dintre Alpi şi Carpaţi. Marele slavist L.Niederle a arătat, încă cu multe decenii în urmă, rolul *atelierelor de ceramică* dunărene, romane târzii, deci romano-bizantine, în realizarea ceramicii *la roată*, preluată de către slavi, după un secol, un secol şi jumătate, *de la* pătrunderea lor în fostele teritorii ale Imperiului romano-bizantin. Avarii[26], la rândul lor răspândesc cu ei ceramică de tip oriental (Grauekeramik şi Gelbekaramik), din care *nu-şi* poate trage originea ceramica românească veche şi nici cea slavă din secolele VII-IX.

Descoperirea aşezărilor de la *Biharea*, *Sânnicolau Român*, *Râpa*, j. Bihor, cu ceramică negricioasă-zgrunţuroasă şi profilatura buzelor de tip provincial roman sau provincial romano-bizantin, de tip *Biharea-Floreşti-Sânmiclăuş-Cândeşti-Botoşana*, reflectă realizarea unităţii culturale populare, *rurale*, *de origine daco-romană*, pe întreg cuprinsul Daciei, în cursul secolelor IV-VII, sub „stăpânirea" gepizilor asupra unui teritoriu imens, în care apoi şi-au adâncit fiinţa, pierzându-şi-o definitiv. La acest fenomen istoric a contribuit şi faptul că daco-romanii, strămânii şi gepizii erau *agricultori* (ca „barbari" ei au fost purtătorii unor *inovaţii tehnologice* – agricole şi pastorale – pe care romanii „oficiali" nu le mai promovau sau nu mai erau interesaţi să le promoveze) şi *creştini*. Nu a fost cu totul infructuoasă încercarea lui C. C. Diculescu de a înfăţişa *contribuţia gepizilor germanici* la conturarea anumitor aspecte ale civilizaţiei daco-romane, mai ales în spaţiul occidental al

[25] Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 29, 1.

[26] Avarii au fost succesorii – "suprapuşi şi paraleli" – ai gepizilor în Câmpia Tisei – Alföld şi Slovacia – *cf.* şi Menander Protector, *Fragmente*, 9: „Iustinian a primit pe solii *avarilor* (562), care cereau îngăduinţa să vadă pământul, unde tribul lor urma să-şi aleagă loc pentru locuinţe. La sfatul generalului său Justinus, împăratul şi-a pus în gând să aşeze acest neam în ţinutul herulilor, adică acolo unde locuiseră herulii (el se numeşte a doua Pannonie)"; *FHD*, II, p. 511.

existenței lor în Dacia, acum o parte a *Romaniei premedievale* de la Carpați şi de pe cursul mijlociu şi de jos al Dunării.

BIBLIOGRAFIE

1. Doina Benea, I. Bona, *Tibiscus*, Bucureşti, 1994
2. Ligia Bârzu, St. Brezianu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiție istorică*, Bucureşti, 1991
3. E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974
4. D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapesta, 1961
5. D. Csallány, *Das Land der Wandalen im Karpatenbecken*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, III, Beograd, 1973, p. 295-298
6. I. Cseh, *Adatok az V-VII. Századi gepida emlékanyag egységéhez*, în *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*, 1984-88, p. 29-77
7. I. Cseh, *Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson*, în *ArchÉrt*, 117, 2, 1990, p. 223-240
8. S. Dumitraşcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1973
9. S. Dumitraşcu, *Fibule romane de tipul cu „capete de ceapă" descoperite în Crişana*, în *Crisia*, VI, 1976, p. 35-61
10. S. Dumitraşcu, *Descoperiri arheologice din sec.V-VI e.n. de la Biharea*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 81-101
11. S. Dumitraşcu, *O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec.VI e.n.) descoperită la Biharea*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 107-123
12. S. Dumitraşcu, *Podoabe şi piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, Oradea, 1983
13. S. Dumitraşcu, *Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharea*, în *Crisia*, XV, 1985, p. 61-67
14. S. Dumitraşcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993
15. S. Dumitraşcu, *Biharea*, I, Oradea, 1994
16. O. Floca, Şt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970
17. N. Gudea, *Vasul cu inscripție şi simboluri creştine de la Moigrad*, în *AMP*, XVII, 1993, p. 151-183
18. N. Gudea, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum*, în *AMP*, XVIII, 1994, p. 95-110
19. N. Gudea, *Porolissum. Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996

20. Mária Lamiová-Schmiedlová, Bozena Tomašová, *Töpferöfen von der Wende des 4./5. Jahrhunderts in Ostrovany, Bezirk, Prešov*, în *Kelten, Germanen, Römer in Mitteldonaugebiet*, Brno-Nitra, 1995, p. 121-127
21. V. Kotigoroško, *Ţinuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n.*, Bucureşti, 1995
22. M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969
23. C. Opreanu, *Elemente ale culturii materiale dacice şi daco-romane târzii (sec.III-IV p.Ch.)*, în *EN*, III, 1993, p. 235-239
24. C. Opreanu, *Creştinismul şi neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, în *EN*, V, 1995, p. 227-252
25. M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I, *ArchHung*, 25, 1941; II, *ArchHung*, 28, 1944; *ArchHung*, 30, 1950
26. M. Párducz, *Sarmatische Friedhof aus der Hunnenzeit in Szeged-Öthalom*, în *MFMÉ*, 1958-1959, p. 75-101
27. M. Párducz, *Neue Angabe zur Geschichte der Ungarischen Tiefebene des Mitteldonau-Gebietes im IV Jahrhundert*, în *In memoriam C. Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 275-284
28. A.J. Pastor, *Blažice, Bohdanovce i Hranicna pod Kozycami*, în *AAC*, VII, 1-2, Cracovia, 1965, p. 87-95
29. M. Roska, *Mormânt german de la Valea lui Mihai*, în *AISC*, II, 1928-1932, Cluj, 1932, p. 69-73
30. I. Stanciu, *Contribuţii la cunoaşterea epocii romane în bazinul mijlociu şi inferior al râului Someş*, în *EN*, V, 1995, p. 139-226
31. L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476*, Amsterdam-Budapesta, 1969
32. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, I-II, München, 1956

RELATIONSHIPS BETWEEN DIFFERENT ETHNICS IN WESTERN DACIA IN THE 4TH-6TH CENTURIES A.D.

Abstract

The political events at the end of the 3rd century and the beginning of the 4th century changed in the northwest Dacia the structures of power both in the "barbarian" world and in the roman and autochthon ones. Based on the written and archaeological sources, it is presented the vigorous impact of Rome on the Danube and the movements of the "barbarians" in the northwest of Dacia.

The role of the Heruls in the northwest of Dacia in the Roman-Byzantine period suggests the settlement of the relationships between different ethnics, both of the autochthon ones (Dacians, Celts, and ancient Germans: Burs, Quazis, Vandals) and of the new-comers, on the first hand ancient Germans and then Avars and Slavs at the end of the Roman-Byzantine period. Three types of discoveries are presented: pottery centers, settlements and necropolis.

An important role in the defending of the Late Roman Empire had had the earthen walls that start from the north of Aquincum, cross the Hungarian Plain between Danube and Tisa, go down to south at east of Tisa on the line of the Debrecen, Oradea, Arad, Timişoara and Vârşeţ cities, till Danube.

The invasion of the Huns in the first part of the 4th century upsets the forces balance in the central part of the Danube, also modifying the political and social structures in the northwest of Dacia. The realities from the Tisa Plain under the Huns were related by Priscus Panites and were outlined by the archaeological discoveries. Two hoards are presented and discussed, one from Şimleul Silvaniei, Sălaj County, and the other by silver pots from Tăuteni, Bihor County.

After the defeat of the Huns by the Gepids, "pax gepidica" was set up, which favored the revitalization of the economic and social life of the autochthon Dacian-Roman communities. This fact is showed by the archaeological discoveries from the western part of the Apuseni.

The settlements of Biharea, Sânnicolau Român, Râpa, with black rough ceramic, reflect the cultural unity of Dacian-Roman origin between the 4th and 7th centuries.

RELAȚIILE ROMANO-BARBARE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS. ÎNTRE NECESITATE POLITICA ŞI ACULTURAȚIE
I. Considerații introductive. Dihotomia roman-barbar. Societățile de frontieră în Antichitatea târzie

Istvan FABIAN

Lucrarea de fata îşi propune analiza câtorva fenomene definitorii pentru arealul nord-dunărean al secolelor IV-V, marcată de evenimente ca prezența goților si a hunilor si a relațiilor lor cu Imperiul. Din considerații de oridn metodologic am axat lucrarea pe doua coordonate: prezentarea dihotomiei roman-barbar şi câteva caracteristici ale societatilor de frontiera şi în al doilea rând prezentarea câtorva aspecte mai cunoscute ale istoriei relațiilor politice dintre goți, şi Imperiu.

Definirea dihotomiei roman – barbar şi a frontierei romane în antichitatea târzie pare un lucru facil şi complicat în acelaşi timp: cel mai simplu ar delimitarea strictă, politico – militară: Imperiul Roman dispunea de un *limes* ,tot ceea ce era în interiorul limesului era roman, ce era în afară aparținea barbariei. Această distincție, la primă vedere clară, este imposibil de pus în practică, şi mai mult decât atât este vitală pentru a înțelege modul de existență a imperiului. Dacă nu avem o definiție clară a ceea ce este roman sau era *teritoriu* roman nu se poate înțelege cum funcționa Imperiul ca organizare statală. Probleme de definire apar în special legate de termenii folosiți pentru definirea frontierei. Cuvântul *limes* nu a va fi folosit pentru că pe de oparte nu ne vom referi la sistemul de fortificații, iar pe de altă parte, pentru că nu era un cuvânt des uzitat de romani: ei defineau limitele imperiului prin cuvântul *finis* „graniță" sau „limită", un termen mai puțin clar. Dincolo de acest *finis* se aflau barbarii, situați în *barbaria* sau (începând cu sec.IV) *barbaricum*

Alte probleme de definire apar în legătură cu vocabularul contemporan folosit în acest context: e un fapt bine cunoscut că frontierele sunt *zone* în timp ce granițele sunt *spații liniare*. E o distincție destul de strânsă de vreme ce în limba spaniolă contemporană *frontera* desemnează şi *frontieră* şi *graniță*. Această distincție este cu atât mai importantă încât subliniază faptul că nu toate culturile au aceeaşi viziune asupra spațiului. Poate că nici pentru romani conceptele de graniță lineară şi zonă de frontieră nu erau clar separate.

Tot ca exemplu actual dacă luăm termenul englez *frontier* ca zonă de trecere nu rezolvăm problema definirii exacte a termenului, întrucât există o serie de subdiviziuni: într-o singură regiune pot exista mai multe frontiere; frontierele civile şi militare pot fi diferite deşi sunt sub administrarea aceleaşi unități politice. Frontierele politice se pot suprapune (sau nu) peste cele non-politice ca de exemplu cele lingvistice,comerciale sau monetare. Astfel în estul imperiului greaca şi siriana erau folosite de ambele părți ale graniței , în timp ce contracte de secol doi ce provin din Dura Europos (Parthia) includ clauze de plată în drachme din Tyr care erau bătute în interiorul Imperiului.

O întrebare de bază era cum îşi priveau romanii imperiul, mai precis cum şi-l defineau? Era pentru ei doar un complex de provincii, oraşe, aşezări rurale delimitate prin repere geografice sau manufacturate sau însemna ceva mai mult? Ştim că râuri ca Tigrul, Dunărea şi Rinul sau construcții ca Zidul lui Hadrian sunt descrise de autorii antici şi moderni ca limitele autorității romane. Totuşi, fapt demonstrat practic, marcajele de graniță nu erau pentru marcarea strictă a teritoriului cât mai degrabă ca răspunsuri pentru probleme de apartenență teritorială şi comunitară pe de o parte, dar pe de altă parte erau şi locuri de creare a unor societăți mixte cu un caracter aparte. De aici rezultă faptul, foarte clar de altfel că o simplă definire în opoziție a relației roman – barbar este nesatisfăcătoare. Amestecul de populație, fenomenul aculturației a creat premisele unei continuități culturale de la cultura mediteraneană la una continentală. A vorbi de lumea barbară ca de o entitate entropică în continuă mişcare, cu un mod de viață violent şi instabil, iar de lumea romană ca un apărător al civilizației clasice este un fapt prea simplist. Frontiera romană nu poate fi văzută ca o linie despărțitoare între două lumi antagonice, ideologie apărută odată cu criza secolului III. Whittaker sublinia faptul că însăşi esența ideii criză şi decadență imperială se află în această dihotomie (Whittaker,1994,p.4). Ca o comparație peste timp, ideea de frontieră ca linie despărțitoare între civilizație şi lumea barbariei apare şi în istoriografia şi ideologia politică americană, în care ca şi în cazul romanilor cel de – al doilea element al dihotomiei „barbarul" nu avea o importanță ca atare ci numai ca opozit al omului civilizat.

Astfel trebuie să înțelegem că limesul roman nu era nicidecum un marcaj teritorial al expansiunii maxime a imperiului ci, mai degrabă un punct de pornire pentru eventuale noi cuceriri şi poate mai important, un punct de legătură între lumea romană şi cea non - romană. Tot Whittaker considera, pe bună dreptate, că din acest punct de vedere, criza secolelor III - V se manifesta printre altele prin lărgirea zonei de frontieră într-o asemenea măsură încât nu se mai putea deosebi exact barbarul de provincial.(Whittaker,1994, p. 223). De aceea este timpul să se renunțe la

clasica temă a invaziilor barbare distrugătoare; deşi existau raiduri care produceau fără îndoială pagube, nu numai materiale ci mai degrabă de orgoliu romanilor, trebuie avut în vedere că aceste confederaţii războinice erau destul de mici, până la 3.000 luptători, cele mai mari având 15.000- 20.000 luptători. Pe de altă parte chiar şi barbarii erau conştienţi de faptul că obţin mult mai mult de la imperiu prin comerţ sau colonizare decât prin raiduri succesive care le măcinau armatele. (Whittaker, 1994, p.228). De aceea termenul de *infiltrare* este mai degrabă acceptabil decât cel de *asalt* asupra limesului. De aceea Miller propune nu o separare puţin „rasistă" a romanilor de barbari ci o analiză comparativă a două sisteme sociale, prin interacţiunea lor: mai precis a unui sistem central cu unul periferic.(Miller,1998. p.170; Wallerstein 1983, p.300). Însă dincolo de teoretizări a existat un drum sinuos, ling şi deseori conflictual dar care, a avut ca finalitate crearea unei noi societăţi şi identităţi. De aceea în continuare vom trasa câteva din coordonatele acestui traseu istoric insistând, pe cât posibil, pe ideea dihotomiei roman – barbar a conceputului de frontieră în Occidentul latin şi în lumea romano-bizantină cu referire şi la teritoriile nord-dunărene.

Ca punct de pornire trebuie să subliniem că la începutul secolului III p. Chr. După mai bine de 200 de ani de *pax romana* Imperiul părea mai stabil ca niciodată. Populaţiile cucerite se aliniaseră cauzei romane, milioane de oameni se bucurau de binefacerile *Constitutio Antoniniana*, creându-se o solidaritate „universală" ce depăşea micile eforturi centrifuge. Pe plan extern, Roma până la domnia lui Traian a dus o politică ofensivă, după care reuşi să oprească invadatorii pe linia limesurilor. Secolul III a adus compromiterea păcii interne şi externe, slăbirea rezistenţei în faţa presiunilor externe şi a tendinţelor centrifuge interne. Opoziţia faţă de Roma a unor provincii cum ar fi de exemplu Gallia şi Britannia merge până la declararea seccesiunii, fapt ce se menţine pe mai multe decenii cu consecinţe grave, mai ales în Britannia unde opera de romanizare suferă un lamentabil eşec. Pierderile teritoriale de la sfârşitul sec. III (abandonarea Daciei) mai aduce o ultimă tresărire a patriotismului roman, manifestate prin temele recurente ale propagandei romane şi anume tema cetăţii asediate de migratori (*Romania*), dar şi tema eternităţii Romei şi a valorilor ei. Însă disoluţia structurilor politice romane va fi un proces continuu şi mai ales accelerat în sec V , când se manifestă tot mai puternic tendinţele centrifugale ale provinciilor mai ales sub povara fiscalităţii. Gallia urmează exemplul Britanniei, fapt de care profită oportunişti precum Sygarius care valorifică în folosul propriu vidul de putere. La pericolul inter se adăuga cel al migratorilor, mai ales în condiţiile în care Roma pur şi simplu nu mai dispunea de mijloace umane şi logistice pentru a face faţă invaziilor din ce în ce mai bine coordonate şi mai puternice.

Germanicii preiau controlul în vechile provincii romane, fondând regate proprii. Contactul duce însă la formarea unui amalgam cultural şi politic care va crea o societate cu o nouă identitate. Bineînţeles în formarea acestei noi societăţi un rol preponderent l-au avut acei germanici care în cursul secolelor s-au angajat ca mercenari în Imperiu sau erau stabiliţi în zonele de graniţă în urma unor *foedus*. „Barbarizarea" Imperiului şi „romanizarea" germanicilor erau fenomene concomitente şi, ceea ce este mai important, au amortizat întrucâtva şocul invaziilor din secolele V-VI.(W.Goffart,1980, p.54).

Ideea de bază în analiza relaţiilor romani – barbari, este că cei dintâi nu au format în cadrul expansiunii imperiale o categorie etnică sau rasială aparte, ei mai degrabă definindu-se prin cultura şi limba latină. Odată cu apariţia regatelor germanice, romanii şi au pierdut *ceva* din noţiunea de *Romanus*, mai ales în condiţiile sărăcirii continue a culturii romane. Apare însă şi „reversul medaliei": această cultură romană va fi cultivată în tinerele regate barbare de o elită romană/romanică, ce va juca un rol primordial în naşterea noilor identităţi. Dincolo de aspectele juridice (*Lex Romana* le definea statutul juridic în cadrul comunităţilor juridice germanice) cea mai importantă parte a identităţii romane în regatele barbare va cea confesională, mai ales după ce creştinismul a devenit religie de stat. Creştinismul ortodox (după Conciliul de la Niceea din 325) îi delimita pe romani atât de germanicii păgâni cât şi de cei de confesiune ariană, într-o asemenea măsură încât Gregoire de Tours afima la finele sec VI că termenii de romani şi creştini se confundă în regatul vizigot: „*Romanos enim vocant nostrae homines religionis*"[1] Mesajul este clar:bisericile creştine sunt focare ale conştiinţei romane, iar clericii, în majoritatea lor romani prin origine şi cultură sunt reprezentaţii noilor elite. Romanii nu mai sunt cetăţenii unei comunităţi politice universale, ei acum formează *gentes* nu diferite ca accepţiune de germanici, dar care sa deosebesc prin *lingua et moribus*, fapt pe deplinde înţeles dacă avem în vedere că romanii sunt mai degrabă un rezultat al procesului de aculturaţie Imperială care a dat numele supuşilor ei asimilaţi lingvistic(Brezeanu, 2002, p.31). Nici cuceritorii nu pot fi priciţi drept categorii etnice, rasiale, acestea fiind de fapt un mozaic de neamuri ,cu origini diferite, în care o uniune tribală exercită hegemonia militară o anumită perioadă de timp. De fapt subiectul unităţii tribale a germanicilor rămâne o problemă veşnic deschisă şi controversată. De ce uniuni tribale mari cum ar fi quazii, marcomanii, vandalii şi ostrogoţii dispar de pe o zi pe alta după ce sunt înfrânţi, în timp ce alte popoare mult mai mici reuşesc să se menţină şi fondează regate durabile? Explicaţia rezidă tocmai în alcătuirea acestor populaţii migratoare: avem de-a face cu un conglomerat în care există un nucleu dur al unui trib mai bine organizat iar în

[1] Gregoire de Tours, *Liber in gloria martirum,* 24, Hachette, Paris, 1924.

jur gravitează o serie de alte populații diferite ca origine al căror simplu țel este jaful. Când populația de centru este înfrântă, celelalte îi iau locul in mod automat. De fapt nu este vorba de dispariția populației ca atare ci de faptul că iese din atenția surselor istoriografice (romane sau bizantine). În Imperiu, migratorii vor forma doar o minoritate, inferioară numeric şi cultural majorității romane/romanice.De aceea, migratorii,şi în speță germanicii îşi vor defini identitatea prin statutul juridic propriu şi confeşiunea creştină ariană. Arianismul permitea germanicilor să fie creştini pe de o parte şi de aici parte a unei comunități mai largi de *christianitas* şi *romanitas* fără să fie nevoiți să renunțe la identitatea lor. De aceea e nevoie să înțelegem religia ariană ca pe o religie tribală şi nu o formă de erezie alexandrină (Thompson, 1966, p.110). Oricum în ciuda diferențelor, din întâlnirea celor două lumi atât de diferite ca origine, limbă instituții sociale şi culturale avea să se nască o nouă societate cu o fizionomie complet schimbată. Bineînțeles că drumul până la constituirea acestei societăți a fost sinuos, tensiunile persistând mai tot timpul: dincolo de aspectul pur militar al problemei, clanurile migratoare au înlocuit autoritatea imperială, regele barbar susținut de forța armelor a luat locul împăratului. Aspectul cel mai dureros însă a fost pierderea primatului politic şi militar de către elitele romane în favoarea migratorilor. La acesta se adaugă şi izolaționismul manifest al invadatorilor care, deşi pe termen scurt le - a păstrat identitatea, pe termen lung a dus la ruinarea regatelor germanice de primă generație (vandal şi ostrogot). Sinteza totală are loc abia odată cu trecerea cuceritorilor la religia cuceriților: regatul longobard şi mai ales cel franc fiind exemplele cele mai evidente. Regatul franc şi a fondat unitatea pe credința comună existentă încă de la începuturi prin actul de creştinare catolică a lui Clovis. Deşi este un gest precumpănitor politic, a dat elitelor de ambele naționalități sentimentul destinului comun pe care l-au de împlinit în urma căderii Romei.(Brezeanu,2002,p.34)

Aproprierea dintre cele două elite social politice a avut la bază interese economice, privilegiile de castă, şi nu în cele din urmă căsătoriile mixte ce echivalau cu stabilirea unei identități unice. Alianța elitelor are la bază complementaritatea funcțiilor: invadatorii (germanici) controlează domeniul militar, ce-i asigura dominația în regat, în timp ce romanii au în competență administrația şi biserica, din rândul elitei clericale de origine aristocratică-romană ridicându-se numeroşi cărturari care vor contribui efectiv la crearea noii identități.

O altă coordonată a aproprierii dintre romanici şi barbari a fost atracția elitelor invadatoare pentru valorile romane. Ea apare încă din perioada invaziilor: niciodată germanicii nu au dorit distrugerea ca atare a Romei şi Imperiului ci o reorienare a valorilor ei. Este elocvent în acest sens

„programul politic" al regelui Athaulf, cel care va intra în istorie, nu atât prin însemnătatea domniei sale cât prin anunțul programatic care definește, și poate constitui punct de pornire, ideologia moștenirii și renovației imperiale: „La început am dorit cu ardoare să șterg până și numele de *roman* și să preschimb Imperiul Roman cu un Imperiu Gothic. *Romania* cum se spune în latina vulgară ar fi devenit *Gothia*. *Athaulf* l-ar fi înlocuit pe *Cesar Augustus*. Dar o îndelungată experiență m-a învățat că barbaria nestăpânită a goților este incompatibilă cu legile. Ori fără legi nu există stat (*Res publica*). Am hotărât deci să aspir la gloria de a restaura integritatea și de a spori numele romanilor cu ajutorul forței goților. Sper să intru în posteritate ca restauratorul Romei de vreme ce este cu neputință să-i iau locul"[2]().Toți invadatorii,vizigoții, ostrogoții, francii și longobarzii, nu doresc altceva decât o *imitatio imperii*. Preluarea de titluri ca *vir gloriossus, vir excellentissimus* sau a rangurilor de consuli sau patricieni cu însemnele ei specifice, a avut drept scop sporirea prestigiului barbarilor în ochii supușilor romani cât și legitimarea puterii în spațiul vechii împărății dar și întărirea solidarității din interiorul comunității tuturor supușilor. Apare deci o nouă societate aflată în secolele V-VII la frontiera politică și spirituală a lumii romane, o societate bazată pe interferențe culturale - politice și religioase.

De fapt ajungem la cel de – al doilea aspect al problemei: conceptul și ideologia de frontieră în cadrul Imperiului Roman Târziu și in Imperiul Bizantin. De fapt așa cum se poate observa, Imperiul Roman și „moștenitorul" său creștin cunoaște nu o singură frontieră ci mai multe: dincolo de frontiera politică ce delimitează teritoriul roman de cel al vecinilor, apare și o frontieră culturală, lingvistică economică și religioasă ce nu corespunde întrutotul frontierei teritoriale . Rinul, Dunărea, Tigrul ca să nu vorbim decât de frontierele cele mai „palpabile" ale Imperiului Roman apoi celui Bizantin, reprezintă pe lângă frontiera ca realitate geografică și un concept militar, economic și cultural.

Diferențele totuși sunt mari în ceea ce privește perceperea frontierei în vestul lumii romane și în estul ei. În vest situația este clară: în fața prezenței evidente a barbarilor în imperiu singura cale de supraviețuire era coexistența. În partea răsăriteana situația e diferită.

Odată cu schimbarea centrului de greutate a Imperiului spre Est, Balcanii devin o adevărata placa turnanta ce face joncțiunea intre Orient si Occident intre lumea romana si Barbaricum. Apariția goților și raidurile de pradă întreprinse în zona Balcanilor și Asia Mică au două rezultate: una imediată și anume abandonarea Daciei de către romani și una pe termen lung: Dunărea redevine frontiera naturală, iar regiunea Balcanilor dobândește o importanță

[2] Pirenne, 1996, p. 19.

capitală în următoarele patru secole. De altfel pe parcursul a 2000 de ani de istorie statală, Roma şi succesoarea ei bizantină s-au bazat pe populaţia unei provincii sau alta, care a constituit centrul de greutate al Imperiului într-un anumit moment: mai întii a fost Italia,apoi Occidentul, şi în cele din urmă Orientul. În sec. III- VII acest rol va revenii Balcanilor, datorita poziţiei sale excepţionale în noua conjunctură economico-socială şi militară. Şi acesta în condiţiile in care limes-urile Occidentale deveniseră permeabile in fata asaltului barbarilor, mai mult încep să se înfiinţeze regatele barbare de prima generaţie

În partea orientala a lumii romane in condiţiile prăbuşirii Imperiului Occidental, *Noua Roma*, se prezenta ca un stat centralizat ale cărei fundamente au fost definitivate de Diocletian şi Constantin cel Mare, un stat care cu structuri centralizate şi cu o conştiinţă netă a valorilor sale şi-a asumat ca sarcină principală încă de la început asigurarea securizării frontierelor în faţa pericolelor din afară. Secolele IV – VII sunt dominate de efortul de apărare a frontierei dunărene, care deţine o prioritate absolută în comparaţie cu celelalte frontiere.

Aşa se face ca spre deosebire de societăţile de frontiera Occidentale mult mai permisive şi mai deschise, în Orient delimitarea este mult mai clară, ideologia frontierei fiind mult mai restrictivă.

Dunărea, ca frontieră principală a noului Imperiu, apare ca o linie materială între *politeia* Constantinopolului şi spaţiul barbariei. Pe de o parte avem comunitatea universală a cetăţenilor liberi constituită în forma ideală de organizare politică şi anume monarhia, legitimată şi protejată de Dumnezeu, pe de alta seria de *gentes* barbare aflate in legături de subordonare una faţă de cealaltă. Ideologia monarhiei de drept Divin ce îşi afla forma ei cea mai plastică la Eusebiu din Cesareea, devine fundamentul ideologic al organizării statale bizantine. Ca şi în lumea Greciei clasice bazată ideologic pe antiteze şi în propaganda de stat bizantină viziunea asupra barbarilor se bazează pe dihotomii: dacă monarhia romană este copia cetăţii cereşti, şi dacă armoniei celeste îi corespunde ordinea terestră (*kosmia*) şi *monarhia,* spaţiul barbariei apare ca un loc al *akosmiei* şi al *polyarchiei.* Spaţiul barbar nu cunoaşte urbanismul ci numai corturi şi sălaşe semn al nestatorniciei. În fine dacă civilizaţia romană înseamnă existenţa şi respectul legii, în opoziţie barbarii trăiesc *sine cultu vel legibus*.[3]

O alta opoziţie rezidă în valorile celor două lumi şi în modul lor de viaţă: în timp ce în Imperiu ţărani şi meşteşugarii oferă bunăstare şi confort vieţii într-o societate pacifistă, la barbari „nu poţi găsi nici un cămătar, sculptor sau pictor, nici vreun arhitect, profesor de muzică sau recitator de poeme ca la

[3] Ammianus Marcellinus*, Istoria romana*, XXVII, 4, 10.

noi”[4] De aici şi diferența în ceea ce priveşte problema păcii şi războiului: romanii (bizantinii) sunt purtătorii *pax romana* sau *pax Christiana* valorile supreme ale lumii romano – bizantine, iar împăratul este ori purtătorul păcii, ori apărătorul ei (*defensor pacis*). În opoziție, barbarii rămân simbolul violenței şi al războiului, analele imperiale menționând mai tot timpul „viața de jaf” dusă de barbarii de dincolo de Istru. Libanios îi descrie pe goți („sciți” in text) ca fiind „cei mai sângeroşi dintre oameni, înclinați numai spre Ares şi văzând în pace o nenorocire”[5] În fața atacurilor, raidurilor, violențelor ce se repetau aproape anual, imperiul duce o politică defensivă, numai rareori preia inițiativa, cu acțiuni militare în teritoriu inamic (la nord de fluviu), cum a fost în cazul lui Constantin cel Mare şi Valens. Se preferau mijloacele diplomatice: negocieri, plata unor subsidii sau dezbinarea

Dincolo de aspectul strict militar, există factorii economici mai bine înrădăcinați şi mai bine implementați care trec peste animozitățile de moment. Acum apare aspectul mai stabil şi mai reprezentativ pe durata lungă: „*frontiera economică*”, ce transcende delimitarea strictă a frontierei militare. Premisa de la care se pleacă în cercetarea acestui aspect este că migratorii erau într-o permanentă căutare de resurse(Musset,1969,p.82-83) Într-o primă etapă prada şi prizonierii constituiau principala „sursă de venituri”: aşa se explică prezența marilor tezaure ce aparțineau vizigoților, gepizilor, ostrogoților şi avarilor. La fel de profitabilă era şi luarea de prizonieri şi/sau ostateci care, apoi erau răscumpărați la sume exorbitante de familii sau de la statul roman, respectiv bizantin. O sursă de venit mai puțin spectaculară, dar mai stabilă, era exploatarea populației sedentare ale cărei structuri sociale sunt menținute de invadatori tocmai pentru valorificarea optimă a resurselor sale.(Interesul din partea migratorilor este cu atât mai de mare cu cât *foedus* implica stăpânirea asupra localnicilor şi asupra prizonierilor de război).

A treia sursă de venit pentru migratori era comerțul cu Imperiul:existau tratate comerciale care stipulau termenii relațiilor economice dintre barbari şi imperiu, tratate care erau benefice pentru ambele părți. Nu se ştie exact ce anume se importa din *Barbaricum* dar, probabil este vorba de materii prime de strictă necesitate pentru romani/ bizantini: exemple specifice sunt sarea ce era în abundență în spațiul fostei provincii traianice dar absentă în Balcani (de altfel una din obiectivele controlului roman asupra cursului inferior al Siretului avea şi funcția de a procura sare din Carpații Orientali, locuitorilor Scytiei Minor şi nu numai), şi lemnul atât de necesar dezvoltării edilitare în condițiile avântului demografic din Imperiul de Răsărit.

[4] Pseudo-Cesarois, în *FHDR* **II,** p. 483.
[5] Libanios, *Opera*, LIX, 89 FHDR II, p. 56.

Pe de altă parte un aspect deosebit de important este solicitarea de către elitele migratoare a produselor de lux exportate de Imperiu, fapt subliniat şi de descoperirile arheologice. Mărturiile epocii contribuie şi ele la inventarierea produselor cumpărate sau primite de migratori[6]: haine de lux, produse exotice, mirodenii (piper, foi de dafin, arome,curmale, scorţişoară, cupe de argint etc), cerinţele exacte ale elitelor barbare dovedind familiarizarea cu aceste produse de lux.

Această „sete" pentru produsele de lux este pe deplin explicabilă în condiţiile atracţiei manifestate de elitele migratoare faţă de valorile economice şi culturale ale Imperiului. Dar nu numai elitele beneficiau de rezultatele schimburilor comerciale: marea masă obţinea obiecte de ceramică sau de cult ieftine, unelte agricole etc.

Schimburile aveau loc în „târgurile de lângă Istru ce se ţineau după vechiul obicei, la care veneau şi romanii să-şi cumpere cele trebuitoare"[7] Existenţa acestor târguri era prevăzută de *foedusi*-ul dintre Imperiu şi barbari şi era un mijloc politic foarte abil de presiune asupra migratorilor dependenţi de produsele din lumea romană. Astfel, Valens îi obliga pe goţi să facă schimburile de mărfuri în „pieţele din două cetăţi aşezate lângă fluviu" schimbând tradiţia când „negoţul şi pieţele comerciale (...) puteau să le aşeze cu cea mai mare libertate oriunde ar fi voit".[8] Mai mult decât atât în vremuri de conflicte putem vorbi de reale „embargouri" de obiecte şi produse către lumea barbară: în perioada 370-375, pe fundalul conflictului dintre goţi şi imperiu decretul semnat de Valens, Valentinian şi Gratian prevedea că „nimeni să nu aibă dreptul de a transporta în ţinuturile barbarilor, vin, ulei şi băuturi nici măcar de gust sau măcar pentru destinaţii comerciale."[9]

Pe de altă parte, Themistios remarca (cu o undă evidentă de ironie) şi rolul avut de comandanţii unităţilor de pază de pe fluviu care erau „mai degrabă negustori şi vânzători de sclavi, îngrijindu-se să cumpere şi să vândă cât mai mult"[10] în loc să-şi vadă de atribuţiile de serviciu, şi care pare-se încălcau cu regularitate ordinele imperiale.

Tot în acest context menţionăm regimul aparte avut de produsele strategice din imperiu: armele şi metalele. Ordinul împăratului Marcian din 455 – 457 pare să aibă la bază prevenirea comerţului (şi contrabandei) cu

---

[6] Thephanes Confessor, *Chronographia*, ed. C.De Boor, Leipzig, 1883, p. 278, redă o situaţie insolită în care în timpul conflictului dintre generalul roman Priscus şi hanul Baian, romanii au rămas fără alimente, la care hanul oferi un armistiţiu şi 400 de care cu alimente în schimbul unor produse exotice.

[7] Priscus, *op. cit.* p. 587-588, FHDR II, p. 297.

[8] Themistios, *Discursuri,* FHDR II, p. 81

[9] *Corpus iuris civilis,Codicele lui Iustinian* FHDR II, p. 373.

[10] Panites, *op. cit*., p. 132 FHDR II, p.261

asemenea produse: „...barbarilor din afară de orice neam... nimeni să nu cuteze a le vinde zale,scuturi, arcuri ,săgeți săbii sau orice alt soi de arme şi nici un fel de proiectile şi să nu fie înstrăinată de către cineva nici măcar o bucată de fier lucrat sau nelucrat (...) căci este un lucru vătămător pentru împărăția romană şi foarte vecin cu trădarea ca să înzestrăm pe barbari cu arme de care se cade să ducă lipsă, spre a nu-i face mai puternici (...) celui care încalcă aceste prevederi să-i fie confiscate imediat toate bunurile şi să fie date fiscului, iar el însuşi să fie supus pedepsei capitale".[11] Din câte se poate observa decalarea clară a economicului de politic şi de aspectul militare este greu de realizat în aceste societăți de frontieră. Oricum ari fi odată cu circulația materialelor prime şi /sau a produselor manufacturate are loc o mai puțin spectaculoasă dar mai evidentă pe termen lung, „circulație" ideologică. Acum ajungem la cel de-al treilea aspect al problemei: *frontiera ideologică*.

Multe arii din spațiul vechii Dacii au fost influențate de cultura materială a Imperiului într-o asemenea măsură încât se poate vorbi de aparteneța acestui spațiu la marea arie a civilizației provinciale romano-bizantini. Meşterii locali,contactele umane dintre cele două maluri ale Dunării, prezența prizonierilor romani aflați în serviciul migratorilor sunt toți factori ai difuzării culturii materiale. Pe de altă parte există şi procesele de aculturație în rândul migratorilor, proces specific oricărei societăți aflate in contact cu o civilizație superioară. Exemplu clasic este cel al hunilor:dacă Ammianus Marcellinus îi prezintă ca simbolul sălbăticiei pure prin modul lor de viață (bineînțeles cu exagerările de rigoare), Priscus ne dezvăluie o societate diferită: la curtea regelui hun sunt prezenți personaje importante din lumea romană, dar şi un între cortegiu de secretari, ingineri, meşteşugari, negustori, care au contribuit la transformarea curții regelui hun într-un conglomerat politic şi etnic de prima forță. Însă - cel puțin în cazul hunilor - transformările sunt superficiale, mare masă rămâne fidelă vechiului mod de viață nomad, iar odată cu moartea lui Attila curtea hunică cu toată strălucirea ei dispare.

Un caz aparte (deşi în retard cronologic) este cel al goților: ei au împrumutat elemente de civilizație de la triburile iraniene cu care se aflau în contact, iar după ce intră în relații mai mult sau mai puțin paşnice cu lumea romană, asimilează şi elemente culturale greco-romane. Sedentarizarea, adoptarea creştinismului (pe filieră ariană)sunt coordonatele aculturației cele mai pline de succes al Romei. Singurul element cu care (încă) rămân în urmă este întemeierea unui organism statal, aspect realizat după mai multe decenii de către vizigoți în vestul continentului, respectiv de ostrogoți în Italia.

[11] *Corpus iuris civilis, Codicele lui Iustinian* FHDR II, p. 373.

Un alt aspect al aculturației este răspândirea limbii latine între barbarii aflați în zona de contact cu Imperiul, dar în afara acestuia (cum este şi cazul teritoriilor nord-dunărene).

Oricum ar fi fost, prestigiul civilizației romane a dat noțiuni de frontieră o mare ambiguitate. Absorbirea valorilor romane de către migratori ca creat la Dunăre nu o frontieră ci mai multe frontiere, ce desenează tot atâtea cercuri concentrice, care au în mijloc Constantinopolul, centrul vital al civilizației imperiale. Se poate observa că frontiera are mai multe accepțiuni de la cea mai restrânsă (politico - militară) la cea mai largă (economică), la mijloc aflându-se frontiera invizibilă a expansiunii cultural – ideologice[12].

GOȚII

Datorită existenței a numeroase izvoare de limbă greacă (Ptolemeu) sau latină (Tacitus, Historia Augusta, Panegirici Latini, Orosius, Cassiodor, Iordanes) se poate afirma că istora goților este mai bine cunoscută decât al altor popoare germanice. Pe baza acestor izvoare s-au elucidat unele aspecte privind relațiile dintre diferitele triburi gotice sau dintre goți şi Imperiu, dar au rămas şi unele probleme neelucidate cum ar fi patria primitivă a goților sau mecanismul declanşator al marii migrații către sud, sud-est. Lunga absență istoriografică a goților (între Ptolemaios Claudius şi Claudius II Gothicus) corespundea în linii mari unor momente importante din istoria gotică: instalarea la gurile Vistulei, coborârea de la Baltica la Marea Neagră, începutul atacurilor asupra Imperiului, evoluția gerpizilor ca grup de sine stătător separarea în tervingi (vizigoți) şi greutungi (ostrogoți).

În ciuda tuturor încercărilor de-a atribui o origine scandinavică goților, în conformitate cu ştirile transmise de Iordanes şi cu studiile filologice tradiționale, interpretarea datelor arheologice nu lasă nici o îndoială privind originea continentală a acestora,chiar dacă aceleaşi mărturii arheologice consemnează legături constante între regiunile baltice şi cele scandinave.[13]

După instalarea pe continent şi a contigentelor scandinave, populația gotică a manifestat o mobilitate accentuată spre Marea Neagră, Dunărea de Jos şi fruntariile Imperiului Roman.

Istoria goților se poate separa pe trei capitole, fiecare cu reperul spațio – temporal propriu. Prima perioadă este cea dintre părăsirea ținuturilor nordice şi până la migrația spre sud. A doua perioadă cuprind deplasările succesive spre sud şi sud-est şi aşezarea temporară între Carpați şi Nipru şi până la 375,când sub presiunea hunilor se aşează în Imperiu. A treia perioadă

[12] Brezeanu , 2002, p. 114.
[13] *Ist. Rom*., vol II**,** p. 679.

cuprinde încercările de-a se constitui în formaţiuni statale (ce regatul lui Theoderich cel Mare) şi până la asimilarea lor la începutul sec.VIII.

Cât priveşte arealul locuit de goţi înainte de-a intra în contact cu Imperiul, cuprindea Pomerania, nordul Poloniei şi zona Vistulei Inferioare. În sec. II, goţii se vor deplasa spre sud, sud-est, ocupând zona Vistulei mijlocii (Mazovia şi Podlaisa)[14] dislocând o parte din grupul de populaţii vandalice ale culturii Przeworsk. De altfel descoperirile arheologice gotice din zona Vistulei mijlocii sunt cunoscute sub numele de cultura Wielbark. După ce pătrund în zona Niprului, goţii în contact cu populaţiile scitice târzii, sarmatice şi dacice vor forma cultura Sântana de Mureş-Cerneahov.

Infiltrarea şi aşezarea goţilor la est şi sud-est de Carpaţi (ce a avut ca rezultat declanşarea unor conflicte cu foştii aliaţi daci, carpi şi sarmaţi) ş-a petrecut gradual, primele fiind afectate zonele din nordul arealului daci la jumătatea sec. III. Înaintarea spre sud s-a făcut gradual fiind evitate zonele de podiş cu o mare densitate de populaţie. Aşezarea goţilor în regiunile de pe malul stâng al Dunării are loc abia în primele decenii ale sec. IV probabil după *foedus*-ul din 332. În fine înaintarea lor spre vest doar până pa linia fostului limes transalutan era probabil una din condiţiile păcii impuse de romani şi anume de nu se aşeza pe teritoriul fostei provincii romane la nord de Dunăre.

După instalarea în teritoriile de la Dunărea de Jos[15] şi Marea Neagră, istoria goţilor se va împleti cu cea a Imperiului. Indiferent de natura relaţiilor, paşnice sau nu, goţii vor fi influenţaţi în mod hotărâtor de evoluţia lor comunitară şi mentală de Imperiul Roman. Creştinismul este una din reperele cele mai clare ale acestor contacte, pătrunderea lui datorându-se atât misionarilor creştini cât şi captivilor romani. Fenomenul creştinismului gotic, ca rezultat al interacţiunii cu Imperiul precum şi mecanismele mentale ale încreştinării vor fi analizate într-un capitol special. Ceea ce este cert pe plan politic este că pacea impusă goţilor în anul 332 a avut urmări benefice fapt reflectat atât în creşterea numărului aşezărilor cât şi în numărul produselor de import şi monedă romană atât pe teritoriul general al fostei provincii cât şi în arealul culturii Sântana de Mureş – Cernjeahov. De fapt *foedus*-ul din 332 reprezintă sfârşitul unei etape, în care detaşamentele federate de goţi au participat în armata imperială, de exemplu la războiul cu perşii, din 297, sau

[14] *Ibidem*, p.682.

[15] Când goţii ajung la Dunărea de jos, ei încep a fi denumiţi geţi: mai întâi în sens geografic, dar treptat se ajunge la o totală confuzie de ordin geografic intre geţi şi goţi (la Philostorgios, Eusebius din Caesarea, Iulian Apostatul şi alţi autori de mai târziu); C.C. Petolescu 1983, idem, 2000, p. 343

au fost atrase, cu statut de federați, în luptele pentru putere de partea unuia dintre pretendenții la tronul lui Constantin, cum este cazul lui Licinius. Diferența între tratatul lui Constantin şi cele care l-au prezentat constă în aceea că pe de o parte, el prevedea o serie întreagă de obligații, neobişnuite până acum în raporturile dintre goții şi Imperiu şi, pe de altă parte, că angajează în totalitate un neam gotic, cel al tervingilor, şi nu vizează un mic grup detaşat sub conducerea unui lider minor, care îşi oferă serviciile Romei. Între aceste obligații se numără trimiterea ca ostatic a fiului regelui Ariarich şi asigurarea ordinei pe *limes*-ul dunărean, inclusiv organizarea de expediții de pedepsire în numele împăratului. Tratatul va fi respectat până în 368 când, odată cu stingerea dinastiei constantiniene, goții invocând jurământul de fidelitate depus de Ariarich casei lui Constantin, îi sprijină pe uzurpatorul Procopius. Pentru a pedepsi „provocarea" barbarilor, împăratul Valens vine la Dunăre în 367. Armata romană trece Dunărea în mai 367, după ce a aşteptat scăderea nivelului apelor fluviului şi încheierea tratativelor lui Victor, *magister equitum* cu goții, pe un pod de vase în vadul de la Transmarisca şi Daphne, fără a întâmpina rezistență (*resistentibus nullis*-conform spuselor lui Ammianus) spre deosebire de anul 369 când romanii au trebuit să spargă frontul gotic pentru a debarca (*perrupto barbarico* după spusele aceiluaşi autor). Înaintarea trupelor romane a provocat exodul unei părți de populație spre nord în acele *Montes Serrorum* identificați cu munții Siriului (altitudinea maximă 1664 m, vârful Siriul)[16], unde se afla probabil centrul puterii gotice. În cursul inaintării trupele romane sunt supuse luptelor de gherilă din partea cetelor de goți refugiați în zonele păduroase şi de bălți, acțiuni ce vor fi reprimate de subunitățile romane. Contraofensiva romană va avea drept rezultat un nou exod al populației gotice spre munți, populație care de data aceasta e luată în captivitate de către Aritnheus, *magister peditum*.[17] Expediția se încheie cu înfrângerea parțială a goților. Vara anului 368 împăratul şi-l petrece la sud de Dunăre aşteptând din cauza inundațiilor, dar în 369 romanii trec din nou Dunărea pe un pod de vase la Noviodunum, şi constrâng pe goți să încheie pace. Tratatul, reciproc avantajos, prevedea posibilitatea comerțului între romani şi migratori în două târguri de la Dunăre.[18]

Pacea dintre Imperiu şi barbari a fost însă curând tulburată; cum se exprima Ammianus Marcellinus: "sămânța întregului dezastru şi începutul nenorocirilor de tot felul, pe care le-a pricinuit furia lui Marte, învăluind totul într-un pârjol general (*totius autem sementem exitii et cladum originem, quas*

[16] M. Zahariade 1983, p. 63.
[17] Ammianus Marcellinus, *Istoria Romană***,** 27,5,4.
[18] Petolescu (b), p. 342.

*Martius furor incendio insolito miscendo cuncta concivi*t), au fost hunii: un neam abia cunoscut până atunci, dar care întreceau orice măsură a sălbăticiei"[19] Ei năvălesc asupra altor seminții, provocând o cumplită invălmăşeală în lumea barbară după cum notează Ambrosius[20]: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt.* Astfel,în 375, hunii zdrobesc mai intâi printr-un atac neaşteptat (*re-pentino impetu*), ca o furtună neașteptată(*vi subitae procellae*) pe Greuthungi ostrogoții; aflați între Bug şi Nistru); bătrânul lor rege(în vârstă de 110 ani), Hermanaricus, moare,în luptă iar o parte din supuşii săi sunt incluşi în confederația hunică.[21]

În 376 atacă pe Thervingi (vizigoți); ~Ammianus relatează cum, într-o noapte cu lună, hunii trec Nistrul prin vad (*rumpente noctis tenebras luna vado fluminis penetrato*), dând o lovitură decisivă trupele regelui Athanaric (*Athanaricum ipsum ictu petivere veloci*). Acelaşi autor continuă "inspăimântându-l de la primul atac, deoarece câțiva dintre ai săi şi-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munților(*coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum*). Silit de această împrejurare neașteptată şi fiindu-i teamăde primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte (*muros altius erigebat*) de la malul râului Gerasus până la la Dunăre,spintecând în două țara taifalilor.

Săvârşind la timp şi cu grijă această întăritură de pământ (*hac lorica diligentia celeri consumata)*, el credea că-şi pune la adăpost liniştea. În timp ce dădea zor lucrării, hunii se apropiau cu paşi repezi şi i-ar fi zdrobit în mersul lor dacă n-ar fi fost stingheriți de greutatea prăzilor cu care erau incarcati"[22]

Prin urmare, goții s-au retras în Podişul Moldovenesc; "zidurile inalte" au fost identificate cu valul de pământ dintre localitățile Ploscuțeni (pe Siret) şi Stoicani (pe Prut)[23].

0 parte mai însemnată a populației, care părăsise pe Athanaric din pricina lipsei din ce in ce mai mari de alimente, „căuta un sălaş retras de ochii barbarilor chibzuind mult timp ce loc să-şi aleagă, s-au gândit să se retragă în Thracia, potrivită pentru ei din două motive: are un pământ foarte roditor cu iarbă şi se află despărțită prin apele cele mari ale Istrului de şesurile care stau deschise fulgerelor zeului Marte, ajuns acum neprielnic. La fe1 au chibzuit şi ceilalți goți, într-un singur gând".

---

[19] Amm. Marc. XXXI 2, 1.
[20]Ambrosius Comentarii asupra evangheliei lui Luca X, 10.
[21] Cr.Dawson, 1960, p. 321.
[22] Amm. Marc., XXXI 3, 6-8.
[23] R.Vulpe, 1957, p.32.

Perioada următoare a istoriei goților este una frământată ,marcată de fricțiuni între diferitele fracțiuni gotice în ceea ce privește politica de urmat vizavi de huni dar și față de romani.

Astfel, se conturează un conflict între grupul păgân în frunte cu regele Athanaric, și partida filoromană în frunte cu Frithigern și Alaviv. Aceștia din urmă cer și obțin de la împăratul Valens învoirea să treacă în Imperiu, "făgăduindu-i că vor trăi în pace și vor da la nevoie ajutoare". În 376 în urma acestei înțelegeri ei trec Dunărea in mare număr Cu acest prilej, Lupicinus, comandantul trupelor din Thracia, a trebuit să trimită o parte din trupe spre a escorta pe goți, slăbind astfe1 paza la Dunăre. Profitând de această situație, alți barbari cărora li se refuzase accesul în Imperiu trec fluviul: grupurile de ostrogoți conduși de regele Vithericus împreună cu Alatheus și Safrax, grupul lui Farnobius, precum și taifalii care se aflau în Muntenia de astăzi

În acest timp, regele Athanaric, temându-se de răzbunarea lui Valens, s-a retras împreună cu ai săi într-un loc numit Caucaland, greu accesibil din cauza pădurilor și munților înalți, după ce a izgonit de acolo pe sarmați (*ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis exinde extrusis*)[24] Însă în 380 a fost nevoit să și abandoneze teritoriul și s-a refugiat în Imperiu, fiind primit cu mare pompă la Constantinopol.[25]

O problemă care apare în ceea ce privește perioada 380/381 și 454 (bătălia de la Nedao) este calitatea în care goții, mai precis ostrogoții,au deținut controlul spațiului nord-dunărean. Supuși ai hunilor sau reprezentanți ai puterii imperiale? Răspunsul cel mai apropriat de realitate ar fi că ostrogoții se constituiseră într-o elită subțire, identificabilă prin mormintele princiare (Apahida I - II, Chiojdu, Bratei) și prin tezaure. Aceste piese de inventar sau de tezaur constituie, în lipsa izvoarelor scrise, un indiciu în favoarea unor relații speciale între Imperiu și șefii locali. Faptul că alături de însemnele de rang apar și piese de metal prețios, provenind din atelierele romane (dintre care și medalioanele de la Șimleul Silvaniei) fac plauzibilă interpretarea lor ca subsidii sau daruri imperiale. Pe de altă parte numărul monedelor descoperite în contul subsidiilor, subliniază tipul de raporturi speciale promovate de cancelaria constantinopolitană în această perioadă.

Pe de altă parte nu se poate nega influența hunică asupra ostrogoților, care vor juca un rol important în confederația hunică inclusiv în bătălia de la Câmpiile Catalunice. De aceea nu se poate exclude probabilitatea controlului asupra teritoriilor nord-dunărene în nume propriu sau al hunilor. După Nedao

[24] Amm. Marc. XXXI 4, 13.
[25] Erdély Tőrténete, p. 72.

şi afirmarea gepizilor ostrogoții vor fi eliminați din spațiul carpato-danubian şi se vor deplasa spre provinciile occidentale ale Imperiului.

NOTE BIBLOGRAFICE

Brezeanu Stelian, *Idenităţi şi mentalităţi medievale. Controverse istorice***,** Polirom, Iaşi, 2002.

Dawson,Cristopher, *The Making of Europe*, Longman, London-New-York, 1960.

Erdély Tőrténete, Akadémiai Kiado, Budapest 1991, p. 72

Petolescu C.C. (a), *Confuzia dintre geți şi goți în Antichitatea Târzie* în TD, 4 ,1983.

Pteolescu C.C (b), *Dacia şi Imperiul Roman*, Universitas, Bucureşti, 2000, p. 343.

Pirenne Henri, *Mahomed si Carol cel Mare***,** Meridiane, Bucureşti, 1996.

M. Zahariade, *Ammianus Macellinus (25,2,5) Zosimos (4,11) şi campania lui Valens din anul 367 împotriva goților*, SCIVA, 34,1, iunie-martie 1983, p.63.

R.Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inferieure et le „mur d'Athanaric*",Gravenhage 1957.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA LOCUIRILOR DIN EPOCA MIGRAŢIILOR ŞI EPOCA MEDIEVAL TIMPURIE DE LA ŞEUŞA-„LA CĂRAREA MORII”

Marius CIUTĂ

Situl arheologic de la Şeuşa-„La Cărarea Morii” s-a remarcat prin particularităţile depunerilor materiale aparţinând diferitor epoci şi culturi, grosimea de peste doi metrii a stratului arheologic şi complexitatea şi varietatea acestora făcându-l să fie încadrat în categoria siturilor multistratificate, fără a se constitui însă într-un *tell* în accepţiunea generală a termenului[1]. Deşi desfăşurate pe o durată de cinci ani (1996-2000) cercetările arheologice întreprinse aici au avut caracterul unora de salvare (fig. 1), depunerile fiind sever afectate, anterior, de lucrările întreprinse pentru exploatarea bentonitei, dar şi de lucrările din anul 1999, în cadrul cărora, sub pretextul „redării circuitului agricol”, au fost distruse aproape integral sectoarele rămase neafectate de carieră[2].

a. Descrierea complexelor şi a inventarului arheologic

Săpăturile arheologice au evidenţiat şi existenţa unui nivel de locuire datând din perioada medievală timpurie. Cu toate că în aproape toate suprafeţele cercetate (6 secţiuni şi 4 casete-suprafeţe) au fost recoltate artefacte medievale timpurii, până în prezent nu a fost surprins decât un singur complex arheologic aparţinând acestei perioade.

Locuinţa L1/1996

Locuinţa a fost descoperită în campania de cercetări desfăşurată în anul 1996, mai precis în caseta C I/1996 (fig. 2), executată în zona sudică a sitului, în cadrul Tronsonului II, într-un areal în care stratul arheologic are circa 1 metru grosime. Din păcate complexul a fost cercetat parţial, restul continuându-se în profilul dinspre vest.

[1] Gogâltan 2004; 2005.

[2] Pe marginea rezultatelor cecetărilor arheologice de aici a apărut în ultimii 10 ani o bogată bibliografie, însumând peste 30 de studii, articole şi rapoarte, urmând ca într-un viitor foarte apropiat să vadă lumina tiparului monografia arheologică a sitului, care va însuma toate aceste date – Ciută 2006.

Complexul s-a conturat la adâncimea de 0, 90 m. Locuința s-a dovedit a fi de tip adâncit, fundul ei fiind surprins la -1,30 m față de nivelul actual de călcare. După cum am mai precizat, deoarece complexul a fost cercetat parțial, în suprafața casetei au fost identificate numai două din laturile acesteia. Poziția laturilor ne determină să presupunem că locuința avea o formă rectangulară, cel mai probabil dreptunghiulară.

Instalația de foc a locuinței era constituită dintr-un cuptor cu pereții clădiți din pietre de râu şi cărămizi romane refolosite[3]. Interesant este faptul că pe cele două laturi ale locuinței se aflau două zone cruțate (în lungimea laturilor) constituite din argilă de culoare deschisă (roşcat-gălbuie) amestecată cu pietriş, care este posibil să fi constituit, în fapt, două „lavițe"pentru şezut sau dormit.

În săpătură nu au fost surprinse urme de stâlpi sau pari, în schimb pe marginea celor două laturi au apărut fragmente mari de lemn ars care proveneau, probabil, de la tălpile pe care au fost ridicați pereții construcției. Prezența lemnului ars, precum şi a unor fragmente mari de chirpici (pe podea), indică faptul că locuința a fost incendiată.

Din locuință provine un vas întreg (fig. 3) şi câteva fragmente ceramice, reprezentând buze, pereți şi funduri de vase (fig. 4). Ceramica descoperită indică existența unei singure forme, respectiv oala fără toarte. Caracteristicile tehnice ale vasului întregibil şi a fragmentelor de oale argumentează o singură tehnică de modelare a ceramicii, prin utilizarea *roții cu învârtire înceată.*

Vasul întreg a fost lucrat la roata înceată, dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele şi mică. Are gâtul uşor alungit şi arcuit, buza groasă şi tăiată oblic. Diametrul gurii este un pic mai mare decât cel al pântecului. Fundul este îngroşat şi tăiat drept. Decorul este realizat prin prin incizare în pasta moale şi constă în trei benzi paralele de linii drepte, trasate foarte fin. Suprafața vasului a fost netezită uşor, fără a fi lustruită. Culoarea sa nu este uniformă însă predomină nuanțele cenuşii şi brun-cărămizii, prezentând „lovituri de foc", dovadă a incendierii locuinței şi a arderii secundare,.

Celelalte fragmente ceramice prezintă la exterior nuanțe de brun-cărămiziu, brun-gălbui cu pete negricioase iar la interior brun-negricios sau cărămiziu cu pete negricioase. Pasta a fost degresataă cu nisip amestecat cu pietricele mărunte şi paiete de mică. Decorarea s-a făcut prin incizare în pasta moale cu diverse elemente decorative: striuri dese, paralele şi orizontale, bandă de linii drepte încadrată de două benzi de linii în val, bandă de linii în val încadrată de două benzi de linii drepte. Elementele decorative sunt prezente pe umărul şi pe pântecul vaselor.

[3] În areal a funcționat, anterior, o *villa rustica*, ale cărei contexte, respective materiale, au făcut obiectul unor studii şi comunicări anterioare (Ciută 2003).

CATEGORII CERAMICE PREZENTE ÎN LOCUINȚA L1/1996	CANTITATE
Ceramică lucrată cu mâna	0%
Ceramică lucrată la roata înceată	100 %
Ceramică lucrată la roata rapidă	0 %

b. Artefactele descoperite în nivelul de locuire

În suprafețele cercetate arheologic nu au mai fost surprinse alte complexe medievale timpuri, dar peste tot au fost recoltae fragmente ceramice aparținând acestei perioade.

Ceramica descoperită constă în fragmente de vase (buze, pereți, funduri) care indică existența unei singure forme, oala fără toarte. spre deosebire de ceramica descoperită în locuință, ceramica din nivel atestă utilizarea mai multor tehnici de modelare a vaselor: cu mâna, la roata înceată, la roata rapidă.

Ceramica lucrată cu mâna. Această categorie este reprezentată numai prin câteva fragmente ceramice, un fragment din fundul unui vas (fig. 10/2**)** şi fragmente de pereți atipice.

Culoarea ceramicii este brun-cărămizie cu pete negricioase. Degresarea pastei s-a făcut cu nisip amestecat cu pietricele mari şi peiete de mică. Nu au fost descoperite fragmente decorate.

Ceramica lucrată la roata înceată. Vasele (fig. 5/1, 3-4; 6; 7/2, 4-6; 8; 9; 10/1, 4-5**)** sunt de culoare brun-cărămizie cu pete negricioase (la exterior) şi roşcat-cărămizie cu pete gălbui sau negricioase (la interior). Degresarea pastei s-a facut utilizându-se nisipul amestecat cu pietricele mici şi paiete de mică.

Decorarea ceramicii s-a făcut prin incizare în pasta moale a vaselor, elementele decorative constau în: benzi paralele de linii în val, striuri late şi dese, bandă de linii în val asociată cu bandă de linii drepte, bandă de linii în val încadrată de două benzi de linii drepte, linie în val simplă asociată cu bandă de linii în val, bandă de linii drepte încadrată de două benzi de linii în val. Motivele decorative sunt prezente pe umărul şi pe pântecul vaselor, într-un singur caz este prezentă o bandă de linii în val trasată pe suprafața interioară a gurii vasului (fig. 6/1).

Vasele identificate sunt de diferite mărimi. Diametrul gurii este întotdeauna mai mic decât cel al pântecului. Gâtul este uşor sau puternic arcuit, buza teşită, tăiată oblic (uneori şi uşor rotunjită) sau trasă uşor în jos (un singur caz). Diametrul fundului vaselor este mai mic decât cel al pântecului.

Ceramica lucrată la roata rapidă. Din această categorie există puține fragmente ceramice (fig. 5/2; 7/1, 3; 10/3). Pasta este fină la pipăit, degresarea

acesteia s-a făcut cu nisip fin (uneori amestecat cu pietricele mici) şi paiete de mică. Pe suprafaţa interioară a fragmentelor ceramice sunt prezente inelele/caneluri rezultate în urma modelării pe roata cu turaţie rapidă. De asemenea, tot ca rezultat al procesului tehologic, pe fundul vaselor apar urmele sforii cu care acestea au fost desprinse de pe roata olarului.

Numărul mic de fragmente ceramice de acest tip descoperite, oferă puţine informaţii privind elementele componente ale vaselor (buza, umărul, pântecul, fundul). Singura buză de vas descoperită este uşor trasă în jos şi rotunjită. Vasul era prevăzut la gură cu o canelură interioară realizată - probabil - în vederea susţinerii unui capac.

Fragmentele sunt decorate prin incizare în pasta moale, decorul fiind compus din bandă de linii în val sau benzi paralele de linii în val. Elementele decorative sunt plasate pe umărul sau pântecul vaselor, într-un singur caz avem o buză de oală decorată pe suprafaţa interioară cu incizii scurte oblice (fig. 5/2).

CATEGORII CERAMICE PREZENTE ÎN NIVEL	CANTITATE
Ceramică lucrată cu mâna	**3,2%**
Ceramică lucrată la roata înceată	**84,3%**
Ceramică lucrată la roata rapidă	**12,5%**

c. Încadrarea cronologică a vestigiilor

Existenţa unui singur complex cercetat, precum şi cantitatea redusă de material arheologic recoltat, face destul de dificilă încadrarea cronologică a locuirii medievale timpurii din acest sit. Astfel, având foarte puţine elemente de datare cu care să putem opera, pentru a încadra cronologic vestigiile descoperite putem urmări două elemente:

1. analogiile (pentru complexul cercetat şi materialul ceramic din acesta şi din nivel) care pot fi constatate în zonele imediat apropiate sau pe arii geografice mai largi.

2. raportul cantitativ dintre cele trei categorii ceramice (ceramica lucrată cu mâna, la roata înceată, la roata rapidă) prezente în aşezare.

Locuinţa L1/1996 de la Şeuşa, caracterizată prin existenţa unor „lavițe” cruţate, nu reprezintă o apariţie singulară, astfel de construcţii au mai fost cercetate în diverse zone ale României, avem în vedere descoperirile de la

Bucov din Muntenia[4], de la Poiana din Moldova[5] sau din nord-vestul României, de la Nuşfalău-*Ţigoiul lui Benedek*[6].

Chiar dacă avem la dispoziţie un material ceramic redus cantitativ şi în stare fragmentară, caracteristicile acestuia îl apropie de vestigiile databile pe parcursul sec. VIII-IX din Transilvania.

Materialul arheologic din locuinta adâncită are o poziţe aparte, făcând notă distinctă faţă de restul materialelor. Pentru vasul întreg din locuinţa L1/1996, o bună analogie (în ceea ce priveşte forma) o reprezintă vasul din mormântul 38, din necropola nr. 2 de la Bratei[7]. În condiţiile în care la Şeuşa nu au mai fost descoperite alte vase întregi sau întregibile, restul ceramicii fiind în stare fragmentară, stabilirea unor analogii se poate face numai comparând forma buzei, dimensiunile gurii sau decorul prezent pe suprafaţa ceramicii. Astfel, pot fi sesizate asemănări cu unele vase din necropolele de la Bratei[8], Turdaş[9], Blandiana A[10], sau Ocna Sibiului[11].

În spaţiul nord-vestic al României constatăm unele analogii în aşezările de la Zalău-*"B-dul Mihai Viteazul, nr. 104-106"*[12], **Pericei**-*"Keller tag"*[13], **Badon**-*"La răstignire"*[14], **Nuşfalău**-*"Ţigoiul lui Benedek"*[15], **Oradea**-Salca-*"Gheţărie"*[16], **Lăpuşel**[17], **Popeni**-„Cuceu"[18] ş.a..

Fragmentele ceramice descoperite până în prezent în aşezarea de la Şeuşa relevă faptul că ceramica lucrată cu mâna este prezentă în cantitate extrem de mică, la fel şi cea lucrată la roata rapidă. Cea mai mare proporţie o reprezintă ceramica lucrată la roata înceată.

Caracteristicile ceramicii dar şi ale complexului de locuit fac posibilă atribuirea comunităţii care a habitat în punctul de la Şeuşa grupului Mediaş, considerat ca aparţinând slavilor[19]. Cunoscut îndeosebi prin necropolele birituale amintite mai sus, grupul cultural care caracterizează o parte a istoriei

---

[4] Comşa 1978, fig. 10/1, bordeiul nr. 17; fig. 11/1, bordeiul nr. 19.
[5] Andronic 2005, pl. 5, locuinţa L3.
[6] Băcueţ-Crişan 2005, pl. IV, locuinţa L1.
[7] Zaharia 1977, fig. 20/9.
[8] Zaharia 1977, fig. 15/6-7, fig. 20/10.
[9] Hica, Blăjan 1973, fig. 8/4.
[10] Aldea, Ciugudean 1981, fig. 3/4.
[11] Protase 2004, pl. XIV-XXII.
[12] Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan 2003, pl. 27-29, 42, 44, 45, 49.
[13] Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan 2000, fig. VIII.
[14] Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan 2000, fig. III-VI.
[15] Băcueţ-Crişan 2004, pl. VI, IX-XI.
[16] Bulzan, Băcueţ-Crişan 1999, pl. III, V şi VI.
[17] Stanciu 1994, pl. pl. II şi VI.
[18] Stanciu, Matei 1994, pl. VI.
[19] Ţiplic 2006, 96 sqq. Aici şi discuţii asupra problemei biritualismului şi apartenenţei etnice.

central si vest transilvăneană pe durata secolelor VII-X, a ocazionat o serie de discuţii legate de tematica apartenenţei etnice, fiind atribuit când unor populaţii de slavi, când unor populaţii slavo-romanice sau romano-slavice, a căror prezenţă aici se poate explica şi prin prezenţa masivă a sării[20]. Aşezarea de la Cărarea Morii ar avea, şi din aceasta perspectivă, o importanţă aparte, date fiind particularităţile morfologice, apropierea de necropolele de la Berghin şi Ghgirbom. Tipul morfologic şi tehnica de decor a ceramicii pledează pentru atribuire ei slavilor timpurii, nefiind de neglijat nici influenţa locală, datându-se undeva în sec. VII[21]. Slavii sunt cei care au produs o masivă modificare structurală a culturii materiale în Transilvania vestică, prin pătrunderea, pe mai multe direcţii (in special cea dinspre nord-vest), în depresiune, concomitent cu grupuri de avari târzii, în special pe valea Mureşului[22]. Constituirea celui de-al doilea khaganat avar din Slovacia actuală pare să fie principala cauză a pătrunderii acestor populaţii, din necesitatea controlării unor areale bogate în sare. Aceste componente etnice nou venite au diversificat fondul şi aşa complex al structurii etnice din Depresiunea Transilvaniei, care devine astfel un adevărat *puzzle*, dificil de analizat şi interpretat din perspectiva arheologică[23].

Urmărind evoluţia ceramicii medievale timpurii din Transilvania, s-a putut constata faptul că perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VI şi ultimul sfert al sec. VII se caracterizează prin creşterea cantitativă a ceramicii lucrată cu mâna şi la roata înceată, în defavoarea celei lucrate la roata rapidă, care însă nu dispare[24]. Pe parcursul sec. VIII-IX se produce o scădere cantitativă a ceramicii lucrate cu mâna, cea lucrată la roata înceată devenind categoria dominantă[25].

CATEGORIILE CERAMICE PREZENTE ÎN AŞEZARE
Ceramică lucrată cu mâna = 2,5 %
Ceramică lucrată la roata înceată = 87,5 %
Ceramică lucrată la roata rapidă = 10 %

Este foarte probabil ca lotul de materiale recuperate din stratul de cultură, puternic afectat de plug, să aparţină unor perioade ulterioare, ceva mai târzii, reprezentând alte grupuri de populaţii care contribuiau la imensul puzzle etnic

[20] Ţiplic 2006, 96.
[21] Ţiplic 2006, 107 sqq.
[22] Ţiplic 2006, 109.
[23] Ţiplic 2006, 109 sqq
[24] Stanciu, Matei 1994, p. 142-143.
[25] Stanciu 1994, p. 313; Stanciu, Matei 1994, p. 145.

din Transilvania medievală timpurie, ca de pildă grupului Ciugud[26], atestat pentru prima dată în aşezarea eponimă, aflată la cca. 2 km de situl arheologic aflat în atenţia noastră.

Pe baza caracteristicilor tehince, a analogiilor constatate, precum şi a raportului cantitativ al celor trei categorii ceramice identificate, vestigiile de la Şeuşa-*„La cărarea morii"* pot fi datate, în linii mari, pe parcursul sec. VIII-IX. Desigur, existenţa unui singur complex arheologic şi cantitatea redusă de material arheologic analizabil, nu permite stabilirea unor secvenţe cronologice înguste. Însă, dacă avem în vedere faptul că există extrem de puţină ceramică lucrată cu mâna, există totuşi şi câteva fragmente de vase lucrate la roata rapidă, iar cea lucrată la roata înceată este majoritară, putem propune restrângerea intervalului cronologic la a doua jumătate a sec. VIII-prima jumătate a sec. IX.

Trebuie să mai remacăm faptul că aici, deocamdată, nu fost descoperite vase prevăzute pe fund cu mărci/semne de olar. De asemenea, nu au apărut fragmente ceramice decorate cu impresiuni realizate cu rotiţa sau mici alveole practicate cu un instrument ascuţit. Lipsa acestor elemente decorative de pe ceramica din această aşezare, ne permite să afirmăm că locuirea de aici a durat până pe parcursul sec. X[27].

În final, dorim să reamintim faptul că datarea locuirii din epoca migraţiilor şi cea medieval timpure de aici, s-a făcut pe baza unei cantităţi mici de informaţii/elemente cu care am putut opera.

Cu siguranţă că aceasta nu este inatacabilă, cercetările viitoare vor oferi informaţii noi, care, vor confirma sau infirma, încadrarea cronologică propusă în acest stadiu al cercetărilor.

BIBLIOGRAFIE

Aldea, Ciugudean	1981	I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba),* în *Apulum,* XIX, 1981, p. 145-149.
Andronic	2005	M. Andronic, *Poiana. O aşezare din secolele VIII-IX d. Chr.,* Suceava, 2005.
Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan	2000	D. Băcueţ-Crişan, S. Băcueţ-Crişan, *Două locuinţe prefeudale descoperite în judeţul Sălaj,* în *AMP,* XXIII, 2000, vol. I, p. 499-520.
Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan	2003	S. Băcueţ-Crişan, D. Băcueţ-Crişan, *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Zalău.*

[26] Ţiplic 2006, 125 sqq.
[27] Tiplic 2006, 117 sqq.

Descoperirile neo-eneolitice şi medievale timpurii (sec. VII-XI), Zalău, 2003.

Băcueț-Crișan 2004 D. Băcueț-Crișan, *Archaeological research in Northwest Romania. The early Mediaeval settlement from Nuşfalău-Țigoiul lui Benedek (Sălaj County),* în *JAMÉ*, XLVI, 2004, p. 117-135.

Băcueț-Crișan 2005 D. Băcueț-Crișan, *Aşezarea medievală timpurie de la Nuşfalău "Țigoiul lui Benedek" (jud. Sălaj),* în *Marmația,* 8, 2005, 1, p. 269-290.

Bulzan, Băcueț-Crișan 1999 S. Bulzan, D. Băcueț-Crișan, *O locuință medievală timpurie descoperită la Oradea-Salca, punctul "Ghețărie",* în *Crisia,* XXIX, 1999, p. 33-43.

Comşa 1978 M. Comşa, *Cultura materială veche românească (aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti),* Bucureşti, 1978.

Ciută 2003 M. Ciută, *Considerații asupra locuirii romane de la Şeuşa-La Cărarea Morii* (jud. Alba), în *Patrimonium Apulensis*, III, 2003, 25-42.

Ciută 2006 M. Ciută, *Cercetări arheologice la Seuşa-"La Cărarea Morii". Monografie arheologică. I.,* Alba Iulia, 2006.

Hica, Blăjan 1973 I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerație din sec. VIII la Turdaş (jud. alba),* în *AMN,* X, 1973, p. 641-653.

Gogâltan 2004 Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat şi Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric* (I), în *Acta Terrae Septemcastrensis*, III, 2004.

Gogâltan 2005 Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat şi Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric* (II), în *Acta Terrae Septemcastrensis*, IV, 2005, 79-132.

Protase 2004 D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX),* în *Bibliotheca Septemcastrensis,* VIII, Sibiu, 2005. E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei),* Bucureşti, 1977.

Stanciu 1994 I. Stanciu, *Aşezarea prefeudală de la Lăpuşel, jud. Maramureş (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993),* în *Eph. Nap.,* IV, 1994, p. 267-322.

Stanciu, Matei 1994 I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din aşezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observaţii cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania,* în *AMP,* XVIII, 1994, p. 135-163.

Ţiplic 2005 I. M. Ţiplic, *Contribuţii la istoria spaţiului românesc în perioada migraţiilor şi Evul Mediu timpuriu (secolele IV - XIII)*, Iaşi, 2005.

Zaharia 1977 E. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei),* Bucureşti, 1977.

EXPLICAŢIA FIGURILOR

Fig. 1 Ridicarea topografică a sitului arheologic de la Şeuşa-„La Cărarea Morii", cu precizarea unităţilor de cercetare.
Fig. 2**.** Locuinţa L1/1996.
Fig. 3. Vas din L1/1996.
Fig. 4. Ceramică din L1/1996.
Fig. 5. Ceramică din nivelul de locuire.
Fig. 6. Ceramică din nivelul de locuire.
Fig. 7. Ceramică din nivelul de locuire.
Fig. 8. Ceramică din nivelul de locuire.
Fig. 9. Ceramică din nivelul de locuire.
Fig. 10. Ceramică din nivelul de locuire.

Având în vedere tehnica de lucru a vaselor, în cadrul reprezentărilor grafice pentru redarea ceramicii a fost utilizat următorul sistem de simboluri:

Ceramică lucrată cu mâna = ○
Ceramică lucrată la roata înceată = ●
Ceramică lucrată la roata rapidă = ♦

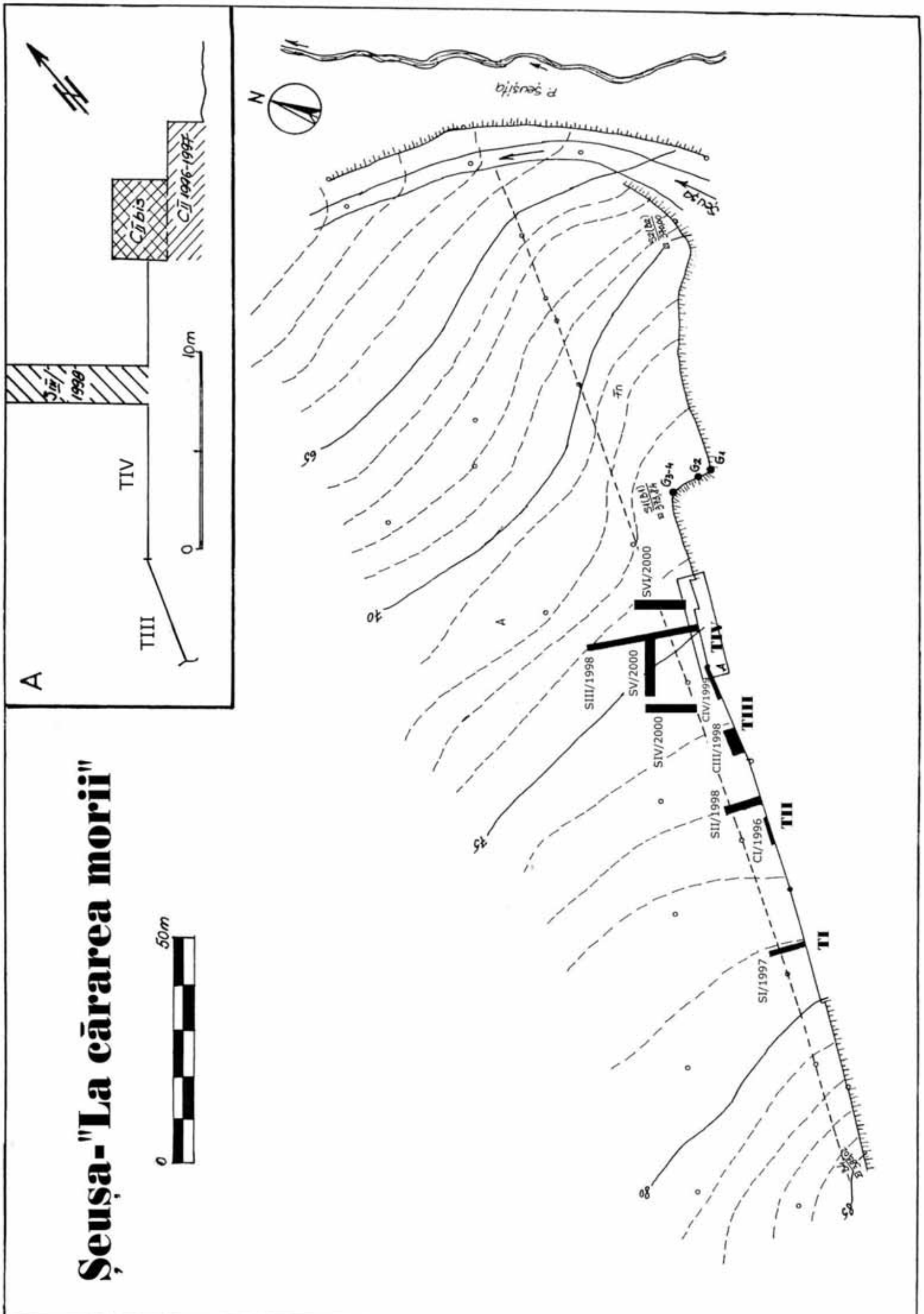

Șeușa-"La cărarea morii"
0
50m
A
TIII
TIV
0
10m
SVI/2000
SIII/1998
SV/2000
SIV/2000
CIV/1998
CIII/1998
SII/1998
CI/1996
SI/1997
TIV
TIII
TII
TI
N
P. Șeușița

Figura 1

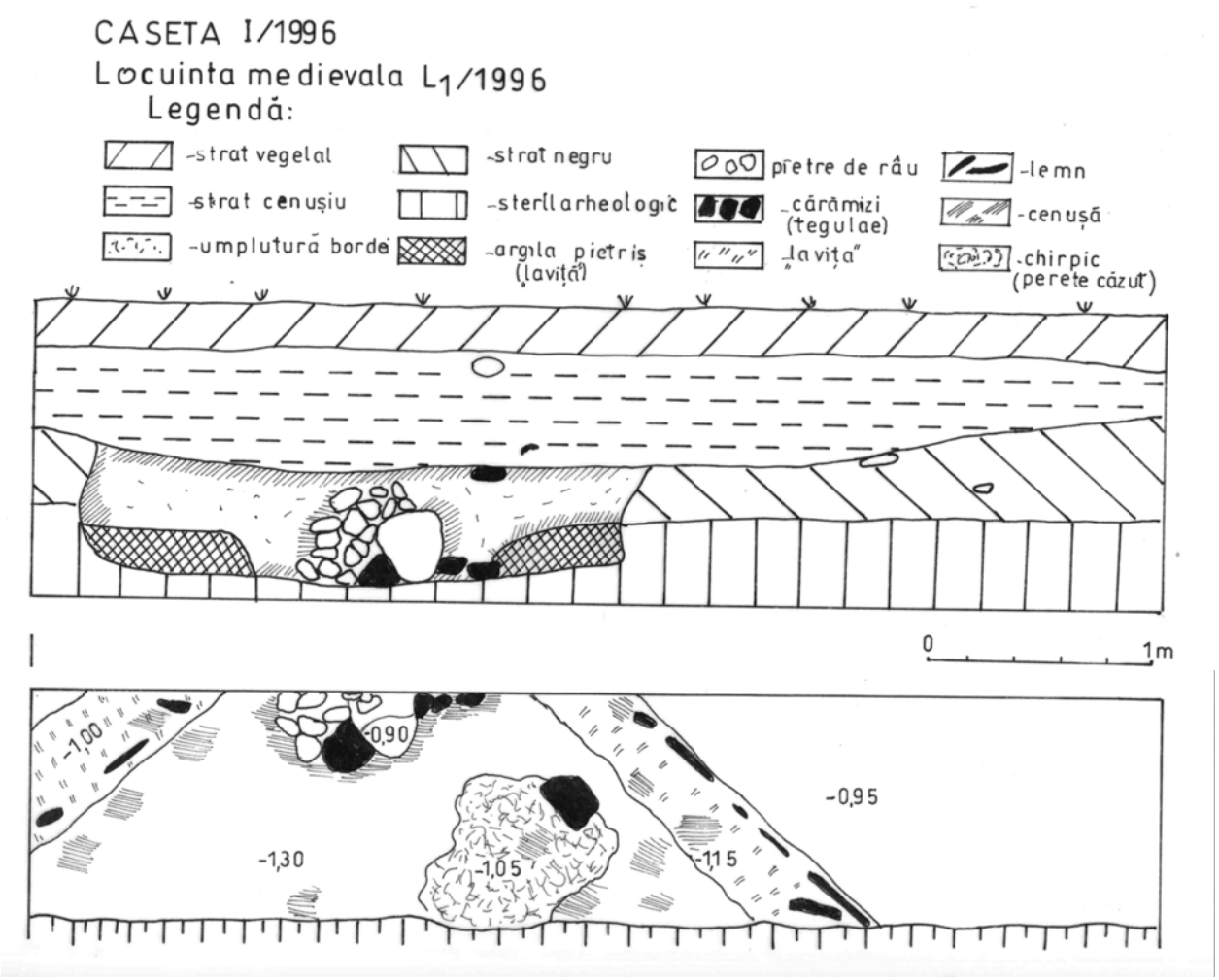
CASETA I/1996
Locuinta medievala L1/1996
Legendă:
-strat vegelal
-strat negru
pietre de râu
-lemn
-strat cenușiu
-steril arheologic
-cărămizi (tegulae)
-cenușă
-umplutură bordei
-argila pietris (laviță)
-laviță"
-chirpic (perete căzut)
0
1m
-1,00
-0,90
-0,95
-1,30
-1,05
-1,15

Figura 2

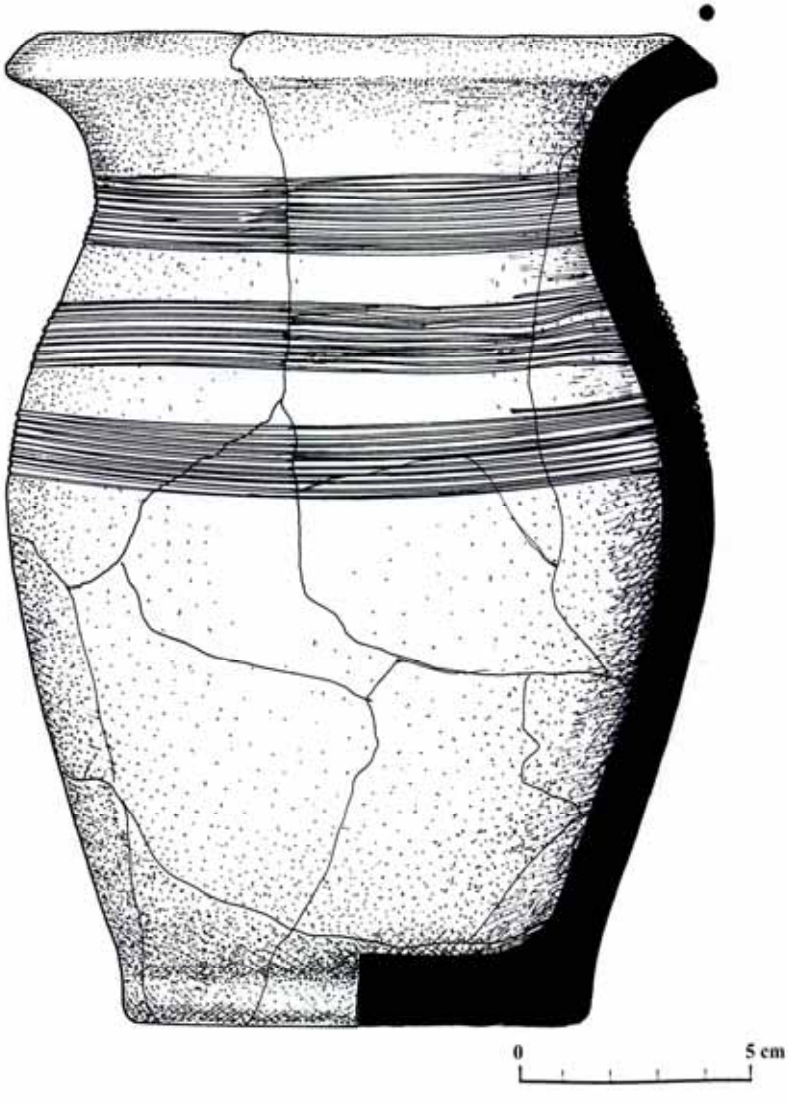

Figura 3

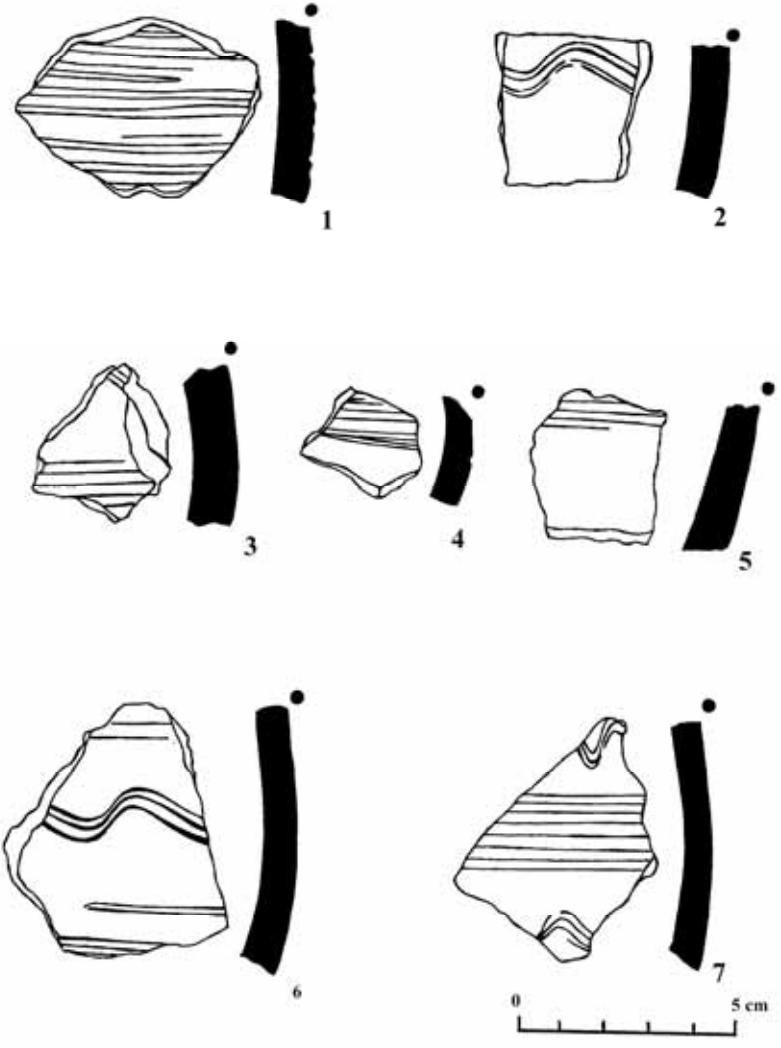

Figura 4

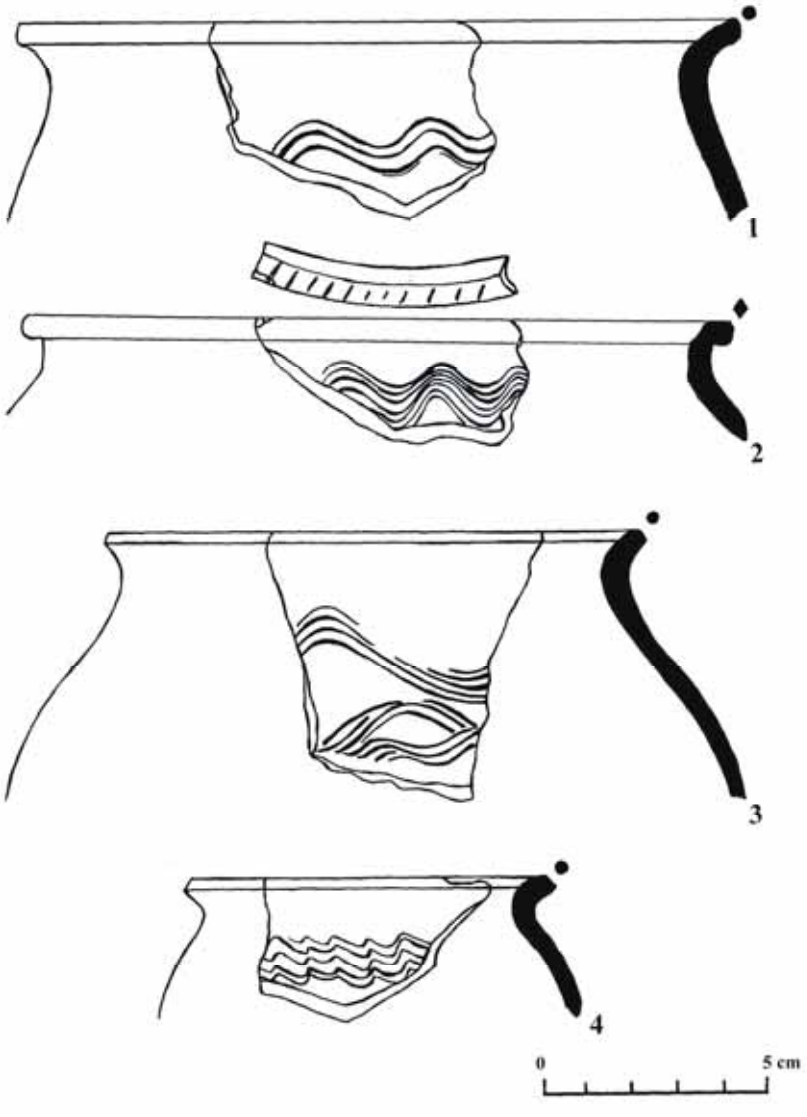

Figura 5

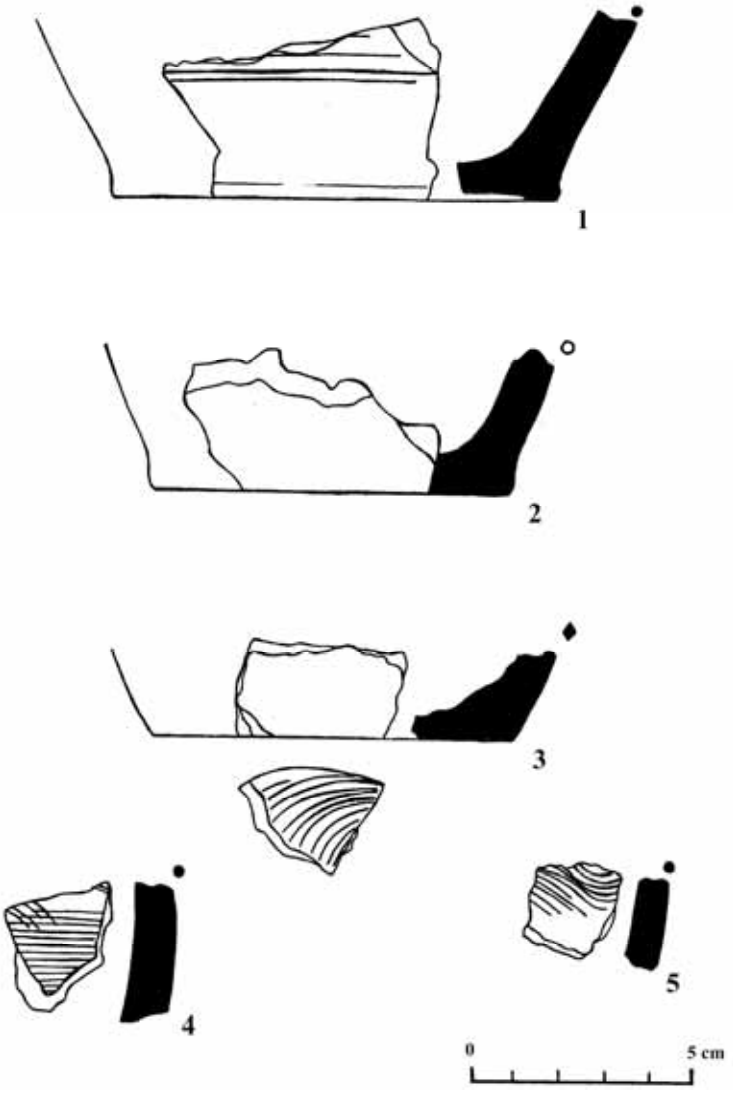

Figura 6

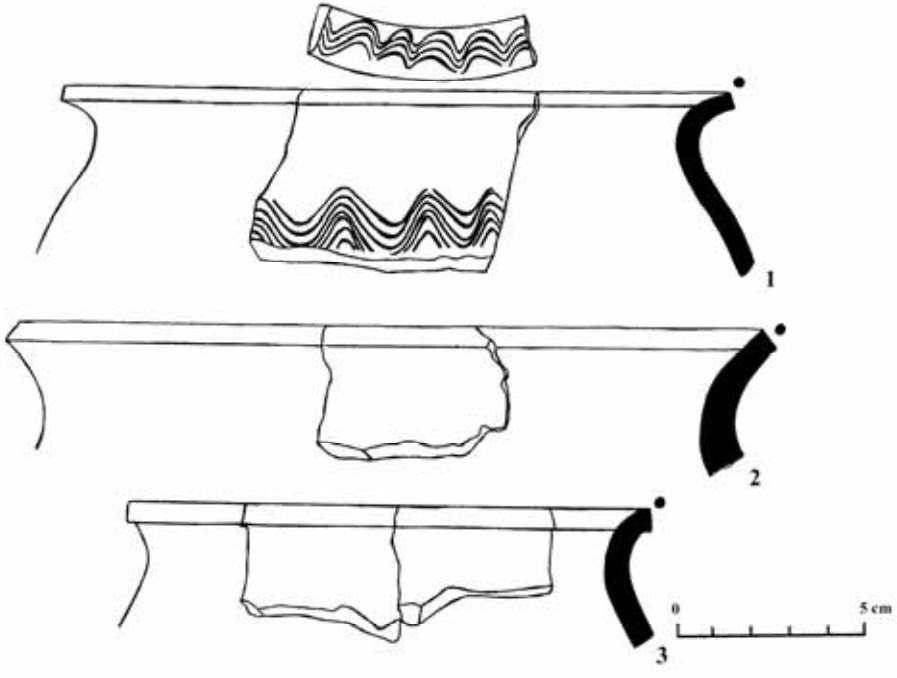

Figura 7

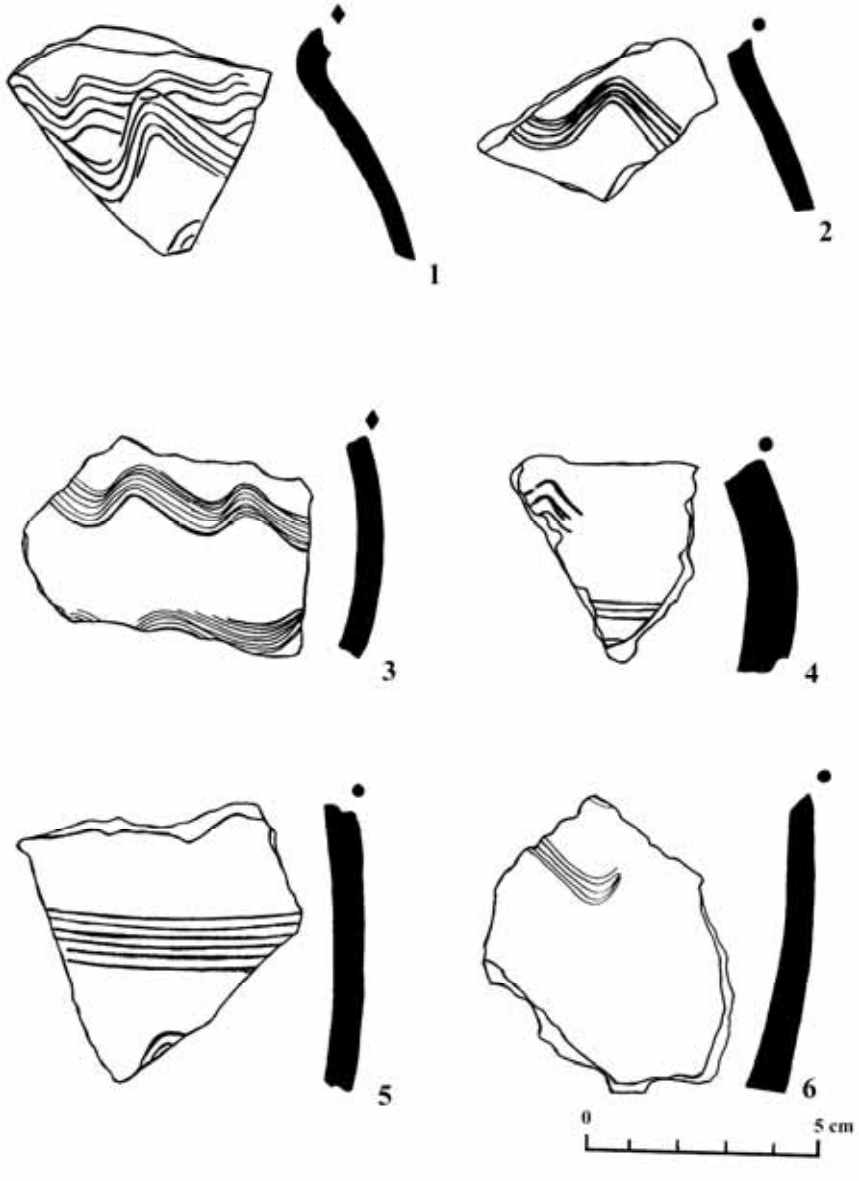

Figura 8

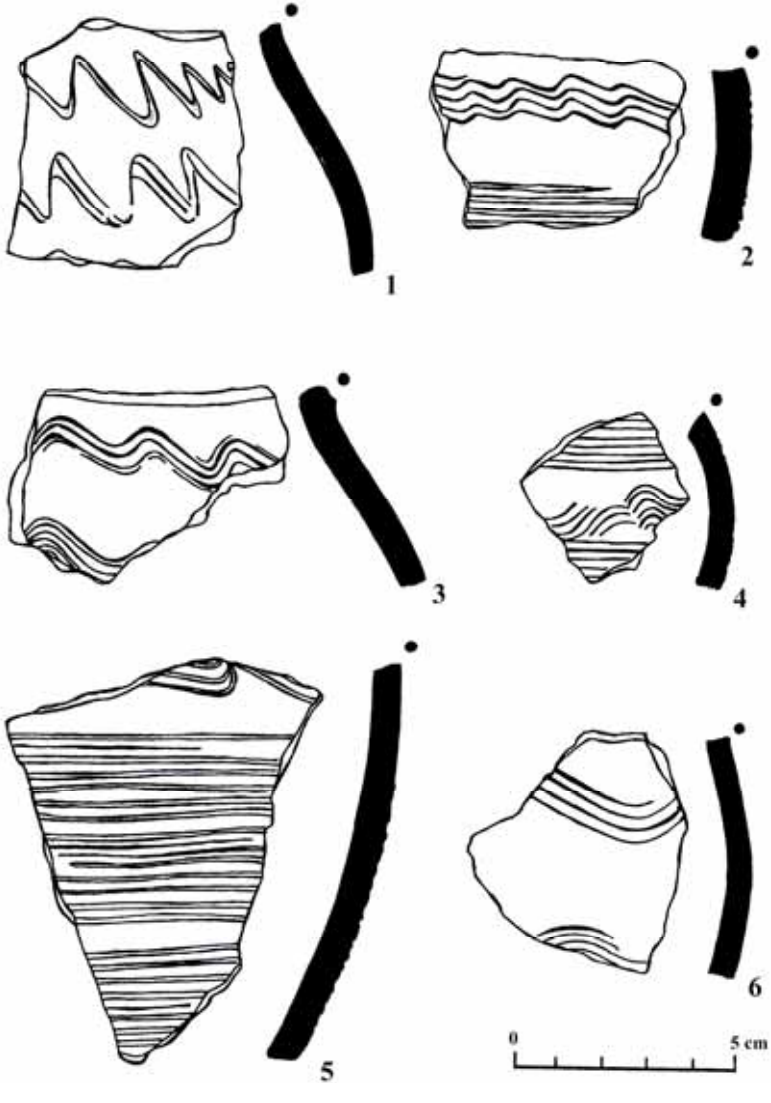

Figura 9

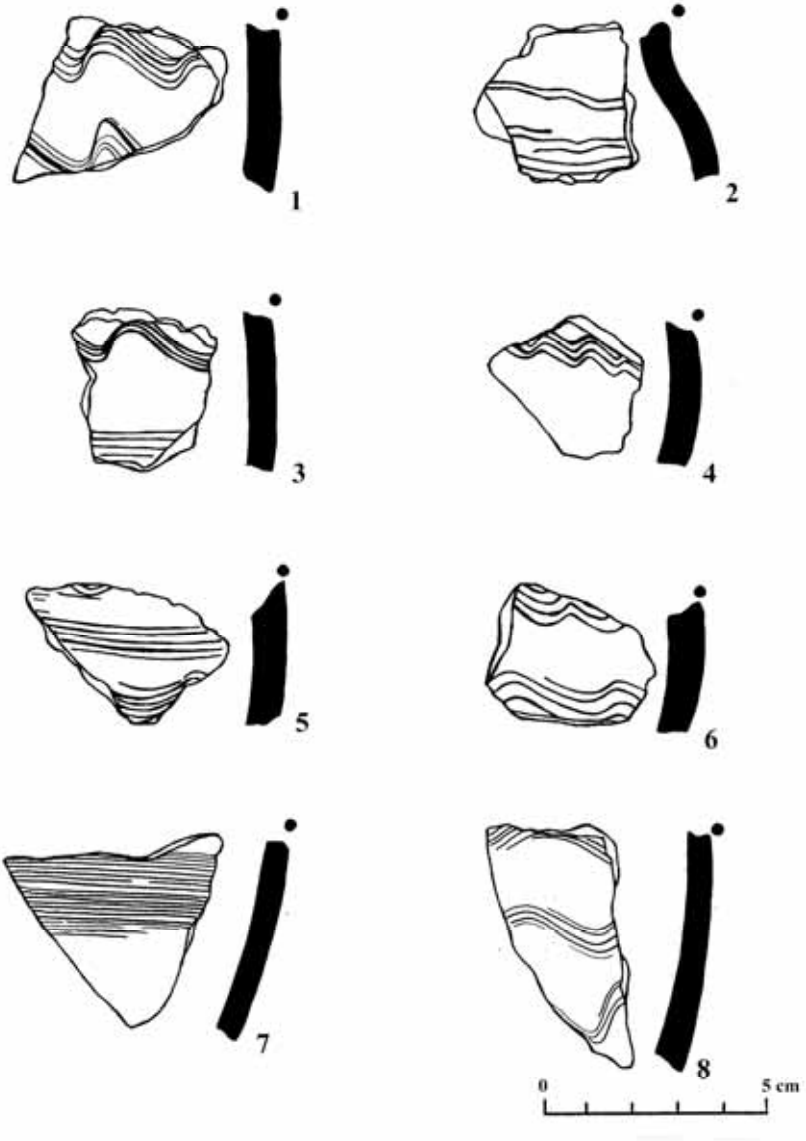

Figura 10